

~~13404~~

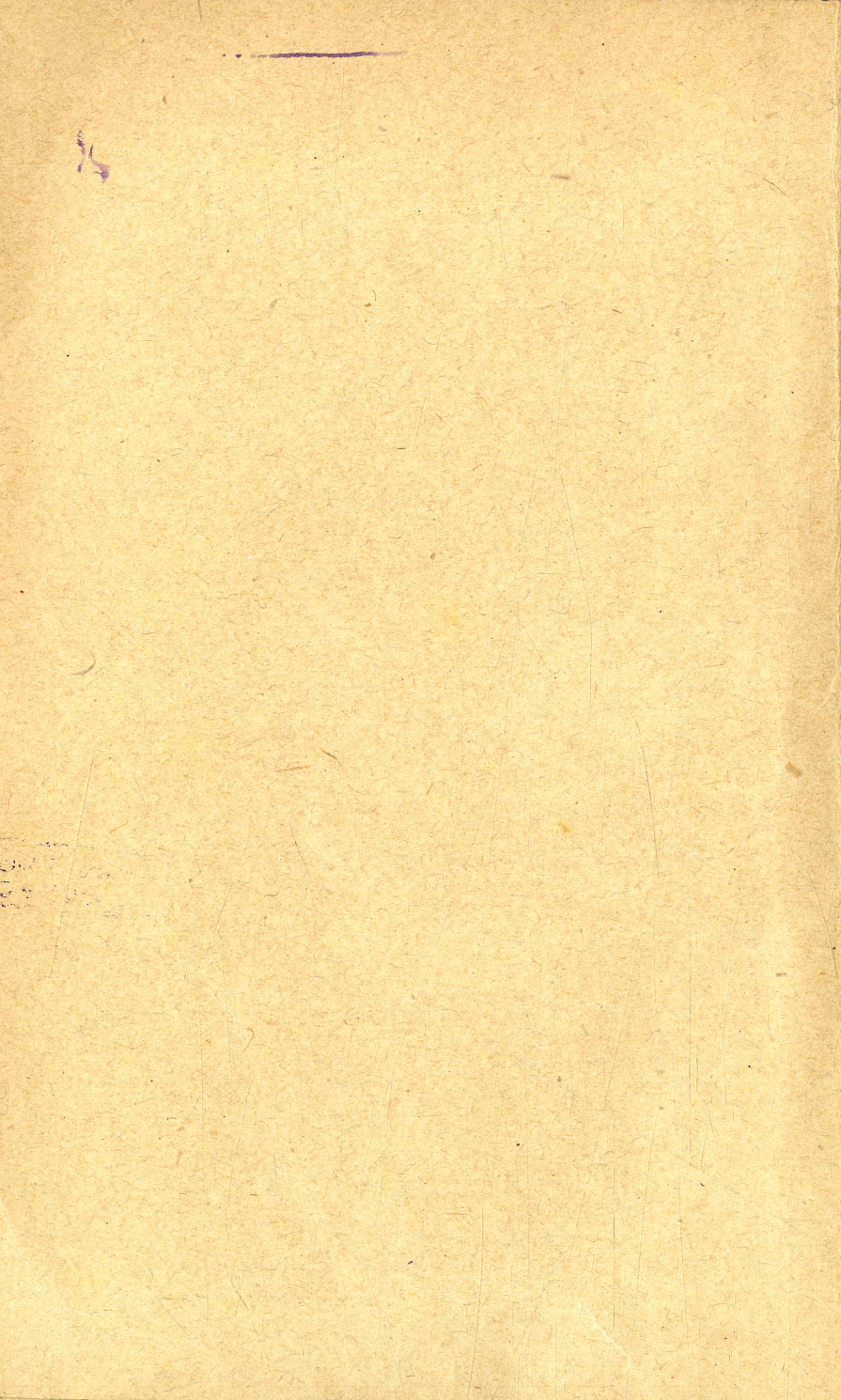

Konu, VII 113

3760

~~35884~~

4

35884

В. ЛОПН
Ш Л Н
СЬКНН

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

В СПОКОНВІЧНОМ

В Н Р І

13. HON.

~~3588A.~~

СПОКОНВІЧНОМУ ВИРІ

Андрей Андреевич

mut

12/11/03

1941

13.404.

13.404.

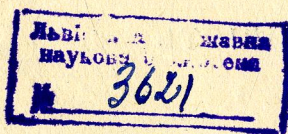
Harmon.

„С У Р М А“
Л Ъ В І В

WS/2-8a/5-644

ВСІ ПРАВА ЗАСТЕРЕЖЕНІ

Copyright by Łopuszański Wołodymyr, Lwiw, 1927

ВІНЕТУ
ВИКОНАВ
ФРАНЦ КРАВЧУК

З ДРУКАРНІ
Л. ВІСЬНІВСКОГО
ЛЬВІВ, ОССОЛІНСЬКИХ 16

Пам'яті покійної Бабулі

I.

...Навіть бір замовк. А він так любить завжди щось шепотіти, шуміти. А тепер він замовк, — — — бо й вітер, його щирий, невідступний друг, кудись дівся, заховавсь. Скамянів ростинний світ. Його огорнув жак.

Коли минеться ця страшна хвилина?.. Бо тиша, жорстока, глуха тиша володіла у воздуху — — —. Ніхто її не перебивав...

Завмерло й звіринне життя — — —. Усе, що втішалося існуванням, свободою, кудись заділося, скрилося. Зникло з лиця землі...

Навіть шуліка в просторах не гайсає!.. Нема ні чорного, зловіщого крука, ні щебетливого, сірого жайворонка. Десь припав бідолаха маленькими грудьми до висохлої борозди і холоду благає у неньки-землиці. Він же їй стільки ніжних, чорноземних гимнів нащепетав!

Вбійча жара наповняла воздух. З важкого блакитного небозводу спливали на землю безмилостиві жагучі струї...

Це по середині небесного престола розсівся потужний цар світла. Це воно, сонце, своїми жаркими променями посіяло студінь смерті...

Та ні!

Дорогою, що наче у коханні зрослась тісним обняттям зі своїм сусідом-бором, ступає гурток людей. Посуваються звільна, обережно.

Чого вони жахаються?

Постаті їхні пригорблені; підкошені ноги сунуться кволо, присмертно; одежа знищена, скаляна кровю — — — з подертих і витертих черевиків виглядають замурані,

спухлі пальці, позбивані п'яти, — — — а на шапці пімнятій, зношеній, пишається тризуб.

Це галицькі воїни-стрільці. В руках у них кріси; а на запорошених дулах грізно всміхаються ясні штики. Немає на них ржі. Знать не спочивають, орють...

Лиця у воїнів худі, зчорнілі — — —, з очей визирає божевілля — — — й бється крилами понад головами...

Полум'я сонця добирається їм до мозку...

З висохлого рота вихиляється набряклий, чорний й потрісканий зі спраги язик. Йому в роті нестає вже місця...

Та хоч очі зі жадобою глядять на поблиський бір, хоч думка леліє про розкішний холод в тіні широко-верхів дерев, — — — руки кріпко стискають кріс.

Їх веде молодий старшина-четар. Так само обідраний, знеможений спрагою, як і вони...

Та замість голодними очищами відатися в ліс, банувати за спасенним спочинком на холодній мураві, він уважно переглядає далековидом шлях, слідить вузку а довгу лінію, що наче шнур чорного, крикливого гайвороння, щораз то западалася, ховалася на далекому зрубі. Це розгромлений ворог.

І в ряди-годи, простягаючи наперед себе узброєну шаблюкою руку, кидає короткий приказ:

— Вперед!!

І дивно звучить його голос серед загальної тиші природи. Так твердо, невмолимо, а рівночасно благально, гаряче...

І голос цей своєю ударною, сугестійною силою відриває врянені у ліс стомлені погляди стрільців, проганяє звабливі мисли й приневолює обезсилені стопи до дальшого груження по розпеченім подільським шляху.

І повзне нога за ногою...

— Вперед!!

А довкруги й у горі танкує божевілля.

.

Нараз на закруті шляху розчавилися дужі рамена бору й перед очима стрільців замерехтіла мала хатина.

Похла, старенька. Стріха чорна, горбата. Віконця маленькі, чисті.

Надія вступила у знеможені тіла... Випрямилися похилені спини; ноги стали живіше ступати.

Але хатина непривітливо мовчала. Мовчали й смереки при замкнених воротах — не відчинялися, не прохали гостей... Лиш собака забрехала; так ліниво, ворожо.

Щире привітання — — —!

Та, щоб надію зродити, не треба великого багаття. Неминучий жах перед дальшою мукою наказував жовнярам підбігти до малої хатини, застукати до низьких, зачинених дверей, щоб випрохати хоч краплину води. Але голос четаря не давав їм розбігтися; він робив їх ноги слухняними, не дозволяв зійти зі шляху:

— Вперед!!

А голос його звучав страшно-одчайно. Невжеж і в душі незломного провідника велася боротьба?

Зрівналися з лісним обійстям — — Собака брехала, проганяла.

— Геть! Духи! Йдіть далше!

А у віконці явилася мрія — — — —

Обличчя ясне-ясне... Наче сонце...

— Ми не хочемо сонця! — — Води! Води!..

І знову ноги прискіпили ходу, знову самовільно спрямувалися в сторону хатини.

— Вперед! Вперед!! — закричав божевільно молодий старшина, а в його лагідних, блакитних зіницях заблиска погроза.

Ліва рука рішучо підняла набитого бровнінга. Схаченулися воїни; дроз сорому потрясла їхніми висками; похнюпивши голови, подалися далше шляхом.

Минали оселю...

Собака брехала невпинно...

У вікні нестало мрії — — — —

— Де вона?

— Пращай, хатино!.. Ти, що надію зродила — — —

— У наших бідних душах...

— Пращай — — —!

І знову, наче блудний огник у багнищі, погасла надія. Порожнеча, що гуде бездонними звуками розбитого дзвону, зойкнула в нещасних душах борців.

— Вперед!..

І знову завирувало божевілля — — —.

— Ох!!

— — — нараз двері хатини, мов журавель при керниці, протяжно закрипіли...

— Ні, це не привид!

В них, наче рання, весняна квітка, яка струнко вється у найніжніших подувах вітру, станула молоденька дівчина. Ця мрія — — — з віконця.

— Боже, в неї в руках збанок! Невжеж з водою?!

— — — хвилину завагалася; та лиш хвилину. Зараз же рішилася. Наче ластівка, підбігла до воріт і простягнула, мов на крильцях, збанок четареві. Уся почервоніла...

Кивнув шаблюкою. Стрільці спинилися, скамяніли. Четар опустив шаблю вниз і простягнув руку до збанка. Очі впилися у спасенний напитек пристрасним сяєвом, яке в силі зродити тільки велика ідея. Зблизив збанок до сірих уст... Вже ось-ось мав доторкнутися його берега, коли нараз спинився.

Глянув на понурі обличчя своїх стрільців. Трицять пар очей повисло на його устах...

А в їхніх поглядах був жах...

— Що буде, коли бракне їм води, або не стане часу її напиться?

Завагався старшина — — — й рішучим рухом віддав посудину дівчині.

— Подай їм... У них спрага... — майже закричав, показуючи рукою на стрільців.

Він лякався, що не зможе на це здобутися, що зараз таки знову кинеться до збанка, видре його дівчині, щоб хоч одною каплиною зросити спечені уста, погасити жару в грудях...

Погасла прозолоть життя в блакитних зіницях. Огники божевілля заіграли в його очах. Пальці, мов кігті орла, вілися в рукоять шаблюки. Насильно запанував над собою й приступив хитким кроком до потріска-

них від спеки дубових воріт лісничівки, щоби бодай не дивитись, як жовнярі питимуть...

Не бачив, не відчував на собі погляду чорних оченят дівчини, які споглядали на нього з допитливим здивуванням і безмежним захопленням. Вони зрозуміли посвяту...

З хатини, в слід за дівчиною, вийшов старий, сивий дід. З його старечих губ звисала довга люлька. Підійшов до воріт, біля яких стояв четар, та охриплим голосом спитався :

— Хто ви такі? Звідкіля?

— Ми Галичане — відповів, здивувавшись четар. Не сподівався такого питання.

Дід не зрозумів його відповіді.

— То ви австріяки?.. — кинув ворожо крізь затиснені зуби.

— Ні! Ми Українці, такі як і ви! — закричав четар. — Ми прийшли тут добути Україні волю, прогнати більшовиків! — додав; та нараз у горлі стиснув його жорстокий, безмірний жаль.

— — — ви австріяки!... — заграв йому в умі глум.

А собака брехала, дерлася наче навіжена.

Дід вдивився в громаду борців. Щось, наче милосердя, замеркотіло в його очиях. Оперся на воріття й понурив голову, а люлька курилася сірим димом, що пнявся, наче тремтяча берізка, у гору...

Збанок з водою переходив з рук до рук. Кожний жовняр, поклавши кріс на землю, нахилився до збанка і довгими, повільними ликами пив холодну воду. Пив нове життя, нову силу, відродження, які вливалися у його спечений організм, зварену кров.

А старшина, щоб запанувати над розбурханими нервами, переглядав далековидом околицю.

Та замрячені кровю очі відмовляли послуху...

В ухах роздався нестерпучий шум, у який вкрадалося протяжне сьорбання жовнярських губ.

— Води, води!.. — прохав, молився організм.

— Пожди, ще лиш два... — спинав останками волі.

Оперся плечами до воріт. Неміч огорнула його

тіло. Зболілими очима вдивився у дівчину. І вона гляділа на нього. Її погляд такий колісковий...

— Ми Українці, браття ваші, дівчино, — — — так як і ви нещасні — — — й у наших хатах господарюють вороги — — — ми прийшли тут боротися, боронити вас...

Дальшу мову перервав стрілець, котрий подав йому збанок. Тремтячою рукою схопив посудину й зблизив її до уст...

Різкий вистріл перерізав повітря. Стрепенувся четар. Вихопивсь йому з рук збанок і вода, замість зросити уста, облила закурявлену обуву.

А за першим вистрілом понеслися другі, треті...

І почалася грюкнява...

Могутнім зусиллям волі поборов старшина знесилу й, піднявши у гору блискучу шаблюку, кинувся в напрямі стрілів:

— Вперед! Вперед!

— Я зараз винесу води!.. — закликала дзвінко дівчина, але він не ждав, лиш обкинув її сумним, пронизливим поглядом:

— Вперед! Вперед!

— А за ним, наче соколи на юних крилах, пігнали галицькі стрільці. Вірність та вдячність розпирала їхні груди...

— — — — —
— — — — —

При шляху осталася дівчина й, наче соловейко в моменті горя, зайшласть співанкою-риданням.

Їй жаль, дуже жаль стало галицького Олександра...

Заплаканими очима стежила за борцями, за їх провідником, що з піднесеною шаблюкою біг очайдушно на зустріч ворогові.

— Вірочко, ходи мерщій в хату! — закликав старий дід.

Не чула. Вона гляділа за тим, що полишив глибоко в її душі незабутній, сумливий погляд блакитних очей...

А гавкання собаки перейшло у виття. Заводила так жалібно, сумно...

Чергова, грімка сальва заглушила все — — — і давні вистріли й заводіння собаки. То галицькі кріси віщували подільським лісам і нивам золотOVERXу волю...

Десь в долині за лісом заметушилося...

Там зчинилася боротьба.

— То в селі — шепнув дід та, взявши дівчину ніжно за руку, запровадив її в хатину.

Сіла на лаву й, схопившись за щічки, гірко заридала.

— Чого, Вірочко? — спитав трівожно дідусь.

Нічого не відповіла, лиш дужче стиснула схвильовані груди.

* * *

Прочунявся бір. Заговорив зі своїм другом-вітром та здивовано зашумів.

— Галичане — — — Галичане — — — поніс вітер по Україні з бездонного бору.

— Природу збудили — — — збудили — — —

— Не завагалися — — — !

— — — — —
— — — — —

Зрозуміла собака бесіду ліса. Затихла й почала уважливо прислухуватися шумові кріслатих дерев...

За лісом, у долі гістЕРИЧНО реготався скоростріл...

У хатині ридала дівчина...

II.

У прострілених грудях щемів протяжний біль. Рвав цілу істоту залізними гаками; довгі нескінчені дрощі раз-у-раз обігали ціле тіло вогнистими язиками. Пекли, палили, то знову ставали холодні, наче мороз. Перемокла від дощу одежа поприлипала до тіла, зрослася з ним гидким обняттям.

Обняттям гада...

В голові шуміла пісня. Пісня довгого, лютого болю. Пісня без слів, без кінця...

Неміч, солодко-жорстока, заволоділа сугавами...

Очі, пригнічені важкими повіками, укладалися до сну.

Глибокого, вічного...

Пісня без слів — — — пісня болю — — — співала колисанку...

.

У горі закрякало гайвороння.

Радісно, побідно.

А до цього клича смерти вмшався близький лопіт крил.

Дійсність, невмолима дійсність...

Дрож жаху, огиди підкинула тілом раненого. Останками сил, що стали вже в ньому засипляти відкрив важкі повіки.

Над ним гуляли, радісно перекликуючись, чорні птахи.

Щораз-то нижче, нижче...

Цікаво, глумливо глядять у вічі...

— Боже!!

Надлюдським зусиллям піднявся нещасний на руках.

Під ним грязь... Це кров його змішалася з розмо-
клою землею.

Глянув довкола :

Лиш дерева, кущі, пожовкле листя...

А над ним кусник сірого неба — — — і крикливе
гайвороння.

— Пізна осінь... — зітхнув глибоко.

І знову біль. В нутрі, у грудях. Обмазану багряною
посочиною долоню притиснув до маленької рани.

— Тут так коле — — — Прострілили — — — Кров
іще йде — — — Вузькою стрічкою — — — Червоною
мережкою — — — А так тихо, глухо — — — Ніде голосу
людини — — — Лиш гайвороння — — — й листя паде,
безнадійно шелестить...

Знову глянув довкруги блудними очима.

— Нема людей — зітхнув — Якась яруга...

А там просто перед ним, в кущах його гнідий. Уже
труп; його клює ненажерливий гайворон...

— Так чогож наді мною кружляє?

Невжеж моє тіло солодше?..

— Боже... Боже...

Намагався сісти, але дужчий біль, запираючі віддих
кольки звалили нещасного навznak.

— Ой, болю, мій болю!..

Так тьмаво, чорно...

Так глухо — — — Пісня замовкла...

Лиш гайвороння регочеться...

Десь в діл — — — глибоко-глибоко...

Невжеж у могилу?..

* * *

Дрібнісінький, осінній дощик очунав його. Стало
ще холодніше. Дрож, наче безпереривна струя електрич-
ности, потрясала тілом. А в грудях далі рвало, тягнуло...

І пісня шуміла — — — Оцю саму мельодію болю...

Лиш голосніше...

Гайвороння так близько...

— Очі твої клювати хоче! — заскиглїла думка.

Піднялися повіки, ліниво, знеможено...

— Ух!..

На гіляці, що над ним звисала, колихався великий, чорний крук. Роззявивши гострий клюв, раз-по-раз крякав, зважаючи несміливих товаришів на пир.

Раненому забажалося крикнути — — — Та горло не видало ні звука. Хотів рухом руки прогнати нахабу, та годі. Руки задубіли.

— Ангеле, хоронителю мій... — лебедів думкою, згадавши свою дитячу молитву.

А крук, колибаючись, крякав, заводив думу смерти. Як піп...

А за ним підтягали товариші-ворони, які розсілися на сусідніх галузях. Вони ще не вірили в смерть воїна.

Але вторували...

Панахиду...

— Боже — — — Боже — — — Боже — — —!

— Ось зараз злетить на мої груди — — — напеться з рани крові — — — загляне у вічі і — — — гострим клювом...

Присмертна дрож скорчила судорожно організм.

Стривожилися грабарі ненадійними признаками життя вистеженої ними жертви. Зірвалися враз зі своїм провідником з гіляк та з переразливим кряканням знову завели танок над нещасним.

А дощик росив, а холод добирався до шпіку.

Так студено-студено...

— Чому воно так?.. Чому воно так?.. — заридало в душі.

— Один сидить в теплій кімнаті — — — безпечний — — в оточенні семі — — — а другий іде волю добувати — — — гинуть за ідею...

— За ідею!.. За ідею!.. — глузувало в душі.

— Трьох нас було... Добровольців. На стежу — — Я проводив — — Ми їхали полями, по розмоклих скибах — — — Опісля минули село — — — Прилісся, гарне село — — — Ще в літі у жнива, я прогнав з нього більшовиків — — — Опісля ліс. Ми потонули в ньому — — — Густа мряка сповивала грубезні пні — — —

Коні ховзалися, трівожилися — — — Нараз з кущів загреміли вистріли — — — Мій гнідий запрячався, кинувся в противну сторону — — — Летів шалено, навмання крізь кущі, дерева — — — Гнучке віття било, дряпало по лиці, вибивало очі — — — Опісля знову вистріли — — — І закололо мене в плечах, грудях — — — Погас світ — — — в ухах зашуміло — — —

— Ух! вороння таки не кине мене. Так кряче... Коня клює...

— А нас трьох було — — — Де вони?.. Таж вони зараз після перших вистрілів упали з коней!.. Нещасні.... Ні! Вони щасливіші за мене!

— А я таки добре робив дома. Стріляв гайвороння — — — І скільки!.. А воно тепер пімститься, виклює очі — — — до мозку добереться — — — Ух!.. Мамо! Мамо! У грудях так болить, пече — — — І гайвороння — — — Мамунцю! Не дай мене! Де ти?.. Ой, далеко, далеко — — — За Збручем, у Галичині — — — А нас прогнали з відтам — — — Ой! Страшно самому вмирати на чужині!

— На чужині?.. Ні! яж на Україні — — — На моїй рідній землі! І не я один — — — Нас тут стільки прийшло вмирати — — — За волю — — — Мамо-о-о!!

— Ух!! Знову ворон наді мною — — — Той старий — — — Як глядить — — — Ні, утікає — — — боїться...

— А-а-а! Ти усів мені на грудях — — — Дивишся — — — Чого так глядиш?.. У-у-у! На лобі сів... Кігті такі гострі, колючі — — — В очі глядиш?.. Мої очі сині, круче — — —

— Утік! Ха-ха-ха! Утік — — — налякався очей...

— А дощ паде й паде — — — а в горлі сухо — — — пити хочеться. Повіки важкі, олов'яні — — — А може спати мені?.. заснути?.. І більш не пробудитися?.. Спати, заснути — — — А де вороння ділося?.. Деся далеко, далеко кряче — — —

— Боже!.. Люде! Голоси! Невжеж рятунок?!.. Запізно — — — ох, запізно...

— — — — —

— Дідусю! Ходіть мерщій! Тут жовняр лежить!.. — закликала перестрашена жакливою картиною молода дівчина.

— Зараз, дитино, зараз! — успокоював її сивий дідусь — Зараз, я не всилі так швидко, як ти, збігати по стрімкім узбіччі.

— Дідусю!... Дідусю!...

Приступив до раненого четаря й сплеснув долонями.

— Стільки крові, стільки крові!.. — прошепотів, похитуючи головою,

— Безталанний... — жаліла дівчина.

Дідусь похилився над раненим й взяв його за руку. Була холодна, наче з леду. Почав шукати живчика. Під верстовою грязі, під холодною шкурою, щось тремтіло, уривалося, а по хвилині, довгій наче вічність, знову обзивалося.

— Ще живчик бє... — шепнув, й приложив долоню до прострілених грудей.

Серце конало. Наче до сну укладалося. Останки життя конвульсійно пручалися у розбитій груді.

Став дідусь оглядати рану — —

А дівчина заніміла, наче скам'яніла; вона не могла відірвати погляду від лица жовняра — — обличча кєрвавого, сірого; воно видалося їй таким знайомим.

Навісна думка прошибла її ум.

— Це він!.. Той молодий старшина!..

Жаль, одчай тьмавами, грізними тінями замрячили її біле личко. Навколїшки припала біля дорогої голови.

— Віро, повалєєшся кровю! — перестеріг дідусь.

Не чула. Схопила руками голову четаря, підняла її й уважливо вдвиглася в неї чорними зіницями.

— А-а-а!! — вихопилося з глибини душі.

— Він, він!.. — прошепотіла й, забувши про ді-дуся, про усе-усе, притиснула свої чисті, малинові уста до кєрвавих, сірих, потрісканих губ воїна.

Скам'янів дідусь із здивування.

— Віро, що тобі?! — закликав перестрашений її вчинком.

— Дідусю, це він!.. — заговорила тихо, а в голосі відбилася ціла октава безмежного горя.

— Тямиш, дідусю! Сонце так жарило... а шляхом надійшли борці, втомлені, спрагнені... і я винесла їм води. Всі напилися, заспокоїли спрагу, лиш йому... йому одному не дав напитися ворог. Дідусю, то цей четар, який звістив нам волю! — і зайшлася довго повздержуваним риданням.

І поплили сльози з невинних оченят, перлами покотилися долі й опали на чоло нещасного.

Сумно похитав дід головою. На старечім, поморщенім обличчі відбилася вся, завзята боротьба, яка відбувалася в його душі.

— Рятувати, чи не рятувати?.. — вагалися мисли — Може краще кинути, хай догоряє...

— Вона забуде — — — дівоча примха — — —.

— Він ранений, він гине за нашу справу, за нашу волю...

— І внук твій бореться — — — може й він десь так лежить, а нема кому рятунку принести?..

Розяснилось лице діда. Розперезав ремінь та, скинувши зі себе кожух, розтягнув його на землі.

— Вірочко!

Піднесла похилену головку й глянула на нього заплаканими зіницями.

— Поможі мені покласти його на кожух.

— . . . ?

— Понесемо додому! — пояснив.

Схопилася з землі й припала до руки старця. І в цьому поцілунку виявила всю свою радість, вдяку. Хлипала.

— Цить, дитинко — успокоював — Цить, дасть Біг, урятуємо його...

Стихла. Лиш від часу-до-часу металися схвильовані перса. Це з розбурханих до краю нервів розходився глухий відгомін...

*

*

*

Львів. Бібліотека
АН. УРСР 17

У споконвічному вирі

Львівська державна
наукова бібліотека

№

3621

10-404.

— Дивись! Дивись! — нараз зашуміли високі смереки при воротах лісничівки.

— Що? Що? — забрехала собака, вискочивши з буди.

— Тихо, Бурку! — приказав дід, відчиняючи ворота.

— Положім на землю — сказав дідусь до Віри — треба двері відчинити.

Послухала, не відриваючи очей від лица четаря.

— Бідний — — — бідний... — пожаліли його смереки.

Зацікавився Бурко. Приступив обережно до кожуха й бистро заглянув до нутра.

Жалісне скавуління добулося з горла вірної собаки. Несміливо приповз до стіп своєї хазяйки та, звівшись на обидві лапи, почав ніжно лизати її долоні.

Він зрозумів горе.

— Вже — шепнув дідусь.

Підняла дорогоцінний тягар та враз із дідусем внесла його до світлиці.

Остався Бурко сам перед хатиною. Йому стало так сумно, смутно...

З горла рвалося на волю щире скавучання. Якжеж йому инакше висловити своє спочуття?

Та смереки збагнули його добру волю...

— Тихо, тихо!.. — остерегли.

Засоромився Бурко своєї слабости, спустив хвіст й потюпцая до буди.

III.

Біль, який розривав груди, рубав на кусні ціле тіло, привів четаря до свідомости. Йому здавалося, що дикий звір встромив свої кігті й зуби у його безталанне тіло. Мученикові хотілося ревіти, пручатися, але знесилля не давало.

Лиш переразливе іржання добулося з німічної гортанки.

А кігті шарпали, зуби рвали і ранений виразно відчував, як зі свіжих ран стікає по холодному тілі тепла кров. Він чув її хлюпінт...

— „А серед поля гнеться тополя,
Тай на стрілецьку могилу — — —“

Заспівало тихо, але різко в умі.

— А я навіть могили своєї не буду мати!

— У-у-у! як дре — — — А може прохати... прохати звіра, щоби не мучив, щоби відразу загриз?.. Може він милосерніший буде чим Бог?..

Та лякався відкрити повіки. Жахався глянути своєму катові в блискучі очиці.

— Це вовки!.. — прошибла думка погасаючий ум.

— Ха-ха-ха!! Вовк пані-брат й лисичка-сестричка. Коханий Франко — — — Знаменито!.. Вовк пані-брат — — — Знайшов собі друга!..

— Пусти!! Ух! пусти-и-и!.. — заревів нелюдським голосом.

— Боже! Боже! Який він нещасний! — почув ніжний, дівочий голос біля себе.

— Тихо, дитинко! Тихо! Не перебивай! — прошепотів хтось над ним.

— Дідусю, які муки, які муки!..

— Цить, Вірочко! Вже рана промита, лиш перевяжу.
— Коби подужав!.. — тихе, жалісне хлипання перервало дальшу мову.

Дика радість огорнула раненого.

— Хто наді мною ридає? — питався думкою.

— Невжеж мене найшли? То навіщо так мучать?
Ох! болить — — — болить...

І стало йому ніяково...

Тратив свідомість, та ще її погасаючими проміннями вслухувався в сердешне ридання.

Наче в божеську мельодію...

* * *

Глухий грюкіт збудив його з мнимого сну. Відкрив широко повіки. Скрізь залягала чорна пітьма, лиш напроти нього мерехтіло маленьке, чотирокутне, багряне світильце.

Біль у грудях заснув. Ледви-ледви відзивався. А ціле тіло сповивала приємна теплінь.

— Де я? Чи у лісі на дні яруги? Що це за багрянний огник?..

А вогник то ставав яркий, ярий, то нараз малів, корчився, майже щезав. Та зараз, таки в цій хвилині, коли здавалося, що його вже даремно вижидати, нечайно розростався, могутнів та ставав румяний, кєрвавий.

Впялив зір у чудне світильце. Дивився на його веселкову гру.

— Так і життя людини... — зітхнув.

— А десь гудить, гогоче — — — Як заводить — — —
Це стріляють — — — Десь недалеко битва...

— Невжеж допав Денікін наш табір-обоз уміраючих, недужих й мордує?.. Мордує несильних, повалених гарчкою?..

— Але де саме я? Розбиті браття пішли далі своїм шляхом терпіння, смерти — — — а мене оставили, забули...

— Боже!.. Я хочу з ними умирати! Я хочу — — —
Ні! Я молю, благаю Тебе зроби так, щоб мене погребали

братні руки!.. Хай похоронну пісню над моєю могилою затужать галицькі уста.

Палко молився в душі. Хотів зложити до молитви долоні, але руки не підвелися. Лиш піт, гарячий піт зросив скрань безталанного.

— Тебе гайвороння, вовки похоронять. Собаки кости розволочатъ. А сови, пугачі вічную пам'ять заголосять... — нила, вертіла думка.

— Рятунку! Рятунку-у-у!!

Щось зашуршіло біля нього. Почув на собі дотик чиєїсь руки; вона поволи, обережно посувалася повздож його тіла у гору, аж задержалася на грудях. Почала їх ніжно обсмотрювати, щось на них поправляти.

— Усе в порядку — прошепотів хтось нишком.

Під тягарем чужої руки знову відозвався у грудях четаря цей давній, відомий біль.

Глибокий стон роздався в пійтмі.

Тягар руки зараз усунувся. Ранений почув підозріле ступання босиг ніг, якесь тертя — — — і по хвилині заблимало слабе світло, яке розбило темінь ночі.

Здивування огорнуло раненого. Забув про біль, який знову наче давній, далекий спогад щемів у легенях.

— Я в кімнаті!..

— При слабім світлі спостеріг дві особи. Старого дідуса й молоду дівчину.

— Де я їх бачив? Де з ними стрічався? — бився думками.

— А я у постелі — — — на ліжку — — — Що вона робить?

Дівчина щільно засланила мале віконце, в якому мерехтіло зловіще жариво.

— Десь горить!.. Там битва, пожежа — — — Там умирають — — — а я в постелі!.. Ха-ха-ха! Чудовий контраст.

— Як рокоче, жужжить. Недалеко...

Дідусь приступив до ліжка й уважно вдивився у викривлене стражданням лице четаря. Сумно похитав головою.

— Чого він киває так безнадійно! — обурився ранений думкою.

— Дідусю, мені тепер так хорошо. Ех, колиб ти у лісі, на дні яруги так полежав, як я, не хитавби опісля головою! — забажалося йому заговорити до діда, але з висохлого горла добувся лиш охриплий харкіт.

— Вірочко, подай води! — прошепотів дідусь до дівчини.

— Так, так, води, дівчино!.. — благов зором ранений.

Дівчина скоро вволила волю дідуся. Ніжно, наче мати, підняв дід голову нещасного й приложив йому кубок до сірих уст.

Пив довго, жадібно і вдивлявся у гарне личко дівчини. Видалася йому янголом.

І на нього гляділи великі, чорні очі смутно, мило-серно. А в їх кутку блестили сльози. Наче зірки.

— Чорні очі — — — великі очі — — — цей погляд — — —: шукав у мізку.

Нестало води. Усю випив. Дідусь легесенько опустив його голову на подушку.

Недалеко гуділи гармати... Перед четарем стояв янгол... Хороший, ясний...

— Віра, Віра, Віра, Віра!.. — оберталося, співало в голові, в ухах.

Затерло терпіння, горювання й минулі картини жаху...

— Хай грають гармати! Мені так тепло, сонливо...

— Вірочко, Вірочко!..

Опали повіки; в затишній світлиці роздався вриваний, гарячковий віддих.

Дідусь ревно прислухувався його віддихові. Сумнів покрив старече обличча.

— Прийшла огневиця — шепнув — Та все в руках Всевишнього...

— Лягай, дитинко, спати — звернувся до Віри.

Усіла біля ліжка четаря.

— Вірочко!... — промовив докірливо дідусь.

— Дідусю, дозволь мені сторожити! Мені годі заснути!.. — благала притишеним голосом. Долоні зложила наче до молитви.

Не наставав. Поклався на лаву, на якій був розстелений кожух. Глянув іще раз на внучку. Сиділа непорушно й вдивлялася в бліде лице раненого. Жаль стало дідусеві коханої онуки. Зітхнув і, склонивши старечу голову на п'ястук, почав шепотіти молитву.

Немічне світло каганчика мелянхолійно колибалось.
Недалеко реготалися гарматні стрільна...

.
.

Ум почав знову працювати. Хоч четар відчував велике обезсилення тіла, всіх членів, став очима душі переглядати картини своїх найближчих переживань.

Пересувалися звільна, одна за другою...

Жахливі, жорстокі!..

— А тепер я між людьми, у постелі, догляданий — радів.

— Як тихо... Вже не ревуть гармати...

З трудом підвів важкі повіки.

— День уже...

Повів очима по кімнаті. А мозольна була це мука. Годі було рухати головою. Тяжіла.

— Не багаті мої спасителі — зауважив.

Нараз почув біля ліжка чийсь віддих.

— Невжеж собака? — подумав. Та голова була камяною брилою, а сил у нього не було настільки, щоб нею довільно обертати. За багато виплило крові...

А легкий, спокійний віддих непокоїв його. Дратував нерви.

— Спробую! — завзявся.

Почав напружувати карк. Поволи-поволи — — — в грудях щось закололо, наче шпилькою.

— Може дати спокій?.. Зашкодить?..

Та віддих такий таємний, звабливий.

Знову напружив шию і, не зважаючи на різкий біль в грудях, усіми силами, які ще колотилися в його знесиленім організмі, повернув на бік голову.

— Ой! Важко — — — болить...

Та зараз таки забув про біль. Біля нього сиділа дівчина. Схиливши головку на руку, яка опиралася об край ліжка, спала. Її личко побіліло від втоми. З похиленої головки спливали дві чорні коси. Одна, заблукавшись, лежала поблизько руки четаря.

— Яка чорна, блискуча — міркував — А рука моя при ній, яка біла. Як папір. А довга-довга — — — колиб так торкнутися її, погладити... Така приманчива...

Зараз же таки перелякався цієї думки.

— Що скаже на те власниця коси?

Зиркнув на її личко. Спала й усміхалася крізь сон. Це додало йому відваги.

Легесенько, мимо болю, що знову понуро затьохкав у грудях, присунув руку до коси й положив на неї долоню. Відчував її ніжність. Банував мрійно гладити, пестити це шовкове волосся. Став поволи перебірати у ньому пальцями. Та й це скоро втомило його... Мусів задоволитися тим, що долоня на ньому спочивала.

Знову відорвав зір від коси й глянув на личко дівчини. Всміхалася дальше, якимось весело, щасливо.

— Що тобі сниться, дівчино? — питався в душі.

— У якому світі мрій тепер гуляєш?..

— Мрій, дівчино, сни!.. Про щасливі дні, веселі години. Літай душею по безмежній країні, де нема сліз, страждання, де лиш усюди, по всіх кутках лунає каскада веселого реготу. Гуляй, дівчино, по зелених, завітчаних степах, левадах, яких не діткнулася наруга, не зросила червона кров. Іди, блукай душею по гаях, борах, прислухайся їх бесіді про щастя, кохання, братерство... Спишися, доки ще вітер з України не заніс там думу про горе, насили...

Гомоніла в ньому думка. А дівчина спала, та вже не всміхалася, ні. В неї на личку розложився темний смуток.

— Невжеж вона душею відчула мої думи?

І безмежне бажання зродилося в ньому. Вхопити в мягкі обійми цю чудову головку й цілувати, цілувати до безтями червоні уста, бліді щічки, заблукати пальцями в її розкішному волоссі й пестити його, пестити до болю.

А й прочуття, яке ніколи ще його не обманило, напрасно шепотіло йому, що це вона його спасителькою.

Нараз заблисла в умі думка:

— А колиб так приголубити до уст цю багату косу?..

Та він знав, скільки мук його жде, щоби це довершити. Але не вагався ні хвилини. Почуття вдячності, величне, безкрає, розпирало його зболілу грудь. Стиснувши в пальцях кінчик коси, почав звільна приближувати руку до уст.

І знову ціла низка жорстокого болю!..

На чолі завзяття виступив холодний піт.

— Ще трохи, трохи...

Нараз з горла рванувся довгий, дріжачий стон. А в ньому відбився весь протест тортурованих грудей.

Віра відкрила очі. Четар глядів на неї так радісно, побідно. В його долоні побачила свою косу, котру він жадібно притиснув до сірих уст.

Легка дрож несподіваного щастя стрясла її тілом.

А він молився промінним зором. Боявся, щоби не відобрала коси, так важенько добутої, не сердилася...

А її персами хвилювало щастя. Гляділа своїми чорними, вогкими зіницями на його блідо-сіре лице, що майже не ріжнилосяб од постелі, колиб не заросло рідкою щетиною; на його сині, наче пільні блавати, очі, на буйне, кучеряве волосся і поволеньки, несміливо нахилившись до нього, почала гладити його кучері...

Забув про біль у мрії; вслухувався в ніжний дотик її пальчиків, пестив зором зарум'янене личко.

— А я не можу навіть схопити цю хорошу, кохану головку і витиснути на її устах перший поцілує кохання!.. — болів, жалівся в думці.

А пальчики її так мило тремтіли в кучерях, пестили виски.

І згадалася йому ненька, як його маленьким уклала до сну...

І вона пестила його головку так ніжно, м'яко...

— Давно це, давно було!.. Аж нині знову...

І наповнилися очі нещасного сльозами. Та були це сльози втіхи.

А на дворі, після бурхливої, ревучої ночі царювала тишина.

По небозводі пересувалися сірі хмари...

Землю залягла мряка...

В пізну осінь пташки не щебечуть, не шелестить вітер листям буйних дерев. Хіба чорний ворон залопоче крилами посеред голих конарів та закриче понуро, зловіщо.

Йому банно за зеленою весною, за завітчанним літом.

І цей невмолимий віщун смерті любить, як довкола нього природа сміється.

— Де я? У кого... — прошепотів.

— Перестаньте!.. Вам не можна бесідувати! Дідусь наказали! — рішучо спинила його слова.

— Я вам усе розкажу — додала по хвилині й стала оповідати:

— Ми вертали зі села. Я і дідусь, лісничий. Ішли доріжкою попри ліс. Смуток завис над нашими головами, в мозку кружляла лиш одна думка: Галичане нас кинули... Нараз помітила я хмару гайвороння, що з вереском кружляла над одним місцем у борі.

— Дідусю, там гайвороння... — звернула я його увагу. Та в дідуса була інша жура. Глянув на гайвороння й байдужно відповів:

— Щож дивного? Знайшли падло тай жирують!

І ми йшли далі. Та одна думка мучила мене. Я рішилася поділитись нею з дідусем, хоч боялася перебивати його насуплені думи.

— Дідусю, вчора були вистріли... — прошепотіла я. Зараз дідусь спинився.

— То над яругою — сказав й звернув з доріжки в ліс. Я попереджала його нетерпеливо. Мене так в душі непокоїло... На дні яруги найшли вас, а в корчах неживого коня. Його вже круки клювали. Тай про вас ми думали, що вже не живі, бо з вашого чола зігнали чорного ворона... Дідусь став вас оглядати. А він знається на недугах, ранах. У грудях ще билося серце. Тихо, поволи... Ми взяли вас на кожух і тут принесли. На лісничівку. Ви у нас вже цілий тиждень...

Затихла. — Голосніше застукало серце в дівочих грудях... Його схвилювала згадка про недавнє переживання.

Глядів на неї вдячно, вірно... Таки прочуття й цим разом його не завело.

— Вірочко, Вірочко...

Здивувалася, коли почула з його уст своє імення.

— Ви знаєте? — спитала, почервонівшись на личку.

— Дідусь вас так кликав, раз у ночі... — шепотів важко — гармати гуділи... жареву било у віконце... а ви мені води подали...

Біль у грудях перервав його шепіт, викривив ви-снажене обличчя.

— Боже мій! то я замість уважати, щоби ви не говорили, сама вас до цього спокушую!..

— Намагався всміхнути, щоби її заспокоїти.

І знову її ніжна рука почала пестити...

Нараз за стіною протяжно замукала корова.

— А я й забула про неї! — схопилася Віра. Виняла легесенько свою косу з поміж його пальців, поправила його руку та почала заходитися біля глечиків.

Слідкував за нею очима. Приглядався пристрасно її стрункій, пристібній постаті, дрібним ручкам й ловив зором глибокий, щирий погляд її чорних оченят.

І здавалося йому, що від неї, крізь воздух пливе до нього цілющий, казочний флюїд-бальсам, який кріпить його ослаблене тіло, втишає пекучий біль у грудях.

Знову відозвалось нетерпеливе мукання корови.

— Зараз же, зараз, красуле! — закликала дзвінко Віра і, вхопивши скіпець, подалася до дверей.

В дверях спинилася й звернулася до четаря. Він саяною тугою — зіницями прашав її...

— Я миттю, лиш видною корову! — заспокоїла його та вийшла. Красуля в третє домагалася свого.

Четар остався сам зі своїми мрійливими мислями, що блукали довкруги образу Віри, який стояв перед очами його душі.

Зза стіни доходив до нього хлюпіт молока в скіпці та колисковий спів Віри.

Ловив жадібно звуки її голосу. Були дзвінки, флейтові. Співала про стрільця, що йшов на війноньку...

Нараз на подвірі радісно забрехала собака. Під хатою глухо загула земля під чиймись важкими стопами... й по хвилині ввійшов у кімнату дідусь. На старечім обличчі виднів смуток.

— Здорові були! — привітав.

— Добрий день... — прошепотів четар.

— Старий почав роздягатися з кожуха. Четар приглядався йому цікаво.

— В нього певно вісімдесять літ — міркував.

Дідусь приступив до ліжка й поглянув на четаря.

— Лежіть спокійно! — промовив до нього — Вам небезпечно ворухитись. Зашкодить! Навіть шепотом не говоріть. Не треба дратувати грудей.

Взяв четаря за руку й почав числити живчика.

— Вже лучше — сказав по хвилині — а було дуже зле.

Опісля підняв покривало та оглянув перевязку. Була зрушена.

— Ви рухались, четарю! — сказав докірливо з недоволенням й став поправляти перевязку. Скінчивши, знову ніжно прикрив раненого.

В цій хвилині ввійшла в світлицю Віра з повним скіпцем молока в руках.

— Дідусь! — зраділа.

— Добрий день, дитинко, — привітав її — але ти не дуже доглядаєш пана четаря, жаліється на тебе! — жартував.

Спаленіла й зиркнула на четаря. Його зіниці так сміялися, раділи, так пестили її постать.

— Ет! Дідусь жартують! — прошепотіла соромливо, опускаючи вниз повіки.

— Ото, газдиня! — знову жартував лісничий. — Челядь голодна, а вона з молоком носить по хаті!..

— Я зараз! — закликала Віра, зарумянившись іще дужче, й почала вештатися біля печі.

Лісничий сів на лаві та, похнюпивши голову, дав волю нахабним думам. Обличча насупилося.

— Чи ви, дідусю, були на дяківці? — перебила важкі мисли Віра.

— Був Вірочко. Казала Мотря тебе поздоровити — відповів, а опісля докинув, важко зітхаючи — В селі денікінці...

— Боже! — вихопилося з уст наляканої дівчини.

— Пустіть мене!... Я з Галичанами мушу!.. — почувся серед тиші одчайне шепотіння четаря.

Лісничий приступив до постелі. Очі четаря палали. Уста белкотіли незрозумілі слова.

— Вспокійтеся, четарю! — сказав до нього дідусь, — Воля Божа. Галичане лиш на якийсь час подалися. На короткий час. Вони повернуть. Тоді ви вже подужаєте й підете з ними вперед. Вперед, четарю, так як в літі на більшовиків!

Вернув дідусь на давнє місце й знову склонив зажурену, сиву голову.

— Дідусю! А про Олексу нічого не знаєте? — спитала Віра.

— Нічого дитино, нічого...

Смуток повис над головами господарів.

— Кудюю він тепер тиняється? — став жалітися лісничий. Старечий голос дріжав. В ньому звучало ридання. — Придніпрянці кинули Галичан, розбіглися. Сором!.. І в цій армії служить мій внук! Боже! Боже!.. Може він десь у полі лежить ранений, опущений, як ви четарю?.. Чи

найдуться люде, що пригорнулиб його, наче свою рідну дитину...

Старечі очі заплили слізми.

Віра побіля печи прислухувалася жалощам дідуся. І їй було жаль рідного братчика. І в неї звисли з повік жемчуги.

Четар глядів на цю картину.

— І моя мати десь гіренько оплакує свого оди-нака Юрчика... — заголосив у душі.

— А може попав в руки денікінців... Боже! Вони мордують полонених, наче скажених собак! Та найжор-стокіше знущаються над петлюрівцями...

В голосі лісничого звучала розпука. Спрацьовані, мозолисті руки схопили сиву голову й почали її ко-лисати.

Кінцеві його слова зродили страшну думку в дівчині.

— Дідусю! — прошепотіла з тривогою — Дідусю! А як вони прийдуть тут і вб'ють його?!

І звернула заплакані очі в напрямі постелі.

— Цить, дитинко! — заспокоїв її лісничий — Я вже про це подумав. На краю ліса я оставив старого Охріма. Колиб вороги звернулися в сторону лісничівки, він зараз прийде тут і ми при його допомозі скриємо четаря в борі.

Тягар жаху опав з її грудей. Глянула на раненого. Він дружнім поглядом своїх хороших, блакитних очей усміхався до неї.

Та зараз мусіла перервати бесіду зіниць. На кухні почало кипіти молоко.

— Дідусю! Їжте! — поставила перед ним горнятко молока й бохонець хліба.

— Зараз, Вірочко, лиш передше нагодую четаря.

— Дідусю, я сама... — попрохала.

— Та ти його на смерть попариш! — спротивляв-ся нарочно дідусь.

— Ні, дідусю! Я буду студити...

— Та хай уже, але ви, четарю, певно будете го-лодні! — зажартував й глянув на четаря. На лиці ра-неного ясніло вдоволення. Насупилося обличчя лісничого...

Нараз на подвірі забрехав Бурко. Тінь пересунулася по кімнаті й сховалася в кутку. Трівога огорнула привних. Лісничий кинувся до віконця.

— Це Охрім Сич! — заспокоївся.

По хвилині ввійшов у світлицю старенький селянин.

— Добрий день! — привітав.

— Добрий день! — відповів лісничий та глянув на нього допитливим зором.

— Ворогів уже нема в селі — заспокоїв його Охрім Сич, — пішли!

Лиця розяснилися.

— Сідайте з нами снідати — залебеділа Віра, наливаючи для нього гарячий напитек.

Охрім усів за столом та взявся враз з лісничим до снідання.

Віра годувала четаря. Усівши на краю ліжка, підняла його важку голову лівою рукою, а правою приложила до його блідих уст горнятко з молоком.

Пив поволи, не спішився. Бажав, щоб ця хвилина тривала вічно. Щоби по віки теплий, повний кохання погляд її пестливих оченят, спочивав на ньому. Щоби по віки він міг вдивлятися в її замаєне юністю личко.

Подібні почування хвилювали й душею дівчини. Лиш їй бажалося втопитись у гарячих, палких обіймах коханого...

Оба дідусі гляділи на цю зворушливу картину.

— Василю, — шепнув Охрім, — де тепер наші хлопці? Що з ними діється?

— Воля Божа — — — воля Божа, Охріме!..

— Мій Івась, одинока моя підпора, радість на старі літа! — жалівся Охрім.

— Все в руках Всемогучого... — успокоював лісничий, хоч і йому туга опирем смоктала кров зі серця.

— Боже! Боже! Змилуйся над Твоїм слугою! — захлипав сердешний Охрім. Він був паламарем, а рівночасно дзвінником в селі Приліссі.

IV.

Підчас того, як дві братні армії, придніпрянська й галицька, рамя при рамені боролися о кожную пядь землі, рідної, дорогої вітчизни; коли останками сил виборювали обнови своїй країні, прийдешнім поколінням; коли більшовицькі завойовники втерляли надію накинута червоне ярмо козацьким потомкам; коли Схід клонив голову перед героями України — — — Захід, зрадлива Антанта готовила їм загибель.

На полудневих окраїнах нещасної України явилася чорна орда, новий ворог.

Це антантська рука одягнула й зоружила тисячі царофільських посіпак. Кинула чорносотенців проти власних кличів, проти краснорічивого Вільсонівського гасла, що голосив волю і самостійність поневоленим народам, на країну великого, хліборобського люду, котрий саме простягнув довго заковані руки до золотого, сяйливого проміння...

І злетіли хижі, чорні, двоголові, царські орли-шуліки на землю недолі. Явилися, щоби в ім'я страшного деспота, царя тюрм і тьми, поширити скрізь, де лиш ступлять, нове ридання, нове горе, нові страждання...

— — — — —
— — — — —

Генерал Денікін, ватажок антантської банди, розбивши більшовиків, стрівнувся око в око з воїнами галицької армії, що була властивим погромщиком комуни.

Ситі, добре зодягнені, свіжі дивізії двоголових орлів заступили ясні, золоті верхі мрії виснаженим голодом, напів нагим та ще й недужим тіням...

Глумливий усміх закрасив уста гордого генерала; він загадав одним дужим ударом розбити горстку опирів...

Керваво зайшло сонце... Воно купалося в крові Галичан...

— Антанто! Кров їх спаде на голови твоїх дітей!

І хоч холод дзвонив зубами, хоч голод стискав шлунок, хоч огневиця витручувала з рук кріс... ішли невтомні борці до бою, на смерть.

Зійшлися армії...

Зударилась грудь об грудь...

Завагалися — — —

А поміж галицькими рядами зареготалася пошесть...

І армія львів подалася.

І падали наче підкошені квітки...

Закрякало гайвороння над ними...

Застогнала Ненька-Україна...

Велика Україна...

Над нею взнісся хижий, чорний, двоголовий орел.

І розпростер крила...

І заскигнів — — — дужо, звияжно!..

І став пити кров!..

Гарячу кров і сльози...

— Боже!..

Настали дні й ночі безмежної тривоги. По широких шляхах України розбрилися відділи антантських наємників, котрих завданням було жахом й терором закріпити поміж українським селянством думку про „єдину, неділимую, соборну Росію“ під скиптром царя.

Совісно сповняли своє завдання. Серед темної, бурхливої ночі, нападали на села, вдиралися до зачине-них хат і диким вереском зганяли їх мешканців з теплої постелі.

І починався танок; танок чорних, злющих духів. Серед нічної п'їтми роздавався ляск нагаїв, що зубатою бороною дерли голе мужицьке тіло; рев рабованої худоби мішався з їдким бреханням собак, а це все заглушувало бездольне голосіння людей та вискіт насилуваних дівчат. А коли довелося посіпакам зловити якогось раненого українського воїна, так без усяких обиняків розстрілювали його негайно.

Та не завжди попадалася жертва у катівські руки. Тоді провідник відділу на донос якогонебудь осібняка, а навіть і без того, вибирав зпоміж мужиків кількох безвинних дядьків, яких смілива й бундючна постава не припадала йому до вподоби, та приказував їх, як повстанців, безпощадно розстрілювати.

І квиліли жінки-матері й слізки змивали остогидливі стопи катів... Заломлюючи маленькі рученята, прохали діти помилування для батенька...

Та серця наїздників висталила воля і гроші Антанти.

А Бог і не зглянувся... Не бачив простягнених до неба рук, зложених, благальних долонь. Не чув смертного харкоту безневинних жертв та голосіння вдів і сиріток.

А Він навчав, що їхні сльози на землю не упадуть!..

Боже! Завіщо Ти відвернув своє обличчя від цієї нещасної країни?

Завіщо оглух на зойки катованих жертв?

Зате — — — ридання, стони нещасних найшли відгомін у лісах. По неприступних дебрах, глибоких яругах-нетрах, почали збиратися похилі постаті мужиків. Руки їх чорні, мозолисті, шорсткі долоні, завзято стискали холодні кріси...

— Горе наїздникам!!! — залунало по борах.

— Смерть їм! Смерть катам!!! — загуло полями.

* * *

Віра не могла заснути. Мисли кружляли в голові, мрії снувалися...

В неї зродилося кохання; і це, невідоме їй досіль почування, занепокоїло її. Чиста, дівоча душа лякалася мови пристрасти; їй ставало соромно, палилася румянцем на щоках. І хоч проганяла від себе настирливу думку — пригорнути до свого лона це бідне, понівечене тіло четаря, то всежтаки вона вперто знову повертала.

І в півсні бачила, почувала себе в палких обіймах коханця...

На дворі заводила завірюха, хлюпотів дощ. В печі щось скаржилось, тужило.

Нараз на подвірі забрехав Бурко. А брехання було таке завзяте, люте...

Віра підняла голову й почала надслухувати. Під хатою тупотіли коні, брязчала збруя та гомоніли людські голоси.

— Вороги!.. — стрівожило нагально ум дівчини.

Тихесенько злізла з печі й почала будити дідуся, котрий спав на лаві.

— Дідусю! Дідусю! — шепотіла старенькому до уха, легесенько потрясаючи його за рамя. Але дідусь, не спавши вже кілька ночей, хропів твердо.

— Дідусю! Вороги! — будила й надслухувала.

Ступання копит затихло, за це голоси подужчали, а збруя так ворожо звеніла. Бурко не вгавав; скажене брехання мішалось то з ревом бурі, то шумом тучі.

Нараз роздалось сильне стукання. Задріжали двері хатини.

— Відчиняй! — закричав хтось по руски дужим голосом.

Лісничий схопився з лави.

— Цитьте! Тихо дідусю, це вороги!

— Денікінці!.. — прошепотів перелякано дідусь.

Стукіт змагався, а собака брехала, аж заходилася.

— Відчиняй! — домагалися дикі голоси.

Лісничий замнявся. Упав важко на лаву.

— Пропало... ранений..!

У Віри блисла думка рятунку; завагалася, але годі було довго рішатися. Ціла хатина дріжала від ударів наїздників.

А лісничий з тривоги молився. — — Припала до нього.

— Світить каганчика! Я ляжу біля раненого... Прикрию його... а ви скажете їм, що я недужа на п'ятнистий тиф... Мерщій!.. — говорила скоро, твердо, а серед п'їтьми її зіниці світили невмолимою рішучістю.

Лісничий не рухався. Смілива думка онуки, наче придавила його до лави; та Віра, штовхнувши його в спину, спонукала до чину. А й дикі крики наїздників доказували, що годі вже довше вагатися. Почав світити каганець.

Дівчина кинулася до ліжка. Четар не спав, сидів на постелі, груди його важко віддихали.

— Скажіть, що я блукав по лісі... й ви мене зловили... Видайте їм мене... а може вам нічого не вдіють. Про мене байдуже... мені й так смерть... — шепотів.

Та Віра не слухала його мови. Метким, сильним рухом приневолила його пожитися, посунула до стіни, і лягла біля, щільно притиснувшись до його тіла; опісля натягнула на себе покривало так, що зовсім скрила під ним четаря. Зрозумів. Скорчився так, як лиш хворе тіло й слабі сили дозволяли. Міжтим Віра розплела волосся та вкрила ним лице. Воно горіло вогнем... Руками схопилася за головку.

Сталося це, заки ще дідусь засвітив каганчика. Наїздники під хатиною ревіли бурею, кидали блисків погрози. А їм вторувала собака. Та нараз загремів різкий вистріл. Брехання Бурка урвалося; ще раз — — другий — — — відозвався обжалованням і — — — затих...

Зрозуміли в кімнаті, що лучилося вірній собаці. Хлипання вихопилося з горла Віри, але зараз таки здавила його.

Управшись з каганчиком, вийшов лісничий до сіней відчинити двері. Крайна була пора, бо в тій хвилині

роздався дзенькіт розбитої шибки. Кляті добиралися вже до віконця.

Дріжачою рукою відсунув засуву. Сильний вітер вдерся до сіней й захитав дідусем. Перед хатою стояла ватага вершників. Кількох, віддавши коні товаришам, добувалися до хатини. Один з них прискочив до дідуся.

— Чому скорше не відчиняв?! — закричав люто й ударив лісничого з цілої сили нагаєм по голові.

Задріжав дідусь. Похилився...

— Паноньку, твердо спав!..

— От скотина! Спав! А хто в тебе в хаті? — й не очікуючи відповіді, відтрутив дідуся від дверей та з нарядженим крісом вступив в сіни.

Каганець слабо блимав. Салдат бистро розглянувся по кімнаті. Спинив зір на ліжку.

— А—а—а! у тебе дівчина! — звернувся до лісничого, що слідував за ним. Очі салдата загоріли.

Віра лежала бліда — бліда... Трівoga погасила рум'янець... Схопившись, наче з болю, руками за голову, зі закритими повіками та розхрістаним волоссям, подавала на ммираючи.

— Недужа — сказав дідусь, — у неї пятнистий тиф — — — Умірає...

Посіпака кинувся взад до дверей, наче опарений. На його звірячим обличчю виднів жах.

— От сучий син! — заляв крізь зуби. — Чому швидше не сказав! — і чимскоріш вибіг з хатини.

Віддихнув дідусь. Четар був урятований.

— Старик! Ходи сюди! — закликав денікінець із двору. Лісничий вийшов, вдягаючи на себе кожух.

— Ще не кінець... — подумав і станув на порозі.

— Ходи сюди! — закликав один з вершників. Лісничий послухав, хоч дощ миттю змочив старечу голову.

— Далеко з відсіля до села Прилісса? — спитав грізно вершник. Це був старшина відділу, полковник Улянов.

— Ні, недалеко. Дві верстви — відповів дід.

— Так веди нас! — приказав полковник.

Холод повіяв за спиною лісничого. Дощ лав наче з цебра, ніч темна хоч око вибий, а він має тинятися по розмоклому шляху та впроваджувати ворогів до рідного села.

— Ваше високородіє! У мене дитина недужа!.. Вмірає!.. Хтож її догляне?.. Хто очка закриє?! — почав дідусь випрохуватися.

— Мовчи! Веди, сучий сину, вперед! — заревів кат та стягнув старця нагаєм по плечах. Вівся лютий ремінь в тіло, запік вогнем.

— От собака, петлюрівець! — додав полковник кризь зуби та завернув коня до воріт.

— Сашка! — гукнув до салдата, що саме добувався недавно до хати. — Пильнувати його, а колиб посмів утікати: куля в лоб!

Лісничий вернувся до хатини, зачинив двері та хиткою ходою подався за воріття. І хоч лице пекло, в душі був радий, що підступом відвів ворога від лісничівки.

— А там, в селі, якось воно буде, — потішав себе, — їх і так не багато.

Та зараз таки змінив думку. На шляху ждав полковника цілий загін.

Моторошно зробилося в душі нещасному дідусеві.

А дощ падав безупинно й вихор реготався, гуляючи по лісі...

— — — — —
— — — — —

В кімнаті все чули. Розмову, удари нагая та прокльони...

Очі Віри заплалили сльозами. Їй стало жаль дідуся. Серце билосся, наче виривалося з груди. Дріжала цілим тілом.

— Як він глядів... — мізкувала, згадавши погляд салдата.

Нараз сильно засоромилася. Вона була тільки в сорочці в одному ліжку, під одним покривалом з му-

щиною. Правда, з недужим, але всежтаки, колиб хто знав?...

Сильно притулена до нього боком, чула тепло його тіла. Воно розходилося по її нервах, входило в кров; а ця бурилася, жевріла.

— Вороги відійшли... — шепнула, наче бажаючи привести себе до свідомости. Та ні!.. їй жаль було розлучитися з коханим тілом.

— Може ще вернуть... — відповіла й оправдувала себе в душі.

І знову почала вслухуватися в мелодію крові. Ця гра для неї така нова, незвісна; така приємна, аж болюча. А дроз, страшна, люба, так дражнить шкіру. Нерви гуляють якийсь танок; дивний, таємний. І якесь бажання, чудне, божевільне, рве ум...

Нараз тихий, глухий стон вирвав її з обіймів пристрасти й привів до свідомости. Підняла покривало; четар лежав скулений в четверо, цілий червоний, аж багрянний на обличчю. Йому було надто душно.

Світло каганчика слабо освітляло кімнатку, та все-таки Віра доглянула в його синіх очах сяєво великої вдячності. Вдивилася в них, наче в глибини криниці... і забула, що вже крайня пора кидати їй спільне легище...

Четар намагався випростати покорчені члени. В грудях їдко рванув біль...

— Ох!!

— Пожди! — й схопившись з постелі, допомгла раненому вигідно пожитися.

— Дякую Вірочко!.. Дякую!..

— Тепер спи! — радила, обкриваючи його. Тобі треба багато сну.

— Не кидай мене... Мені так добре стає, коли на тебе гляджу... Біль кудись задівається...

Віра присіла на постелі й стала рукою гладити його гарячі виски.

— Як там вихор свище... — прошепотів.

— Бідний дідусь!.. Така плюта!.. — пожаліла лісничого дівчина. Її очі заплалили слізми.

— Коби здоров повернув... — зітхнув четар.

— Дасть Біг... Та ти не говори! Твої груди ще слабі... Навіщо їх томити!

— Моя пістуночко!.. — й усміхнулося до неї вимужділе обличчя.

— Спи, Юрчику! Я тебе заколишу... — дрож холоду потрясла нею.

— Тобі холодно... А мені Вірочко без тебе...

Швидко поклатася біля нього й натягнула на себе покривало.

— Але ти спи... — прошепотіла.

— Добре... Спробую... Тепер біль далеко від мене...

— Невжеж він тобі ще так дошкулює?

— Хвилями, Вірочко. Не раз почуваюся так добре, кріпко, що здається в світ не завагавсяб поманджати... То знову в грудях заскемить, пільма зір покриє...

— Бідний... Бідний... — Взяла ніжно нещасну голову коханого, поклатася собі на лоно й почала її колисати, наче дитя, приспівуючи тихим голосом:

— Ой, люлі, люлі...

Заколисуючи, співала й рукою пестила його м'які кучері. А він дивився на похилену над ним головку, сповиту розхристаним, кручим волоссям.

А на дворі вихор потужнів; завіваний ним дощ ударяв у шибки віконця.

Полум'я в каганчику погасало; ще раз заясніло, піднеслося, але нараз скорчилося й сконало. Пільма вкрила кімнату.

В печі щось плакало...

Віра, притиснувши сильніше голову четаря до лона, далі співала колисанку.

Нараз роздалося гірке голосіння... Четар заривав. Йому згадалася його доля — — —

* * *

Ступав поволи. Шлях розмок, ховзко стало під ногами. Та ще й старечі ноги так тяжіли, наче з олова.

А темно-темно! — Та старому лісничому не тре-

ба світла на цьому шляху. Вінже ходить по ньому змалку. Вже й літ не зрачувавби. Він знає кожний ку-сник цього шляху, де камінь вистає, де яма, ба, він на-віть знає всі дерева, що при шляху ростуть; і з тієї сторони від ліса і звідсіля від поля.

Гей! не раз, не два, повертав цим шляхом у ночі зі села. Ще тоді, коли заходив до красавиці Наталки, що опісля стала його жінкою.

Ой! не одна його думка взлетіла понад оці дерева і сумна й радісна. Не одна його сльоза зросила цю сіру землю.

Цим шляхом вертав, тому сорок три роки назад, зі шлюбу, впроваджував на лісничівку газдиню.

Ех! Минулася Наталочка!.. Бо у вісім літ пізніше цим самим шляхом відпровадив її на кладовище...

— Старик! — перебив йому думи полковник. — Далеко ще?

— Ні, ваше високородіє, ще раз тільки.

— До біса! — закрив полковник; надоїла вже йому хляпа.

— Як дивно шумить ліс, — снувалося в голові дідуса, — когось кличе — — — Невжеж і він має свої журби й радости?.. А має. О! Я добре знаю, як говорять ліс. Бувало — — —

— Хто ви!! — закричав нараз Сашка, вляпавши зір в пільму. Салдат побачив на шляху дві людські тіні. Та вони не відповідали, лиш кинулися на обі сторони шляху. Одна потонула між деревами, а друга побігла полем в напрямі села.

— Стій! Стій, бо стріляю! — заревів салдат, схопивши з плечей кріс.

Глумливий сміх був одинокою відповіддю тіни. Закипіла лютя в салдаті, не вагаючися кинувся в слід за тінею. Відділ спинився.

— Стій! Їй Богу, стій! — гукав салдат.

А тінь реготалася й скакала перед ним, наче іграючись.

Нараз залунав вистріл. Регіт затих.

Тінь захиталася й упала. Та зараз схопилася під-

бігла кілька кроків і знову повалилася долів. Проклін добувся з горла тіни. До неї на кони прискочив Сашка.

— Піддайся!

Тінь мовчала. Залящав удар нагая.

— Вставай, сучий сину! Було не втікати! Ти хотів Сашці втекти? Ха-ха-ха! — реготався салдат і знову раз-по-раз засвистів нагай.

— Вставай!

Тінь піднялася, голосно постогнуючи.

— Ну, поступай вперед!

— Сашка, скорше! — закричав нетерпляче зі шляху полковник.

— Зараз, ваше високородіє, тільки ця скотина не спішиться!

І знову залунав голосний удар. По хвилині виринули з пільми дві постаті. Одна на кони, друга побіч — пішки. Постать незнайомого сильно хиталася за кожним кроком. Утікачеві попала куля в ногу.

— Хто ти? — спитав гостро полковник.

— Я мужик... — відповів зловлений.

Лісничий зжахнувся.

Іван!.. — мало що не скрикнув зі здивування.

— Звідкіля ти? — питає далі полковник.

— Зі села Прилісся, ваше високородіє — відповів Іван. — Кінь вийшов зі стайні, десь потинявся, я його шукаю... — почав скоро оправдуватися.

— Мовчати! — скрикнув полковник. — Ти пішов коня шукати? А чого утік? Чого реготався? Пожди!!

І в кінцевому висказі змалювалася судьба бранця.

— Ваше високородіє, — відозвався Сашка, бистро приглядаючися зловленому, — він у петлюрівській шинелі!

— Ти петлюрчик! — скрикнув люто полковник. — Харашо, в день поговоримо!

— Вперед! — приказав.

Ватага рушила з місця. Важко зітхнув лісничий.

— Нещасний Охрім — — —! Ой, гірко заригає!

Нараз сиве волосся піднялося на голові.

— Де Олекса? Таж він пішов до війська з Іваном!..

Коби спитатися — — —

Та це було неімовірно. Наче чорна тінь штигуль-
кав Іван між двома вершниками. В ряди-годи з уст
підстріленого виривався оклик болю, а йому товаришив
їдкий регіт салдатів й заводіння вихру.

Нараз десь з переду долетіло брехання собак.
Зачули гостей.

— Ваше високородіє, село вже перед нами — ска-
зав до полковника лісничий.

— Нарешті! — зрадив полковник. — Старику, вер-
тай домів, бо готова справді померти тобі донька.

Дідусь зрадив. Вкінці увільниться від носіпаків. Не
потребує вести їх у село. Мовчки зняв шапку й відій-
шов на край шляху. Дрібненький дощ зросив сиву го-
лову, вітер розхрістав волосся. Лісничий перепустив ва-
тагу біля себе. Звільна сунувся ряд за рядом, а темна
ніч робила з них круглі плями, дужі тіні-великани, що
повзли вперед, наче злющі примари.

Дідусь перехрестився. Опісля звернувся в сторону
села й зробив знак хреста у воздуху.

— Хай вас Бог стереже — шепнув й вдивився
в п'ятому. Там в доли брехали собаки, але село спало,
не сподівалося гостей.

— А можеб їх остерегти... І Охрімові дати знати?..

І хоч дощ падав, хоч перемок старенький до нитки,
хоч ноги відмовляли послуху, пошкандибав до села.
Та не пішов шляхом, за денікінцями, ні! Він знав ко-
ротшу дорогу, полями, гайком, а звідтам городами...

— Скоріше! Скоріше! — принаглявав втомлені
ноги.

— Ось вже й гай! Ой, гаю, гаю!.. — зітхнув...
Не один спомин вяжеться з цим чудовим закутком.

Скорою ходою перейшов обнажений осенню гайок
та видістався на городи.

— На дяківку!.. До цеї найближче.

По хвилині станув перед просторим господарством
дяка, Пилипа Кропенка. І тут брехали собаки. Лісничий
підійшов до дверей хати. Зза вугла випали дві великі
собаки й кинулися на нього.

— Султани! Царице! — промовив до них дідусь

приятно. І мабуть знали його, бо втихли й стали ласитися до його ніг. Погладив їх великі, вовчі голови.

Лісничий застукав до дверей. Раз, другий — —
В сінях зашамотіло ступання.

— Хто там? — спитав хрипкий голос.

— Це я, Пилипе! Я, лісничий! — відповів придушеним голосом дідусь.

— Ви куме?! — аж скрикнув дяк із подиву, відчиняючи широко двері.

— Геть! На двір! — гукнув до собак, що й собі кинулися за лісничим в хату.

— Тихо! вороги в селі... Золотопагонники..! — пояснив лісничий, входячи в сіни. Дяк зачинив двері.

— Знову гості? Нічо страшного! Чейже була вже пора до цього привикнути! Ходіть в світлицю, куме!.. А чи вони вже в селі?

— Ще ні! Але вже недалеко...

— Тут не прийдуть! Моє газдівство далеко від села.

— Пилипе, шліть чимскорше Антона в село, хай звістить людям, що вороги йдуть!

— Добре, — відповів покvapно дяк, — піду до стайні, а за той час покличу тут Мотрю, бо стара чогось не здужає.

— То ви ще не спите? — здивувався лісничий.

— Ні, недавно вийшли від нас Олекса й Охрімів Іван.

Наче грім вдарив у старого. Обличча стало сірим.

— Василю, що тобі? — занепокоївся дяк, та лісничий миттю зміг в собі неміч.

— Нічого, Пилипе, нічого. Зараз усе розкажу, лиш передніше вишли сина в село та нехай приведе він зі собою Охріма.

Дяк віддалився. Лісничий сів на лаву. Почув велику втому.

— Нещасний Охрім... — зітхнув. — Але де дівся Олекса? Чейже разом звідсіля вийшли!

— Добрий вечір, дідусю! — защебетав біля нього дзвінкий голосочок.

— Добрий вечір, дитинко! — відповів. — Та де то вже вечір, ось незадовго засіріє...

— Дідусю, Олекса був!.. — щебетала, зарум'янівшись на личку. Знать не байдужий був їй онук лісничого.

— Та чогось такий сумний був... — на рум'янінькому личку кучерявої білявки відбилася журба.

— Дідусю, яка у нього грижа? — спитала вже тихим голосом.

Лісничий глядів на гру почувань, котрі перелетно грались на її веснянім личку.

— Мотре, я його ще не бачив — — —

— Не бачилися ще?! — здивувалася. — Таж він пішов від нас домів і то враз з Іваном!.. Ага! дідусю, ви розминулися по дорозі... Тож-то там зрадіє Віра!

Лісничий не перебивав її щебетання. В ньому билися зловіщі ворони-думи.

— Дідусю, а що робить цей Галичанин? — спитала, але не вчула відповіді. Він дивився в заслонене віконце. Його зір роздирав тонку заслону і вбивався десь ген, в далечінь, в темінь бурхливої ночі. Чоло покрилося густішими зморщинами, як звичайно; брови насупилися. Затихла дівчина. Та, щоби мимохіть не занепокоїти думи дідуся, приложила маленький пальчик до усточок.

Тихо стало в кімнаті. На дворі свистав вихор й завзято брехали собаки. До шиб віконця добувався дощик.

— — — — —

— Усе гаразд! — сказав дяк, входячи до світлиці. — Не заподіють вже денікінці кривду селові, коли народ упереджено! А ви куме, чому, не роздягнетесь? Таж кожух зовсім мокрий! Дивіть, яка довкола вас річка тече! Мотре! Де ти? Ото зіставив хазяйку!..

Так кажучи, помагав лісничому роздягнутися.

Засоромилася Мотря. Та їй так пильно було поділитися своєю радістю, відвідинами Олекси, що й забула про обов'язки господині! Тепер намагалася всякими способами направити похибку. Відобрала кожух з рук батька та повісила його біля печі. Опісля вибігла до пекарні.

— Закурить куме! — попрохав дяк, подаючи лісничому коробку з тютюном і собі став набивати люльку. Лісничий відсунув коробку.

— Пилипе, Івана зловили денікінці — — — Ще й підстрілили...

Сплеснув дяк долонями. Покотилася долі люлька.

— Коли?! таж він щойно вийшов від нас! — скрикнув й почав ходити по світлиці нервовим кроком, заломлюючи руки.

Лісничий мовчав. Йому на віях повисли сльози. Намагався здусити в собі вибух жалю.

— Коли?! Де?! — спитав знову дяк, станувши перед ним.

Зітхнув лісничий... Охриплим зі зворушення голосом став розказувати свої пригоди цієї ночі. Наче примари, станули перед ним пережиті картини жаху й труду. Оповідав поволи, від часу до часу вривав оповідання, щоби віддихнути та придавити ридання, що рвалося на волю зі старечих грудей. Дяк стояв перед ним, наче ошепулений його словами. А в кутку світлиці запирала в собі віддих Мотря. Жахливе оповідання лісничого зморозило на її личку постійний усміх, а з сіреньких оченят на довгі вії викотило ясні, круглі жемчуги.

Затих голос старого лісничого. Мовчанка, — ця глуха, присмертна мовчанка, яка проганяє по тілі людини болючу дрож та витискає холодний піт, зависла в кімнаті й сповила душі приявних.

За вікном гуділа буря. В селі брехали собаки мельодію тривоги. За стіною, в пекарні суятилася служниця. Це Мотря заставила її готувати перекуску. Але це все не всилі було змогти мовчанку-тишу в світлиці.

Нараз задріжало віконце. Хтось тихо зашкрябав у шибку.

— Ага! — догадався дяк і вибіг до сіней. По хвилині впровадив у кімнату дядька Охріма.

— Здорові були!

— Вітайте!

Ніхто не починав бесіди. Лісничий і дяк боялися

глянути у вічі дзвінника, щоби цей не вичитав з них страшної вістки.

— Сідайте, Охріме! — зважився нарешті господар перебити неприємну тишу.

— Ви мене покликали? — спитав трівожно дзвінник.

— Так, Охріме... біда... — почав знову дяк й урвав.

— Ой, біда! — підхопив Охрім, глибоко зітхаючи, — Вороги в селі.

— Вже в селі! — скрикнув лісничий.

— Егеж! Та Богу дякувать, я з вашим сином встиг побудити й перестерегти людей. Золотопагонники розсілися в прилісному куті. Старшина заквартирювалася в солтиса. Щастя, що така плюта, а то розбрелисяб по цілому селі тай на дяківку завіталиб. Ой, Мотре, тоді треба булоб ховатися-ховатися... — звернувся до дівчини. — Так як тамті з прилісного кута. Ледви вспіли втекти з теплої постелі, так, заки ще ворог міг це завважити. На щастя — пійма.

Знову урвалася розмова... А вихор гуляв безупинно, лиш собаки стихали, побрехуючи в ряди-годи з недовірям.

— Охріме, твій син вернув з війська. Був тут разом з Олексом лісничого... — сказав скоро дяк, наче лякаючись, щоби слово не застрягло йому в горлі. Похмуре обличчя Охріма розяснилося. Схопився з лави та, наче молодець, підбіг до дяка і, взявши його за руку, почав напрасно допитуватись.

— Пилипе, скажіть скоро, де він тепер? куди пішов? Навіщож ви мене тут прикликали, таж він дома дожидає мене! — і з поспіхом кинувся до дверей.

Ніхто його не спинював. Ніхто не мав відваги вбити зловіщою вісткою батьківської втіхи.

Нараз в сінях загомоніло важке ступання й задихливе сопіння. Зараз таки з лоскотом відчинилися двері до світлиці. В них, перед Охрімом, станула кремезна постать дякового сина, Антона. Вбіг в кімнату, сильно задиханий, зі стрівоженим обличчям. Побачивши перед собою Охріма, завагався, вкінці, наче поборюючи якусь велику перепону, з трудом прошепотів:

— Івана — — — зловили — — — денікінці...

Грім з ясного неба не зваливби так з ніг старого Охріма, як очі три вискази. На його обличчю застигла радісна усмішка, поблід, задріжали під ним ноги й звалився безсильно до долу.

А вихор за вікнами вже не каженів, не гоготів, лиш тихесенько про щось шепотів. І дощ не вдаряв, не стукав в шибки вікон, лиш де-не-де забрехала собака. По селі, від хати до хати, неслося друге п'яння півнів.

* * *

У друге поклалося село до сну цієї ночі. Та хоч повіки вкрили очі селян, — їхні уха вслухувалися й ловили регіт завірухи, шум дощу та хропіння ворогів за стіною.

Село не спало, сторожило, хоч втомлений ворог твердо заснув.

— — — — —

Крізь п'тьму ночі продиралася людська тінь. Ішла обережно вузкими, болотистими вуличками, задержуючись що хвилини. Вона надслухувала — — — І знову йшла обережною ходою, не зважаючи ні на вихор, ні на плюту. Йшла мовчки, не проклинаючи, хоч часто нога поховзувалася на грязкій дорозі. Вкінці тінь спинилася перед великою, розмазаною, чорною плямою. Це було газдівство солтиса села, Петра Нерідкого. Тут саме цієї ночі заквартирювався полковник Улянов зі своїм штабом. У вікнах дому не світилося. Знать всі поклалися до спочинку, так хатні, як і гості.

— Гаразд! — шепнула тінь і стала обережно скрадатися до воріт хазяйства.

Нараз спинилася, наче в землю вросла. Біля себе почула сопіння людини.

— Ага! це вартовий! — догадалася.

Згорбившись під дашком широких воріт, щоби хоч трохи схоронитися перед дощем і вихром, сторожив денікінський салдат. Та мабуть втома зломила його;

оперся до стовпа і заснув, кріпко стискаючи обидвома руками холодний кріс. Усе це спостерегли бистрі очі тіни. Тихесенько а їдко засміявшись з вдоволення, обережно пересунулася біля вартового. Та, станувши на подвірі, завагалася. Зараз таки рішилася, бо знову повернула до воріт. По хвилині, серед нічної пільми й реготу вітру, протяжно, судорожно захарчала людина... глухо зойкнула, хлюснула розмокла земля...

— Хорошо! — прошепотіла тінь, підносячись зі землі, та скорим кроком попрямувала до стодоли.

А тіни вартового при воротах та його здорового хропіння нестало.

Тінь почала кружляти довкола просторої стодоли. Щораз прикладала ухо до стіни і надслухувала. Двічі обійшла її, десятки разів припадала до неї, та не найшла цього, чого потребувала.

— До біса!.. — заклала невдоволено.

— Дош настає... коби ще й вихор затих! Всетаки спробую... — приложила п'ястуки до уст.

Пронизливий крик сови змішався з гульнею вітру. Тричі повторився. Тінь припала знову до щілини в стіні. В глибині стодоли хропіли салдати; та вона не того шукала. Нараз здригнулася — —

Спершу тихий, а опісля голосніший стон дійшов до її уха.

— Іван!.. — майже скрикнула з радости. Знову забідькала сова. З нутра стодоли знову відповів їй голосний зойк.

— Ага! Він там в кутку! — скорим кроком спрямувалася до угла стодоли. Знову хтось застогнав, але вже поблизько.

— Він зараз таки за стіною! — шепотіла, радіючи, тінь і, припавши до землі, почала завзято її розгребувати.

Вогка земля легко подавалася. Тінь працювала безупину, помагаючи собі гострим кинджалом. Нараз зза стіни почула чийось бесіду. Тінь задеревіла й насторожила уши.

— Міша! Міша! — кликав грубий голос по російськи.

— Чого-о-о?... — спитав розіспаний голос.
— Міша, хтось є за стіною...
— Який чорт! От, спи краще та дай мені спати!
— Міша, мені причулося, начеб хтось рвав землю...
— Тю, дурний! Спи, Сашка, то певно собака!
— Знаєш, Міша, якось так дивно гивкала сова, а опісля... Слухай! Не спи!

— Та говори, я слухаю! Нещастя з ним!
— ...а опісля вязень став стогнати...
— Та стогне, бо ранений! Цікавий я, чи ти не стогнавби, колиб так тобі куля розбила ногу. Ет, Сашка, спи! Не верзи небилиць!

— Міша, я тобі щось скажу. Я цього нікому не сказав... Слухай, Міша!

— Ну, говори!
— Міша, як я того ловив, то, знаєш, я бачив ще одного, але тамтой був мудріший, не утікав на поле, лиш припав до якогось дерева. Тому то я його не міг узріти, хоч маю такі бистрі очі. Ти знаєш?

— Та знаю!
— Отже, Міша, може той другий прийшов рятувати нашого вязня?..

— Пек тобі, дураку! Він щасливий, що сам вирятувався; за ним тепер десь і слід застиг.

— Міша, ти хіба не знаєш мазепинців!
— Та дай вже раз мені заснути! Вязень біля нього, в stodолі трицять салдатів, а він верзе мені теревені! — розсердився сонний Міша.

Затихли голоси. Тінь з розпукою заломала руки.
— Що діяти? Що тепер діяти? Він не засне! — шепотіла жалісно.

— Треба пождати! — рішилася й, проложивши ухо до стіни, скамяніла.

Повільно, слимачою ходою, минали хвилини, а видалися довгими, вічними. Дощ зовсім перестав падати, а й вихор не гуляв уже так сказано. В stodолі хропіли салдати, порскали коні.

— Небавом світати стане... — одчайоно турбувалася тінь.

Нараз за стіною щось тихо закомліло. Раз, другий, наче на пробу, опісля відважніше, голосніше. Тінь миттю припала до надпочатого діла.

— Ше трошки й буде можна руку пропхати! — знову раділа.

— Ось вже рука влізла! Тепер розсунути камені! Ану! Раз — — —

Затремтіла з тривоги. Натрапила на страшну перешкоду. Каміння, що служило за підвалину, було за велике та за щільно припасоване, щоб їх можна було легко й скоро розсунути.

А на дворі стало сіріти...

Скаженим зусиллям схопила тінь великий й твердий камінь, натиснула й — — — за нігтями почула лютий біль, а камінь і не похитнувся.

Захлипала й, втомлена надаремним зусиллям, похилилася безнадійно над своєю працею.

— Все пропало..! Все пропало...

— Олексю!.. Друже!..

Тінь здригнулася й нахилилася до видряпаної ями.

— Це я, Іване! — прошепотіла. Це був Олексю, онук лісничого.

— Кинь, друже, цю роботу... Дарма! Я й так не маю сил. Нога болить, рве та й кров зійшла...

— Іване!.. Іване!..

— Цить, друже! Пращай...

— Іване!.. Іване!..

— Попращай від мене старенького батька... Товариство, всіх знайомих...

Тихе хлипання перервало йому мову. Олексю з розпукою схопив зболілими руками велику каменюку та усіма силами намагався її виважити.

— Годі!.. — прохрипів.

— Лиши, друже. Воля Божа... — успокоював Іван.

— Годі... — знову глухо шепнув Олексю.

— Олексю, дай мені свого кинджала... Дай! — прохав вязень.

Олексю зрозумів. Упхав в яму кинджал.

— Дякую тобі, друже. Це велике добро. Не будуть клятї надї мною знущатися! Та я ще й того Сашку...

— Ух! Коби він мені попався в руки! — засичав Олекса.

— Не треба, друже, він нікому вже не попадеться. Настала мовчанка. Вороги хропіли, коні порскали, тупали.

— Олексію, далеко ще до світанку?

— Ні, вже сіріє...

— А я вже не побачу сонця... Хоч воно тепер бліде, холодне, а всежтаки любе, ясне...

Знову тихо-ревно захлипав. Олекса стиснув руками гортанку, щоб не заревіти з жалю.

— Прощай, друже!.. Тікай звідсіля... Небавом вороги побудяться... Чуєш? Коні іржуть... Прощай...

Дві долоні кріпко стиснулися в останнє під землею.

— Прощай! — шепнув крізь сльози Олекса.

— Прощай...

По хвилині сіра тінь покинула хазяйство солтиса.

По селі, від хати до хати, неслоя третє піяння півнів. Де-не-де побріхувала собака, заревіла корова...

Ніч стягала своє чорне покривало. На світі стало сіріти.

Олекса, понуривши голову, вийшов зі села й поманджав у ліс. Попри нього хильцем перебіг лис. В зубах ніс півня.

І цей вертав з нічних ловів до свого леговища, до безпечного бору.

Та його бистрі очі сіяли вдовolenням.

V.

Світало. Довго, протяжно заревіла красуля. Її мукання було годинником Віри. І цим разом відкрила молоденька хазяйка чорні, заспані оченята; вона не любила вилігуватися в ліжку, але цим разом, з головою любого на грудях, бажалаби спочивати довго-довго. Та красуля кликала, подзвонюючи ланцюхом. Віра зняла ніжно, легко голову четаря зі своїх грудей і, наче вюн, висунулася з постелі. Четар не чув, спав. На його виснаженім обличчю гуляла блідота; віддихав коротко, важко. Занепокоїлася дівчина й стала швидко одягатися. Нараз морозний віддих холоду пестливо ов'яв її постать.

— Чого це так студено? — здивувалася.

— Ага! — припала до віконця й відслонила його. Одна шибка була стовчена.

— Кляті! — й стала платком затикати діру.

— Як студено, як студено!.. — шепотіла — І дідуся ще нема... Треба в печі запалити!

Опісля взяла скіпець й тихесенько, щоби не вибити зі сну четаря, вийшла на двір.

Після нічної плюти важкий серпанок мряки повис над землею. Повітря було вогке, непривітливое. Віра спрямувалася до стайні; красуля знову закликала її своїм голосним ревом. Нараз дівчина задріжала. Біля стайні лежав простягнений, в калюжі крови й води, нещасний Бурко. Жаль стало дівчині старої собаки.

— Що їм завинила вірна собака?

— Бурку! Бідний Бурку! Коханий, вірний Бурку! — але не схопився, як звичайно, на її привіт,

весело побріхуючи й вертячи хвостом. Не заблискотіли очі собачою прихильністю; вони були імлісті, покритіся більмом.

Смереки біля воріт сумно шуміли. З ким вони будуть передражнюватися? З ким будуть ділитися своїми спостереженнями? Хто їм розкаже новини?

— Красуля кличе. Пращай, Бурку! — сказала дівчина й увійшла в обору.

І знову Бурко остався сам, байдужий на сльози хазяйки та шуршіння смерек.

— — — — —

У воріттях лісничівки станув дідусь. Стомленою, важкою ходою подався до хатини, але нараз спинився, наче щось собі пригадавши, й звернувся до леговища Бурка. Сплеснув старий долонями.

— Ото, приятелю, прийшла тобі смерть! За твою правду, за вірну службу! — заговорив схвильованим з жалю голосом.

— Стільки літ ми приятелювали, зжилися. Стільки щастя, горя перебули. І от судилося таке...

Нараз лісничий урвав. До його ух дійшов ізза бору, зі сторони села, якийсь гул, стукіт.

— Віро! Віро! — закликав. В дверях стайні стала дівчина.

— Добрий день, дідусю!

— Вірочко! Ховайся чимскоріше, вороги вже кидають село, будуть сюди переходити! Сховайся, дитинко, на піддаше, загребися глибоко в сіно! Хутчіш, хутчіш! — говорив скоро, розкидуючи нервово руками, але дівчина не рухалася з місця.

— Дідусю, а ранений... — почала рішуче.

— Я вже про це подумав! Не журися! Лиш скрийся! Швидко, щоби не було запізно! Чуєш тупіт? Це вони! — і, вихопивши їй з рук скіпець, пхнув до стайні зачиняючи за нею двері.

— А тепер в хату!

А тупотіння зближалося щораз ближче й ближче, зловіщо.

Лісничий вбіг до комори, витягнув зі скрині чисту верету та скоро подався до світлиці.

Четар спав. Його обличчя зовсім не відрізнялося від постелі.

Занепокоївся дідусь, та не мав часу оглянути недужого. Одним рухом прикрив його веретою. Опісля добув споза ікони, грубу воскову свічку-грімницю, засвітив її, упхав у вирізану в хлібі діру й уставив на столі так, щоби стояла напроти віконця. Біля неї поклав трираменний хрест.

Поладнавши все як слід, вийшов на подвір'я й став при воріттях.

В сам час упорався. В ційже хвилині виступили за дерев перші ряди денікінців.

Ступали повільно, грізно. На їхніх диких, східних обличчях пишалася понура жорстокість. — І не м'якли їхні лиця на вид нещасного дідуса, який в одчаю припав до воріт. Ні! Вони лиш з якимсь тупим жахом, що родився на дні їхніх злочинних душ, відвертали голови, взрівши у вікні хатини палаючу свічку та темний хрест. Вони свідомі були трагедії, котра відбулася на цьому подвір'ї, але не жажала їх думка, що й вони багато до неї причинилися. Ні! Вони боялися, щоби ця страшна смерть не перекинулася на їхні ряди і не пішла з ними, за ними, всюди де тільки ступлять, пориваючи собі щораз нові зпоміж них жертви. Недовго довелосьби їм з нею мандрувати; земля України гостинна. Як вона вже стільки своїх дітей поглинула, чомуж їй не пожерти й ворожого стерва?

Перейшли мовчки, хіба кінь порскнув, підкова зазвеніла. А на кінці ватаги звільна котився критий віз.

Глянув лісничий на погонича. Сам солтис.

І віз покотився, а зі заду зпід верети виглядали дві пари чобіт.

— Кого це повезли? — трівожно міркував дідусь й довго глядів за підводою, покіль не потонула в мряці.

— Треба собаку похоронити... — й відійшов від воріт.

Нараз страшний, одчайний крик Віри, зморозив у ньому кров.

— Дідусю!.. Дідусю!..

Кинувся в хату.

— Що тобі, Віро? — спитав глухо, вбігаючи до світлиці.

Стояла біля ліжка, держучи в руках верету, котрою лісничий прикрив четаря. Жах і жаль випирали її великі очі з очодолів. Мовчки вказала на недужого; голос завер їй в горлі.

Четар лежав на постелі непритомний. Очі під повіками запалися, щоки висунулися вперед, а з отвореного рота вилазив висохлий язик. Віддих його став швидкий, нерівний, перериваний що хвилини сильним, сухим кашлем.

Лісничий приложив руку до його чола. Сильна гарячка палила виснажене тіло. Знову важкий кашель потряс слабими грудьми. Відкрив дідусь його груди й приложив до них ухо. В нутрі клекотіло, пищало. Махнув старий рукою.

— Пропало!.. — шепнув. — А шкода, рана так гарно заблизнилася.

— Дідусю!..

— Лучше для нього буде... — подумав лісничий, але не висказав своєї думки голосно. І йому було жаль молодого героя.

— Ні! він не сміє вмерти! Я кохаю його! Він мій! Не дам! — шепотіла різко дівчина, затиснувши маленькі п'ясточки, немов взиваючи смерть до двобою.

Та нараз захиталася й, наче під нагальним вихром деревина, похилилася на постелю недужого.

Слізми заплили очі лісничого. Приступив до дівчини й почав ніжно гладити шорсткою рукою її головку.

— Цить, Вірочко! Цить, дитинко!.. Усе в руках Бога...

Підняла, замрячені імлюю розпуки, сумні очі.

— Дідусю! Рятуй!.. Ти тільки людей вже вилічив!.. То і його зможеш...

Припала до його ніг й густо-часто вкрила їх по-

цілунками. Затріпотались старечі груди зі зворушення. Похилився дідусь, підняв своє кохане внука з долівки й пригорнув до серця.

— При Божій допомогі все вчиню, що зможу! Лиш цить, бо мені тепер спокою-застанови треба.

Схопила його руку й притиснула її до малинових усточок.

— Віро!.. Віро!.. — маячів недужий.

Пустила руку дідуся, приступила до постелі й ніжно поклала свою долоню на його гаряче чоло. І мабуть відчув її дотик, бо сіре лице скривилося до усміху...

— Вірочко, — сказав тихо лісничий, — доложи ще дров до печі, тут дуже студено.

— Добре, дідусю!..

По хвилині весело загуділа піч. Віра вернула до постелі.

— Може вдасться — шепнув до себе лісничий і вийшов до комори. По хвилині вернув з малою склянкою посудом в руках.

— Пусті мене, дитинко, до ліжка, при Божій допомогі врятую його.

Вийшла слухняно до комори. За нею слідкував свистячий віддих недужого.

— Хіба Бог тебе вирятую, безталанний... — прошепотів лісничий.

* * *

Ліс шумить, наче пісню співає. Щось розкажує. Поміж пустими конарами дужих дерев гуляє легесенький вітрець. Пестить лагідним леготом старезних дідуганів. І хоч важка мряка гнітуче повисла над верховіттям дерев, хоч вкрила вогким, непривітливим покривалом цілий бір, він шепоче, шумить про нове відродження у майбутній весні...

О! Старий лісничий добре знає мову свого довголітнього друга!..

Дідусь станув при воротах і зором-мислями пошкандибав по болотнистому шляху в цю сторону, де недавно, імлою окутані, зникли кляті наїзтники.

Над головою шуміли смереки... І поплила думка спомину враз із мельодією ліса.

Лиш одну дитину дала йому небіжка Наталка. Сина. Гірко працював, вислугувався дідичеві в лісі, щоби виховати одинака в школах, щоби добути йому лучшого буття. І хоч труд, праця мозолили долоні, хоч грижа зза втрати подруги, покрила голову сивиною, а обличча передвчасними зморщинами, — доля всміхалася йому. Син став учителем, оженився на красивій попадянці й зажив у радості. І щастя коханого одинака стало його щастям; але він не пішов за сином, не зажив при ньому. Він остав і далі вірним лісові й могилі дорогої подруги. Лиш в ряди-годи, коли туга за дорогими, близькими лицями надто йому дошкулювала, відвідував сина. І там, в затишній кімнаті, гріючи старечу спину біля печі, забував про минулі, гіркі хвилини свого життя. Заколисуючи на колінах двоє коханих внучат, розказував їм казку про діда, котрий мав сина одинака, що звався Ігорем — —

Минали щасливі літа. Внучата росли. Любі пташата — — —

Нараз люта воєнна завіруха розбила все. Син поляг в Галичині, під Перемишлем. На цю вістку й синова охляла. Пожовкло рум'яне личко, запалися заплакані очі... і небавом покинула світ. Остав сам зі сиротами. Взяв їх до себе, у ліс — — —

І хоч війна змагалася, хоч жарева не потахали — — — ліс все шумів свою пісню природі.

Прийшли австріяки, германці й — — — пішли. З їхнім відходом теж і пісня бору змінилася.

Стала буйною, визвольною.

Тимчасом підріс онук і його пірвав грімкий клич.

Заметушилися Україна. Лютий гурган ігрався по ній...

А тепер? — Тепер ридає бір. І йому жаль братів, що зза річки Збруча прийшли тут могили собі шукати — — —

— Дідусю!

Стрепенувся старець. Оглянувся й сплеснув долонями.

— Олекса!

Перед ним стояв жовняр з крісом в руках. Це був його коханий онук.

Олекса бистро розглянувся довкола, опісля, оперши кріс до воріт, скинув козацьку шапку й припав до дідуся. Приголубив лісничий до своєї груди голову молодого сокола, цілував високе, ясне чоло.

— Ходи в хату, дитинко! — промовив по хвилині зворушенням голосом. — А то ще хто підстереже тебе!..

Олекса взяв кріс та пішов за дідусем. Нараз при дверях лісничий задержався.

— У мене в хаті ранений, синочку... — замнявся.

— Хто? Наш?! — спитав різко Олекса.

— Ні... — заперечив дідусь.

— Так ворог! Золотопагонник! — скрикнув хижо козак, блиснувши люто очима. Його рука схопила за кинджал, що сторчав за поясом.

— Галичанин... — прошепотів дідусь.

— Галичанин! — повторив зміненим голосом Олекса. Рука пустила рукоять ножа. Лице злагідніло.

— Це, дідусю, не чужий!.. Він ближчий нам за своїх! Це герої!..

— Герої... — повторив лісничий.

Увійшли в кімнату.

Біля ліжка сиділа Віра і прикладала недужому до голови мокрі платки зі студеної води.

— Вірочко! — закликав тихо Олекса.

Поволи оглянулася. Важко було їй відорвати очі від лица любого.

— Олекса! — скрикнула, схопившись, та враз стихла мову. — Братіку!..

Взяв її в обійми. Вся потонула в його дужих раменах. Нараз тихо заридала.

— Вірочко, що тобі? — спитав ніжно Олекса.

— Він умірає... — й вказала пальчиком на постелю.

— Ні! — заперечив дідусь, що саме оглядав недужого.

жого. — Гарячка опала. Дасть Біг, ще подужає. В нього сильний організм.

Олекса приступив до ліжка й уважливо вдивився в сіре обличчя недужого. Щось йому згадалося... Почав терти долонею чоло — — —

— Ага! — прошепотів нараз, — То він, четар Білинський!.. Віро, дідусю!! Це мій спаситель! Він врятував мені життя! Вирвав з рук смерти!

Дідусь, котрий саме держав руку четаря в своїй долоні, притиснув її до своїх уст. В очах Віри зазоріла велика радість.

— Коли, братіку?! Роскажи!

Скинувши шинелю, сів Олекса на лаву й, схиливши голову на руку, почав тихим голосом:

— Прийшли голі, голодні, без набоїв. Прийшли шукати захисту в рідних братів одної Неньки. Прийшли лиш віддихнути, щоби знову, набравши сили, кинутися до боротьби в обороні рідної стріхи. Прийшли до братів... А брати, навіть не заспокоїли їхні недостачі, тільки кинули їм клич. Клич, який до нині рве соромом мою грудь!

— „Через Київ веде дорога на Львів!“ — кликнув головний отаман Петлюра. А вони, сердешні, не плюнули йому в вічі! Ні! Наче льви кинулися на нових ворогів. І хоч долітали до них сумні, жахливі вісти з Галичини, хоча скрізь по наших селах й містах бачили стільки молодих парубків, а придніпрянська армія була така мала, нездатна до бою... вони не розмірковували цього. Їмже Директорія Української Народньої Республіки обіцяла однострій, білля, обуву, харч, набої, а коли тут переведеться мобілізацію, то й довший, так вельми потрібний відпочинок. А після цього, гайда в Галичину!

— І громили ворога — нагі, голодні. Та за те в їхніх очах зоріло завзяття, а в серцях процвітала велика надія: По Києві, Львів! — І вмірали з цим гаслом на устах, блюючи кровю.

— Дідусю! Та не всього додержала Директорія!

— А в ряди цих героїв, що прикладами крісів пі-

гнали перед собою більшовицьку отару, котру ми, ситі та узброєні, не могли прогнати з рідних піль, вкралася...

— Вірочко! Ми гралися в запіллі!

— ...В ряди цієї героїської горстки вкралася безпощадна смерть...

— Не розбив її більшовик, не зміг гордий Денікін — — її зламав п'ятнистий тиф — — —

— А нині? — Сьогодні зовуть їх зрадниками! І то вказують на них пальцями ті, що саме кинули їх німечин, зломаних. За першим наступом Денікіна, придніпрянська армія розбрилася...

— А вони? — Ах, дідусю! До віку не забуду тих страшних картин!..

— ...Я бачив їх, як вони незломно стояли, хоча на їхні голови сипав ворог олов'яний вогонь. Стояли в рові, в болотнистих калюжах, які місили босими ногами. Бо дощ падав безпереривно, дрібненький дощ та холодний-студений. А вони напівнагі — — — І хоч холод пронизував їхні тіла до костей, вони, немов заворожені, сповняли свій святий обов'язок з крісом у руках, спрямованим на ворога.

— Та не тут в боєвих ровах, на полі слави судилася їм смерть!

— Їхні очі палають зловіщим огнем... уста потріскані, спрагнені... лица гарні, рум'яні...

— Вірочко! Вони червоні від гарячки!

— Бачу, як сьогодні... І паде, один, другий... десятий — — клоняться обезсилені на розмоклу землю, наче підкошена травиця. Падуть без чуття, кріс висувається із закістених пальців, в імлистих зіницях сумерк западає, а уста шепочуть щось тихо, жалісно...

— Знаєш, дідусю, про що вони шепотіли?

— Вони ще мріяли по Києві, побачити свій Княжий Город!..

— Що їм уже дощ, який січе, паде безупину!

— ...Приходять санітети, кладуть на ноші, складають на підводи, мов дрова, і везуть до лічниці. І їде, повзне така підвода по болотньому шляху, колеса стрягнуть по самі дзвони, а дощ паде й паде на недоу-

жих героїв, бо нема навіть чим їх прикрити — — —
Неодин нещасний по дорозі до лічниці й застиг...

— А в лічницях ні ліжка, ні ліку...

— Та за це недалеко від них — кладовища...

— Дідусю! Сотками, тисячами гинуть вони в сірих
комнатах лічниці!

— І цих, що видержали на становищі до остан-
нього менту, прозвали зрадниками!.. Бо зломані по-
шестю ввійшли в союз з Денікіном...

— А цих, що розійшлися додому, бо їм вже навкучи-
лося воювати — величають героями! Пісні про них співа-
ють! Думи укладають!

— Ха-ха-ха!..

І реготом одчаю урвав жахливе оповідання... Не-
дужий щось шепотів крізь сон... А серця приявних при-
гнітив жаль...

— ...Це було в серпні — — — Галицька армія гнала
перед собою ворога. Та він уже охолов від першого
страху. Під Староконстантиновом готовився до наступу.
Наш штаб про це завчасу довідався. Щоби скріпити
цей відтинок фронту, призначив Галичанам до помічі
полк придніпрянців. Я служив у цьому полку... Перед
світанком почали більшовики наступати — — — Але
галицькі стрільці скаженим, наче гураган, протинаступом,
понівечили ворожі затії. Вихром злетіли ми на більшо-
вицькі укріплення, все поторошили перед собою, що
лиш стояло нам на заваді.

— Слава! Слава! — лунав побідний оклик. Га-
лицькі льви вдерлися у ворожі окопи.

— Кров вдарила мені до голови. Сором нам! Со-
ром! Галичанам припаде ціла перемога. Наче скажений,
кинувся я вперед, не оглядаючись поза себе, не зна-
ючи, чи товариші додержують мені кроку. Я скочив
в рів між трьох червоноармійців, що обслуговували ско-
ростріл. Без вагання пхнув я в груди найближчого
штик — — Два другі прискочили до мене — — штик
у мої груди відбив я дулом кріса... та зараз таки поба-
чив над своєю головою піднесений приклад — — це дру-
гий ворог заходився розбити мені череп... Загибель! — —

Я примкнув очі, очікуючи страшного удару. Так довго-довго — — — удар не настував. Біля себе почув я якесь шамотання...

— Що це?.. Я відкрив очі. Червоноармеець, що ще перед хвилиною загрожував моєму житті, вертівся мов червак біля моїх ніг зі широкою раною на карку. Це отсей молодий четар рубнув його своєю шаблюкою, а другого ворога, — що, переляканий долею товариша пустився до утечі, — положив навznak вистрілом з бровнінга.

— Слава! — закричав мій спаситель, та кинувся далше вперед, а за ним посунули галицькі воїни. І я, стиснувши дужче кріс в руках, побіг за ними, але його вже більше не стрінув. Я розвідувався про нього, про його прізвище. Нарешті дізнався. Юрій Білинський, четар. Опісля багато разів я старавсь його знайти, щоби подякувати за рятунок. Та годі було. Галицька армія пілий час була в огні. Безпереривно. Нас більше шанували, щадили. А коли на полудневих окраїнах явився новий ворог, Денікін, наш полк кинули проти нього. Від цього часу стратив я зовсім надію віднайти свого спасителя... Дідусю, Вірочко, сплатіть йому со-вісно мій довг!

Три пари очей вдивилися вдячно у винужділе обличча четаря.

.

На дворі вечоріло. Сходила темінь й гнітучо повисла над душею бору...

.

— Віро, засвіти каганець! — перебив довгу мовчанку лісничий.

Засвітила. Слабеньке світло пало на поважні обличча. Дівчина почала заходитися біля самоваря. Старий з онуком засіли за стіл. Потонули в задумі. Самовар став шипіти тужну, спокійну мелодію.

— Дідусю, мені досвіта треба у ліс!

Лісничий глянув на внука.

— Я з повстанцями... — пояснив Олекса.

І знову важко склонив дідусь сиву голову. Його душа так бажала, щоби дорогий онук не кидав рідної стріхи. Дарма. Сильніша була у нього воля й почуття обов'язку.

А самовар шипів щораз дужче, голосніше. Якось так безжурно промовляв до зболілих сердець.

— Дідусю, за Галичанина не бійтесь!.. Йому нічого лихого не зроблять денікінці. Він їхній союзник.

— Ой, союзник... — зітхнув лісничий.

У Віри очі засвітили радістю. Вкінці скінчаться муки непевности, тривоги!..

— Коби подужав! Коби подужав!.. — шепотіла, прислухуючися його уриваному віддихові.

Нараз під хатою задудніло. Олекса кинувся до кріса. Віра і дідусь схопилися з місця та впялили тривожні погляди у двері, куди повстанець звернув дуло кріса. Та ступання затихло. Тривожну тишу перерізало крикання крука. По хвилині знову повторилося. В кімнаті віддихнули.

— Свій! — шепнув Олекса, опускаючи кріс. Заскрипіли двері. На порозі станула кремезна постать парня.

— Антін! — радісно скрикнув Олекса.

— Цить!.. — остерегла Віра брата. — Недужий...

— Я, друже! — відповів басом гість, — Але ти, бачу, не мене сподівався!.. — додав, показуючи рукою на кріс, котрий досі держав Олекса в руках.

— Тихіше!.. Пробі, тихіше!.. — благала дівчина.

Гість замнявся.

— Здорові були, дідусю! — намагався як найтихіше поздоровкатись.

— Здоров, хлопче!

Велетень приступив до Віри. Нараз з бадьорого парня стала неспілива дитина.

— Вітай, Антоне! — прошепотіла Віра й простягнула до нього руку.

Антін неспіливо, уважно діткнувся ніжної ручки дівчини. Ціла потонула в долоні велита.

— Роздавиш! — остеріг, сміючись Олекса.

Велетень іще більше збентежився.

— Та бо то таке маленьке... — загудів. Віра глянула на нього з докором.

— Вибач, мені годі... — виправдував велит свій дужий голос.

Приступив до Олекси й кріпко стиснув його праву руку.

— Чоловіче, ти здурів! — нарочком засичав Олексія присів до долівки.

— Бог покарав мене такою силою... — пожалівся бас.

— Коби тепер таких як найбільше! — промовив лісничий, глибоко зітхнувши.

— Коли-бо далі чесна людина й долоні не подасть!..

Почали садовитися за стіл. Самовар веселим свистом запрошував до чаю. Антін глянув на ліжко.

— А як держиться ранений? — спитав Віри.

Дівчина, вся зарум'янилася на личку. Вії закрили чорні зіниці.

— Яюсь Біг дасть! Не опустить бідолаху — виручив її дідусь.

Велит усів. Зойкнула під ним лава. Самовар вигравав якусь скочну мелодію, а йому вторував дужим сопінням Антін.

— Вперед, хлопці!.. Через Київ на Львів!.. — роздався нараз хрипкий оклик в кімнаті.

Це непрямою чотареві замаячів в гарячці тріумфальний похід галицької армії. Приявні стрепенулися. Неприємна дрож потрясла їхніми тілами. З рук Віри вихопилося горнятко з чаєм.

— ...Та ми безсильні, недужі... — жалівся голос чотаря.

Крізь його горло ридали тисячі галицьких уст...

Перед очима Віри загуляли приявні враз із посудом кволий танок... Встала й хиткою ходою вийшла до сіней.

— ...не гляди так, круче, в очі... — гарячкував далі нещасний.

Невжеж він в огневиці переживав на ново всі моменти тривоги й болю?..

Лісничий піднявся.

— Ходім до комори! — прошепотів.

Мовчки пішли парні за ним.

В сінях зробилося Вірі гарячо, душно. Сльози нахабно вдиралися до очей. Хотіла кричати, побиватися зі жалю, болю — — — Тісно стало довкола неї — — — Дріжачими руками відчинила двері на двір...

Ніч була темна, бездонна, глуха. Бір, як завжди щось таємничо розказував. А смереки при воріттях тужили...

— Чи він подужає? — заскеміло в душі дівчини.

— А як ні? — — Як його до краю обезсилений організм не видержить нової недуги?.. — холодом повіяло по її тілі.

Й захлипала туга в дівочій груді. Вірі забажалося заразже вернути в кімнату, лягти собакою біля його ліжка й глядіти на нього, не розставатися з його видом. Поволи, зачинивши двері вернула в світлицю і — — — остовпіла...

Четар сидів на постелі та, витріщивши очі, глядів на неї. Руки, тонкі, бліді, витягнув перед себе; пальці ломилися в страшних судорогах; лице кривилося в безмилосерних конвульсіях, а з горла добувалися чудні, скрипучі звуки — — —

Та тільки на хвилину завагалася дівчина. Швидко прискочила до ліжка й, ніжно схопивши недужого за рамена, присилувала його пожитись. Не опирався. Бкискучі зіниці впавив у її обличчя.

— Мамо!.. Мамо!.. — хрипів.

Віра чимскоріше замочила висохлий вже платок, що злетів йому з голови, та знову приложила до розпаленого чола. Холодний платок зараз його втихомирив. Заплющив очі й почав тихо віддихати. Стала прислухуватися його віддихові, котрий ставав щораз рівніший, легкий. Нова надія заглянула в душу дівчини.

Упала навколішки перед ліжком і, звернувши заплакані оченята в гору, почала шепотіти молитву.

— Отче наш, іже єси на небесіх...

На її янгольським личку зацвіло велике довіря в Його силу, доброту. Віддалась тілом й душею благанню. Не чула й не бачила дідуса, як увійшов у кімнату, як зробив над нею знак хреста та як вийшов, забравши зі собою каганець.

— — — — —

Оба парні посідали на великому й довгому столі, який стояв по середині комори. А дідусь, опершись спиною до стіни, молився шепотом Богові. Прохав у Всевишнього щастя для своїх внучат й Галичанина. Четар став його рідною дитиною.

— То завтра збірка в Чорній Ярузі? — намагався як найтихіше поспитати Антін.

Та не повелось йому. В пустій коморі його дужий бас загудів далеким громом.

— Так, досвіта. Чи всі хлопці зійдуться? — спитав Олекса.

— Всі крім двох, Максима Пелеша і Івана Охримового. Максим ще не вернув з війська, а Іван — — завтра його похорон...

Замовкли. Дідусь не переставав молитися.

— Антоне, розповідж мені, як скінчилася вчорашня ніч — — —

Велит глибоко зітхнув. Його велике обличча насупилося.

— Страшний рев люти, рев раненого звіра поставив в одну мить ціле село на ноги. На дворі вже добре світало. Люде повибігали з хат. — Що сталося? Що сталося? — питав сусід сусіда, але ніхто не міг вияснити зловіщого, морозного крику. Всі стали бігти в напрямі хазяйства солтиса. Там ревіла, клекотіла товпа денікінців. Полковник зі старшиною кидався, наче навіжений, в тісному колі салдатів. Люде стали трівожно заглядати в нутро колеса. На землі лежали три трупи. Між ними був і наш Іван. В грудях сторчала рукоять

кинджала. Я пізнав його. Це твій кинджал, Олексію!.. Полковник бісився, відгрожувався селу, людям, що хвилини прискакував до тіла Івана й місив завзято його ногами. Салдати второпіли, глядячи на своїх порізаних товаришів. Погрози полковника не вгавали. Йому вбито його любимця, Сашку. Понурі, мстиві погляди салдатів не віщували добра... Люде стали розходитися по своїх хатах. Їхні грізні обличчя дещо усмирили люті полковника. Не почувався на силах зачіпати село. Колиб іще в ночі, нечайно — — — Скінчилося на тім, що приказав солтисові запрягти до воза коні й повезти за ватагою салдатські стерва. Кидали село зі зловіщим вогнем в зіницях... Я певний цього, що присягли нам кроваву відплату.

— Тіло Івана полишили, зробивши з нього криваву масу. Всю немічну люті зігнали на його трупі... Сердешний Охрім важко захворів, довідавшись, що його одинака зловили вороги. І цю вістку я йому звістив — —! Тепер він у нас. Його доглядає Мотря — — Що хвилини зривається з постелі й намагається кудись бігти. В гарячці бачить сина, як на вороному коні вертає з війни — — —

— Боже, будь милостивий мені грішному... — молився, вдаряючися в груди, лісничий.

Антін важко піднявся. В слабому світлі його кремезна постать видавалася надлюдською, казочною.

— Добраніч, дідусю! — загудів.

— Добраніч, сину!

Олекса відвів друга на подвіря. Кріпко стиснулися правиці.

— Друже, подякуй Мотрі за те, що доглядає Охріма!.. — шепнув Олекса.

Правиця великана дужче стиснула долоню побратима.

На смереці загукав й залопотів крилами пугач.

— На свою голову! — відгукнув йому велит й потонув у пійтмі.

— Ха-ха-ха! — розсміявся Олекса й замкнув за собою двері.

А пугач знову загивкав. Та десь далеко, над селом...

VI.

Цієї ночі Олекса не лягав спати. Похиливши голову на стіл й прижмуривши повіки, снував думи...

— — — — —

— — — — —

Ледви почало сіріти, тихесенько, щоби не заворушити сну дідусеві, вийшов з комори на двір.

Густа, тьмава мряка сновигалася по борі.

Закинувши кріс на плече, пустився Олекса до воріт.

— Братіку! — почув за собою.

Оглянувся. В дверях хатини стояла Віра.

— Ти не спиш, Вірочко? — здивувався.

— Ні, братчику, спала, та вже пора вставати...

Глянув на неї. Обличчя було бліде, втомлене. Очі були невиспані. Догадався.

— Вірочко, ти не спала...

Опустила головку. Жаль зробилося Олексі сестрички. Мовчки притиснув її до своєї груди, рукою почав гладити бліде личко.

— Не журися, Вірочко, він подужає!..

Захлипала. Олекса дужче пригорнув її до себе; на усточках поклав свою долоню.

— Цить, Вірочко! Успокійся! Годі все плакати!

Змоглася. Ще хвилинку тремтіла грудь, вихоплювалося хлипання.

— Олексійку, ти ще не снідав!..

— Не маю коли...

— Я знаю... А коли повернеш?

— На полудне, Вірочко — —, але ти не будеш уже сумна? Правда?!

— . . .

Поцілував її широко в чоло.

— До побачення, сестричко!

— До побачення!..

Пустився скорою ходою в ліс. І хоч під ногами було ховзко а мряка затуманювала вид, Олекса не боявся зблудити. Він знав ліс, як свій карман. Ішов певною ходою вперед, в глибину. Нараз до його ух дійшло чиєсь ступання.

— Певно хтось з наших... — міркував, але козака обережність не кинула його.

Пристанув, наче вкопаний, і влявив орлиний зір в сіру мряку. Недовго ждав. Попри нього перейшла якась дужа постать.

— То Антін... — й вже хотів злучитися з товаришом, коли нараз почув за собою підозріле шелестіння.

Вмить припав Олекса цілим тілом до товстого дерева. Зараз таки з мряки виринула мала постать людини, що нишком скрадалася за Антоном. Олекса вдивився в неї.

— Хто це?! — занепокоївся.

Це був якийсь незнайомий. Олекса обережно почав за ним слідкувати. Так йшли довшу хвилину, коли нараз Олекса зачіпив ногою до вистаючого коріння й простягнувся як довгий на землю. Стукіт його упадку остеріг незнайомого. Він кинувся котячим скоком в бік й припав до якогось пня. Олекса стратив його з очей. Досада взяла козака.

— Як можна бути так необережним! — сердився на себе. — Але пожди, котику, ти мені не втечеш!..

Олекса не піднімався. Це наробилоб лиш більше непотрібного шелесту. Він ще дужче притиснувся до землі та, підвівши дещо голову, став уважливо розглядатися й надслухувати. Небавом бистрі очі козака спостерегли біля дужого пня чобіт.

— Ага, пташку! — зрадив й, повзаючи, став скрадатися до незнайомого.

Невдовзі побачив, як той, притиснувшись щільно до пня, глядів з напругою в те місце, де перед тим лежав Олекса.

— Зиркай, зиркай! — глумився в душі з незнайомого й, схопившись зі землі, прискочив до нього та положив свою важку руку на його плече.

Присів незнайомий від несподіванки.

— Хто ти? — спитав його Олекса.

Маленькі, бистрі очі незнайомого дивно заблестіли. Обличчя хитро скривилося.

— Я повстанець! — запищав.

Олекса кинув оком на його одержу. Вона потверджувала слова незнайомого.

— З чиєї групи? — питав дальше, не спускаючи своєї руки з його плечей.

— Отамана Шепеля... Але хто ти такий, що смієш мене про це питати?! — визвірився незнайомий.

Олекса не зважав на його питання, лиш дужче натиснув рукою його плечі. Маленька постать зігнулася в двоє.

— Маєш бумагу? — спитав твердо.

— Маю... — прохрипів мнимий повстанець. Його очі метали стріли люті.

— Покажи!

Чоловічок завагався; нараз його зіниці блисли тріумфом.

— Зараз... — й сягнув рукою за пазуху.

Олекса бистро слідив його рухи.

— Ось тобі! — крикнув нараз незнайомий, вихоплюючи зза пазухи револьвер й звертаючи його дуло в напрямі Олекси.

Козак блискавкою метнувся в бік. Грянув вистріл.

— До чорта! — закрляв незнайомий і кинувся на втікача.

Та далеко ще не відбіг, коли вже піймали його руки Олекси. Заскавулів з болю й став заїло оборонятись. Але не допомгло пручання, не помогли гострі зуби, які полишали кроваві знаки на руках Олекси. Дужий

парубок скрутив йому руки взад та зв'язав їх ременем. Опісля, поставивши його на ноги, приказав:

— Вперед!

Чоловічок хотів опиратися, та, коли глянув в очі Олексі, відійшла йому заразже до цього охота. Наче дитина, пішов слухнямо у вказаному напрямі.

— Собака! — заляв Олекса, глянувши на покусані руки й став стирати з них кров.

Чоловічок скося глядів на його роботу. Йшли довшу хвилину мовчки. Нараз вязень пристанув.

— Куди мене ведеш? Пустити! — закричав.

Олекса блиснув очами, затиснув п'ястуки, але повздержався.

— Зажди, побачиш! Вперед!.. — й дав йому стусана в спину.

Поманджали далі. Глибоко в борі крякало гайвороння. Хижа, зловіщо...

— Вже недалеко... — шепнув до себе Олекса й пристанув.

— Стій!

Незнайомий спинився й повів довкола зором.

— Лиш дерева, пні й мряка... Ні звідкіля рятунку...

Олекса зняв кріс з плечей і став його оглядати — — — Очі вязня наповнилися жахом. Обличчя страшно викривилося.

— Що хочеш робити? — закричав протестом й питанням. На голові волосся настовбурчилось як щетина.

— Ще час... Не бійся!.. — успокоїв його глумливо Олекса та став відпинати ремінь від кріса.

Вязень з тривогою глядів на його руки.

— Лягай! — приказав Олекса.

Вязень завагався.

— Лягай! — скрикнув знову козак і пхнув його.

Вязень повалився долі. Олекса нахилився й зв'язав йому кріпко ноги.

— Лежи тут, любчику, спочивай. Твої очка й так невиспані. Я небавом прийду по тебе. Не дам довго скучати самому!.. — сказав до вязня на відхідне.

Очі незнайомого сипали іскрами бездонної ненависти. На губи виступила піна.

Олекса подався певною ходою в дальшу дорогу до Чорної Яруги.

— Стий! Клич!? — нараз повздержав його оклик.

— Журавель! — відгукнув Олекса.

— Проходи!.. — З мряки виринула постать вартового.

— Чому так опізнився? — спитав Олексу.

— Пригоду мав... Чи уже всі зійшлися?

— Здається всі. Вже щось радять...

Справді з мряки долітав крик і гамір. Олекса почав сходити в яругу.

— Загибель їм! Загибель! Смерть зрадникам! — ревіли голоси й пішли луною по лісі, наче рокіт грому. Грізний рокіт...

— Смерть! Смерть!

Олекса пристанув на збочі яруги й глянув у діл. Бистрий зір перебив рідку плахту мряки. В долі, наче в кратері вулькану, кипіла людська ненависть. Пястуки, кріси, піднімалися в гору зі страшною погрозою. Десятки пар очей палали жорстокими, негасимими вогнями. Вони не віщували добра.

— Смерть! Загибель Галичанам! — неслоя в гору.

Сумно-понуро зашумів бір — — —

Дрож жаху, несподіванки, обурення потрясла Олексою. На осліп збіг зі збоча й кинувся між товпу.

— Олекса! Богун! — зашуршіла громада мужви.

В шепоті звеніла пошана.

Олекса вискочив на пень зрубаного дерева й пронизливим голосом закричав:

— Браття мої!.. Кому ви загибель готуєте?.. На кого пястуки, кріси, піднімаєте?.. Кого зрадниками прозиваєте?.. Кому кидаєте погляди пламенної ненависти?.. Чи тим героям, мученикам, котрі прийшли нас освободити від жарева вогню і потопу крови?! Чи тим, що в боротьбі за Ідею стали живими мерцями?! Чи тим, котрі не скривдили ваших діток, не знасилювали дівчат?! Друзі мої! Спасителям своїм в подяку могилу копаєте!..

— — — — —

Грім упав з його уст на громаду мужиків. Доли опали затиснені п'ястуки, погас в зіницях вогонь ненависти й жорстокости, голови похилилися на груди.

А з уст Олекси падало слово за словом...

Представив їм свій побут в галицьких рядах, їхню ідейність, героїство, посвяту, — — — що йшли в парі з їхньою нуждою, голодом, смертю — — —.

Кидав картину за картиною — — — Слухали, впиливі очі в його обличчя — — — А він переносив їх, то в найгарячішу боротьбу — —, то в рови стрілецькі — — то в шпиталі-лічниці — —, то на кладовища — —. Одягав їх в нужденну одежу Галичан, крізь яку мороз регочеться, вітер проходиться — — Напихав їхні шлунки галицькою поживою, голодом — — а вкінці кинув їх в обійми, палкі обійми галицької коханки — — — жостокої, невмолимой пошести, званої пятнистим тифом...

— — — — —

— Ідіть мерщій! Засідайте на них, наче на диких, хижих звірів!.. Нападайте!.. Розбивайте їх черепи прикладами крісів!.. Пийте їхню спалену гарячкою кров, напихайтеся чорним тілом! А вони вам подякують!.. Бо вони покохали своїх братів правдивою любовю, незломною любовю, якої вузол не розірве навіть дотик холодної смерти! Ідіть! Мерщій!.. Й вовчими глосами завийте їм похоронної!..

І сталося чудо!.. Голосне ридання потрясло воздухом. Це заридали душі й серця українських мужиків. А в цьому риданні відбилосся щире, безмірне каяття...

Замовк Олекса. І його груди судорожно дріжали... Зіскочив з пенька, підійшов хиткою ходою до недалекого дерева й оперся важко на нього.

— Антоне! Антоне! — закликав.

З товпи виступила кремезна постать і підійшла до нього. По щоках великана спливали сльози.

— Антоне, хто їх підбурив? Хто підшепнув цю страшну думку?

— Вчора, вечером, як я був у тебе, прийшов до

села якийсь чоловік... Назвав себе післанцем отамана Шепеля...

— Такий малий, худорлявий! — перебив йому Олекса, — очка маленькі бистрі, в російській шинелі...

— Цей сам! — здивувався Антін. — Ти бачив його?!

— Так, він тут. Диви, це він так мене покусав... Собака!

Олекса показав свої руки. Антін закусив губи.

— Де він, Олексію? Де він? — поспитав борзо понурим, низьким басом.

— Там в корчах, звязаний.

Враз страшна думка виринула в його умі.

— Антоне! А наш післанець до отамана Шепеля вже вернув?

— Не знаю — — — Подивлюся — — —

Антін замішався між повстанців і став уважливо розглядатися. По хвилині вернув знову до Олекси.

— Ні, нема його! А мав сьогодні вернути, принести вісти.

— Антоне, йди там на гору. Там біля цього розлогого дуба лежить мій вязень. Приведи його сюди.

Олекса показав рукою вершок старого дуба, який гордо знімався над берегом яруги. Антін слухняно почав спинатися до гори...

Нараз могутній оклик наповнив Чорну Яругу.

— Олекса отаманом! Хай живе отаман Богун!

Громада повстанців кинулася до Олекси, схопила його на руки й піднесла високо в гору понад свої голови.

— Хай живе! Слава Україні! Смерть її ворогам! Слава, честь Галичанам!!

Лунали оклики, весело, побідно. А ліс брав їх на свої крила і ніс далеко, у світ...

Нараз усі затихли. Очі повстанців звернулися на стрімке збічча яруги, з якого сходив Антін, несучи наперед себе вязня Олекси. Малий чоловічок вертівся мов червак, пручався на всі сторони, намагаючись вихопитися з залізних рук парня. Але даремні були зусилля. Велит ніс його наче іграшку.

— Сюди, Антоне! — закликав Олекса, стоячи в колі, котре зробили довкола нього повстанці.

Велит з вязнем в руках пропхався до середини і кинув його побіля ніг отамана. Аж тепер пізнали повстанці, кого приніс Антін. Вихопилися оклики здивування.

— Звідкіля він тут взявся? — посипалися запити.

— Хлопці! — закликав отаман — Це шпиг!!

Затихла юрба після цих слів... В борі воркували дикі голуби... Аж по хвилині роздався якийсь зловіщий грюкіт, шум, начеб надходила буря й завадила об верховіття дерев лісу.

— Ця собака бреше! Не вірте! — закликав вязень.

Захвилювала й скорчилась громада; заревіла скаженою люттю; десятки рук, сотки скривлених, мов кігті, пальців сягнуло по тіло вязня.

— Смерть шпигунові!! На кусні розірвати!!

— Пождіть! Не руште! — грімко закричав Олекса.

Повисли у воздухі простягнені руки, замовкли оклики.

— Розв'яжіть його! — приказав отаман.

Миттю сповнили приказ. Вязень, станувши на непевних ногах, почав розглядатися.

Задріжав. Побачив довкола себе, лиш страшні, повні ненависти обличча, затиснені п'ястуки. Ні одної іскорки милосердя. У нікого...

— Хто ти? — спитав його отаман.

— Я... повстанець, з групи Шепеля... Пустіть мене! Я ваш!..

Олекса глядів на нього сталевим зором. Під цим страшним, непохитним поглядом, вязень вертівся, наче хрущ на шпильці.

— Перетрясти його одержу! — приказав Олекса.

Мимо опору вязня, кількох повстанців зараз виконали приказ отамана. За пазухи вилетів жмут паперів. Подали їх Олексі. Почав їх розглядати. Лице його насупилося, скамяніло.

— Розпаліть ватру! — приказав й звернувся до вязня.

— Опришку! Скажеш нарешті правду, чи ні? — а в голосі зазвучала погроза.

Вязень мовчав. Блукав божевільними зі страху очима то по твердім обличчі Олекси, то в напрямі вогню, котрий розкладали два повстанці.

— Припекти його! — приказав коротко Олекса.

Задріжала нужденна постать в'язня, припала до ніг отамана й стала їх цілувати.

— Батеньку, голубчику, не губіть мене! — ридав нещасний. — У мене діточки маленькі... З голоду помірають...

Спинилися обидва парубки, що хотіли взяти його на муки. Прикра, незарадня мовчанка повисла над яругою. А в'язень пронизливо хлипав.

— Він бреше! — упали нараз зпоміж повстанців тверді слова.

— Я його знаю!.. — тягнув далі один молодий парень і виступив на середину круга. — Я його знаю, це більшовицький агітатор!

Звірячий рев добувся з горла в'язня. Схопившись зі землі, кинувся до повстанця й вівсь йому кігтями в лице. Оклик болю вихопився з уст парня; стиснувши п'ястук, ударив сильно в груди напасника. Цей покотився долів.

— Сповнити приказ! — звелів отаман.

Цим разом не завагалися парубки. Схопивши шпигуна, миттю роззули його і піднесли над полум'ям. Огненні язики стали ніжно пестити нагі ноги. Чад спаленої шкіри рознісся у воздуху.

— Отамане! Отамане! — заревів припиканий. — Я вже все розкажу!.. Усю правду!! Не мучте-е-е!!!

Олекса кивнув рукою. Парубки поклали шпигуна на землю. Зігнувшись в каблук, став дути-холодити попечені ноги.

— Ух! Як пече!.. як пече!..

Олекса приступив до нього. Шпиг глядів на нього зі страшною ненавистю.

— Будеш говорити правду?

— Буду...

— Хто ти?

Шпиг завагався. Олекса звернувся до ватри.

— Вже! Вже! — закричав шпиг. — Я... я... провокатор, більшовицький агітатор. Мені платили, добре платили... Я вас зраджував... Усіх зраджував... А тепер

служу Директорії... Вже все, все, сказав! Пустіть тепер мене, пустіть!!!

Схопився на поранені ноги, щоб втікати зі страшного кола, та захитався й знову повалився на землю. Почав з болю скавуліти, мов собака. А Олекса далі незворушено глядів на нього.

— Вже все сказав? Нумо, подумай трохи!

— Все... Все...

— Пожди, я тобі поможу. Що сталося з нашим післанцем до отамана Шепеля? Знаєш?

— Ні... Нічого не знаю...

— А що означають ці папері?

— Я не знаю...

— Беріть його!

— Ні! Не треба! Лишіть!.. Я вбив його... Вбив...

Оклик крайньої люті вихопився з грудей повстанців.

— Повісити його! — приказав отаман.

— Отамане!.. Отамане!! — заревів шпиг.

Три парі рук схопили його, притягнули до дерева, наклали петлю і підняли в гору — — —

— Рятун-ку-у!.. — прохрипів в останнє й завис на гиляці.

— — — — —
— — — — —

— Браття! — перебив отаман присмертну тишу. — Ось вам письмо від отамана Шепеля. Він взиває нас нищити денікінців, нищити більшовиків, а підпомагати всякими силами галицьку армію. Вона не зрадила, не відріклася спільної нам ідеї! Ні!.. Вона тепер спочине, відітхне після страшних зусиль — — — А з весною знову розпростре свої дужі крила до боротьби за волю і самостійність соборної України! Слава їм!

Слава! Слава їм! — повторили повстанчі груди.

— А тепер розійдіться додому... У відповідню пору я скличу вас, а тоді погуляємо на ворожих спинах!

— Хай живе отаман! Хай живе!..

— Хай живе вольна, соборна, незалежна Україна!.. — закричав отаман.

— Хай живе!!

— ...живе! живе! — відгукнув ліс.

— — — — —

Й по хвилині опустіла Чорна Яруга...

Ватра погасала, дотлівала...

А з гіляки звисало падло шпигуна; воно легенько колибалось...

По лісі накликувалося гайвороння...

.

.

— Куди йдете, дідусю? — спитав Олекса лісничого, стрівнувши його у воротах лісничівки.

— Йду в село, до Охріма.

— Пострівайте, я піду з вами, тільки занесу кріс до хати.

Олекса скорою ногою увійшов до комори.

— Мотря! — скрикнув радісно зі здивування.

— Я! Мотря!.. — защебетала дзвінко дівчина.

Олекса простягнув до неї руки. Довгий поцілунок злучив їхні уста. З боку стояла Віра й усміхалася.

— Ходім в світлицю! Ти голодний! — відізвалася враз.

— Я йду з дідусем в село...

— Ні, не підеш тепер, мусиш щось зїсти! Таж ти ще від самого світанку нічо не їв!

Алеж Віро, дідусь жде на мене при воротах!..

— Олексійку... — ласилася до нього Мотря.

— Ну й що з ними вдієш? — клопотався Олекса. Міжтим Віра вибігла до сіней.

— Дідусю, йдіть самі, бо Олекса ще не полуднував!

— Та я знав, що так буде. Як попаде між сороки, то не вирветься так скоро!.. — воркотів лісничий і подався за воріття.

— Олексію! Ходи сюди! — кликала Віра зі сіней.

Олекса з Мотрею вийшли до неї.

— Глядіть, чого так над Чорною Яругою гайвороння кружляє?..

Всміхнене лице Олекси насупилося, очі заблиснули полум'ям ненависти.

— Стерво клюють!..

Дівчата глянули на нього здивовані наглою зміною.

— Що тобі? — спитала ніжно Мотря.

— Нічого! — відповів знову весело. Знову його обличчя розхмарилося.

— Ходім в кімнату, але тихо... — сказала Віра.

Олекса сів за столом й впилив зір в недужого четаря, який спав спокійним сном.

— Віро, — відізвався тихо, — ти ще не розказала мені, як він тут попався.

Поставила перед братом їду.

— Ти їдж, а я розказуватиму.

Сіла на стільчику біля ліжка й почала тихим голо-
сом оповідати минулі переживання. Все розказала, нічого не затаїла. Про своє кохання, розпуку...

Олекса слухав. З рук висунулася йому ложка, забув про їду. Лівою рукою притиснув до себе Мотрю, яка припала до його рамена. З ясних оченят дівчини котилися сльози.

— І видру його! Видру з рук смерти! Бо він мій на віки... А як ні, то ляжу побіч нього в домовині... Спільній домовині... Бо він мій, а я його на віки!..

Нараз зі села долетів до них звук дзвонів. Олекса ніжно відсунув Мотрю і піднісся з лави.

— Пора в село. Небавом хоронитимуть Івана...

— Ти ще нічого не їв! — шепнула Мотря.

— Усточка твої мене наситили...

— Ет, не ходивби ти з тим довго! Бери скоро їдж! — невмолимо сказала Віра й посадила його сило-
міць на давнє місце.

— Тимчасом Мотря збереться — додала.

А дзвони били так сумно, тужно. Похоронну співали.

— Досить! — сказав Одекса. — Наївся! Ходи Мотре, але скоро, бо ще спізнаємося.

Розпрощалися дівчата.

— Я верну вечером з дідусем! — сказав у дверях Олекса.

Віра станула у вікні й гляділа за ними. Щезали в мряці, сплетені раменами.

— А-а-а! Ви тут, Василю? — звитався з ним у сінях
дяк. — Як там Охрім?

— Заснув...

— Хай спить!.. — зітхнув дяк — Ходіть до другої кімнати, поговоримо дещо.

— Знаєте, Василю, — промовив дяк у світлиці — саме тепер, як ми йшли з похорону, вернув солтис з підводи.

— Вернув?! Слава Богові!..

— Розказував мені, що денікінці лихі на наше село, наче чорти, і що зовсім явно присягають відплату.

— Божа воля... — зітхнув лісничий.

— Колиб Галичане були всилі, не панувалиб вони тут...

В світлицю ввійшов Олекса з Мотрею. На лиці обоїх малювався сум.

— Чогож ви, діточки, так посоловіли? — поспитав дяк.

— Іван був нашим другом — тихо відповіла дівчина.

— Ет, діточки, це тепер щоденний хліб. Нині той, завтра тамтой і так все. Такі часи!

— Такі часи... — зітхнув лісничий.

— Мотре, ходи сюди! — закликала з пекарні стара дячиха. Дівчина заразже вийшла.

— Дідусю, ходім додому! — сказав Олекса.

— Ходи, сину!

— Та пождіть ще! — прохав дяк.

— Годі! — сказав рішучо лісничий. — Віра сама, ще й з недужим.

Стали прашатися. Нараз двері широко відчинилися і в них станула кремезна постать Антона.

— Олекса тут? — загудів.

— Я тут! — відізався Олекса.

Антін станув перед ним й випрямився.

— Отамане, в Забродді кватирює невеличкий загін денікінців. Трицять люда. Прийшов звідтам післанець.

— Добре! — сказав Олекса. — Пращайте, дідусю.

— Ти де?

— Карати наїздників за нашу долю! — відповів твердо.

Похилилися голови приявних.

— Оставляйте здорові! — кинули парубки й вийшли.

— Антоне, де післанець?

— Жде на нас біля церкви.

— Ходім...

— Олексійку! — загомоніло за ними.

Оглянулися. Під грушею стояла Мотря. Біля неї ласилася Цариця.

— Антоне, йди, я зараз... — сказав Олекса. Антін слухняно пішов далше.

— Олексійку, де ти йдеш? — спитала тихо, пригортаючися до його груди.

— Іду там, де вітчина й народ кличе!

Почала хлипати. Обіймив її тонкий стан.

— Цить, Мотречко... Треба!

— Я знаю, любий, знаю...

Притиснув її дужче до себе. Почав цілувати заплакані оченята.

— Не плач, моя голубко, не тужи... небавом поверну.

— Я не хочу плакати..., то очі самі...

Намагалася всміхнутись, та ще дужчим риданням зайшлася.

— Мотре, чого?..

І замкнув гарячим поцілунком тремтячі усточки.

— До побачення, мій янголе!

— Прощай... Ні!.. До побачення!..

Гляділа за його стрункою постаттю. Нараз щось їй в грудях зловіщо защеміло...

— Олексію! Олексію!

Спинився біля воріт. Припала до нього й повисла руками на його шії.

— Олексію, мені так страшно-страшно!!

— Та чого, моя зіронько, чого?

— Справді, чого? — сама здивувалася. — Правда, дурненька я?

— Ні, Мотре, ти лише добра, кохана.

— Олексійку, схилися...
Вчинив її волю, усміхаючися.
— Моя маленька, моя маленька...
Стала цілувати його лице, шию.
— Любий... любий...!

Розвела руки, відступила дещо взад і глянула зором кохання на вродливу постать судженого. Довго любовалася...

— Пращай... Пращай... До побачення... — шепотіла.
Нараз схопилася за груди і хиткою ногою подалася до хати. Глядів за нею покінь не зникла в сінях. Щось важкого налягло його груди... Зловіще прочуття сповило душу... Поволи поманджав в напрямі церкви.
Під грушею завилла Цариця. Протяжно, тужно...
А зпід обори відповів їй Султан.

— А-а! Яким Золотаренко!
— Я, отамане.
Олекса подав йому правицю.
— Здоров, товаришу! Яку новину приносиш?
Післанець випружився, мов струна.
— Отамане! Нині в полудне прийшли до нашого села денікінці. Закватирювалися по хазяїнах і відгрозуються, що прийшли реквірувати худобу й збіжжа для армії.
— Скільки їх буде?
— Трицять салдатів. Мають два скоростріли.
— Кінниця?
— Ні, піхотинці, на підводах.
Задумався отаман. Вдивився очима ген, в сіру даль.
— Добре! — сказав нараз твердо — Поможемо вам! А скільки вас буде?
— Вісімнадцять хлопців, отамане! Маємо один скоростріл!
— Хорошо! О півночі ждять нас на перехресті. Клич: Геть з ярмом.
— Добре, отамане! — сказав післанець і відійшов скорою ногою.

— Антоне! — звернувся Олекса до товариша —
Дай знати нашим хлопцям, щоби, як добре смеркнеться,
зійшлися в Чорній Ярузі.

— Слухаю, отамане! — сказав Антін дужим басом і подався між хати.

Вечоріло. Олекса глянув на село, на хати, котрі поволи ховалися в сумерку. Глянув на маленьку церковцю, попівство й спинив зір на кладовищі.

— Піду до Івана... — шепнув до себе й звернувся на кладовище.

Потонув між хрестами й задержався при свіжій могилі свого друга.

— Іване... Іване... — приклякнув і заглибився у молитві.

Довкола шуміли смереки.

Сумерк скривав могили. Ставало тихо, спокійно. З неба почав злітати легесенький сніжок.

— Тепло тобі буде, Івасю, друже. Сніг пухом вкриє твою хатину...

.

Затихло село. Де-не-де забрехала собака. Сніг покривав стріхи, дерева, землю. Всюди стало біло, ніжно.

А по білому покривалі нишком спішили темні тіні зі села в ліс...

— — — — —
— — — — —

Село спало безжурно. Хоч недалеко жевріла луна, тріскотіли кріси — — —

VII.

— Дідусю, чому Олекса ще не вернув?

— Ще ні один з них не вернувся, дитинко...

— Правда... Що ночі вистріли й вистріли. Що днини вістка про погром денікінців... Дідусю, навіщо вони прийшли до нас?

— Панувати, дитинко. Панувати... та замість того гризтимуть землю.

— Пити... — тихо попрохав недужий.

Віра приложила йому горнятко з чаєм до уст.

— Як тобі, любчику? — спитала ніжно.

— В ухах шумить..., в грудях коле...

Глухий кашель перервав його шепотіння. Віра глянула на дідуся. Лісничий приступив до постелі.

— Нічого, полекшає! Найгірше минулося.

Четар махнув рукою. Якось так байдуже, зрезигновано.

— Ні, Юрчику! Ні! ти будеш жити! Я Бога молила...

Глянув у її вірні, наповнені коханням зіниці.

— Тепер не жаль булоби й умірати — прошепотів.

— Юрчику, а я? — в голосі її зазвучав докір.

— Я так лише, Вірочко...

Похилилася над ним і стала пестити його зболілу голову, сіре, заросле щетиною обличчя.

Нараз закрипіли двері. Це дідусь вийшов на двір.

— Вірочко, заспівай мені якої пісні... — прохав тихо четар. — Такої, щоби біль забувся, дійсність потонула у мряці й я заснув... Щоб під закритими очима снувалися картини щастя...

— Добре, коханий...

І поплила пісня... Забилася до білих стін і зареготалася весело, безжурно... Пісня мрії, кохання, життя...

Й заколихала його біль — — — Прогнала дійсність, — — — бо став усміхатися крізь сон...

Затихла, скінчилася колисанка... Віра обережно, навшпиньках відійшла від постелі й сіла при вікні. Зі стріхи скапувала вода. Це таяв сніг, який від чотирьох днів вкривав землю. Густі тумани мряки товпилися понад лісом...

.

Лісничий вештався біля хазяйства. Перерубав кілька полін, а опісля пішов до стайні. Красуля, подзвонюючи ланцюхом, що звисав їй зі шиї, глянула на нього.

— Щож там, красуле? Га? Їсти хочеш? Зараз дам тобі, зараз! — старий гладив лискучу шерсть, плескав по широкій шиї.

— Зараз дам, гарного, пахучого сіна.

Виліз по драбині на під і скинув вязанку сіна.

— На, маєш! Їдж, старуле, на здоровля! — сказав, закладаючи сіно за драбину.

Корова вдоволено замукала.

— Німе сотворіння, а вміє подякувати! — хвалив її лісничий.

Опісля станув на порозі стайні й закурич люльку.

— Овва! Сніг зовсім тає. Ото цього року зіма! Хляпа й хляпа. Що возьме на ніч приморозок, то в день пустить. Тільки мряки та мряки. Гей! Що там мої пчілки роблять?

На городі й в садку стояли сірі вулії. Дідусь підійшов до одного й приложив до стіни ухо.

— Сплять мої діти. Тепло, затишно їм. Коби так...

Старий урвав. До його ух долетів якийсь гомін.

— Що це? Невжеж знову військо!?

Став надслухувати. Гомін що хвилини дужчав, змагався.

— Боже, царя храні... — зовсім виразно дійшло до ух лісничого.

Похолов старий. Люлька випала з рук.

— Денікінці! — скрикнув і прожогом кинувся в хату.

— Віро! Віро! Ховайся на під, вороги йдуть! Золотопагонники!

Оторопіла. Не була всилі підвестися з лави.

— Скорше, дитино, скорше! За нього не бійся! Галичане їх союзники.

Схопив її за руку й потягнув до стайні.

— Сховайся глибоко у сіно! Вже я дам собі з ними раду.

Замкнув стайню, взяв до рук сокиру й став рубати дрова. По лісі гуляв царський гимн. Не вдержав старий. Зі сокирою в руках приступив до воріт і почав біля них щось направляти. По хвилині, наче чорні духи, виринули з мряки антантські наємники. На переді відділу їхала старшина. Між нею пізнав лісничий полковника Улянова. Занепокоївся старий в душі.

— Невжеж він прийшов сповнити свої погрози? — виринуло в душі питання.*

Вороги ступали гордо, співаючи царський гимн. Співали на хвалу цареві, котрого не стало давно вже між живими...

Дідусь став рахувати їхні ряди. Пересунулася кінниця. За нею слідкували підводи.

— Трицять й два ряди, поминаючи старшину. Тепер підводи...

На підводах сиділи піші салдати. Це вони так заводили рабський гимн. Сердешні!

— Одна... друга... третя... — числив нишком старий, коли нараз четверта підвода захиталася й похилилася на один бік.

Посипалися прокльони.

— Колесо розсипалося — догадався лісничий.

— Старик, маєш віз? — закричав, підїзджаючи до нього на кони, один старшина.

— Ні, ваше високородіє, не маю.

- Брешеш!
- Ваше високородіє, вірте мені, я бідака.
- Побачимо!

Свиснула у воздуху нагайка. Похилився під ударом дідусь.

— Стійте, Балаганов! — закликав, підїзджаючи, другий старшина — Навіщо зараз бити? Як не має, то звідкіля візьме? Глядіть на хазяйство, яке убоге? І бити такого старика...

Дідусь глянув вдячно на спасителя.

— Не маю, ваше високородіє, кленуся Богом...

— Ха-ха-ха! Він Богом свідчиться! — зареготався Балаганов — Ви, пане лікарю, справді будете наївним, коли повірите хахлові. Цеж бунтівники!

— Пане поручнику, їдьте дальше з підводами за відділом, я з кількома салдатами остану при цьому возі. А ви, коли приїдете в село, заразже пришліть сюди колесо.

— Харашо! — згодився на це поручник — До побачення, пане лікарю! — й завернув коня.

— Поганяй! — приказав візникам.

Підводи минули свою подругу й покотились далі шляхом.

— — — — —

— Дядьку, пустіть мене в хату оґрітися — попрохав ввічливо лікар, припинаючи коня до воріт.

— Ваше високородіє, у мене в хаті недужий...

— Недужий! Харашо! Я лікар, може дещо пораджу.

Лісничий не знав, що йому діяти, але годі було вагатися. Чейже лікар і так міг влізти в хату. Чиж наїздник оглядався коли на нехіть хазяїнів? А може справді допоможе що нещасному Галичанинові... Дідусь відчинив двері.

— Ввійдіть, ваше високородіє.

— Вважати хлопці на віз! — приказав лікар салдатам, входячи в сіни.

Ввійшли в світлицю. Лікар скинув зі себе шинелю й приступив до постелі.

— Спить — прошепотів.

Витягнув тепломір і легесенько, щоби не збудити недужого, встромив йому за пазуху. Здивувало лікаря худе тіло четаря.

— Він уже довго нездужає?

— Довго, ваше високородіє...

— Гарячки нема, радше ослаблення — заявив лікар, винявши тепломір.

Тимчасом недужий збудився. Зір його упав на по-стать денікінського старшини, на золоті пагони. Жах відбився в його погляді. Завважив це лікар.

— Не бійтеся! — сказав щирим голосом — Я лікар, у мене нема ворогів.

Четар успокоївся. Погляд злагіднів.

— Я галицький старшина — прошепотів.

— Галицький старшина! — скрикнув лікар — То ми союзники! — і стиснув кріпко руку недужого.

Четар усміхнувся, якимось так дивно, загадочно. Лікар удав, що не завважив цього усміху.

— Товаришу, позвольте себе оглянути, може що порадимо на вашу недугу.

— Прошу дуже!

Лікар розстібнув на ньому сорочку. На грудях червоніла загоєна рана.

— Ви були ранені? І то недавно... Хто вас так гарновилічив?

Четар вказав очима на лісничого, що стояв біля ліжка й приглядався всьому мовчки.

— З вас добрий знахор, дядьку — сказав лікар до лісничого.

— Дещо розуміюся...

Лікар став обстукувати груди четаря. Опісля приложив до них ухо.

— Ви тепер кашлаєте? Правда?...

— Так...

— Це нічого, лихо вже минулося. У вас була перестуда, яка для здорової людини булаб іграшкою. Та для вас була небезпечною. Тепер треба на себе дуже вважати! — сказав до четаря. Опісля звернувся до лісничого:

— Чим ви його лічили?

Лісничий мовчав. Лиш знизав раменами.

— Дивні ви знахорі, важко від вас чогось довідатися — сказав лікар і накрив недужого. Опісля накинув на себе шинелю.

— Я зараз вернуся, лиш принесу якого ліку — й вийшов на двір.

Лісничий глянув за ним крізь вікно. Лікар добував щось зі скрині, що лежала на возі.

— Де Віра? — спитав тихо четар.

— Сховалася на поді в сіні — відповів скоро лісничий.

В дверях станув лікар.

— Ось вам порошки, дядьку! Давайте їх недужому тричі на день.

Лісничий взяв лік. В його очах заблестіло велике недовіря. Зауважив це лікар. Без вагання схопив один порошок, відчинив його і всипав до горла. Дідусь засомнівся.

— Даруйте, всіяке буває...

— Нічого! — засміявся лікар. — Такі часи настали.

— . . .

— Від цього ліку перестане вас боліти голова і в ухах не буде шуміти — звернувся лікар до четаря.

— Спасибі вам, лікарю — прошепотів четар.

— Нема завіщо... Дядьку! Наставте самоваря, напемося чаю.

Лісничий радо послухав. Лікар сів біля ліжка недужого.

— Де тепер галицька армія? — спитав його четар.

Лікар сумно похитав головою.

— На відпочинку. До боротьби вона нездатна.

Четареві згадалися всі трудно, які він пережив у рядах своєї армії; від пори, як кинула вона рідну землю... Очі заплалили слізми.

— Чого ви? Не зворушуйтеся цим! Тут усім так! І нам небавом буде кінець! По вас хоч слава останеться...

Четар здивовано глянув на нього.

— Якто?! Ця армія Денікіна, найбагатша й найкарніша, близька упадку?!

— На жаль, так. Більшовики, повстанці, ну й рабівничі інстинкти наших старшин... згубили її.

Лісничий подав чаю. Лице лікаря розяснилося.

— Ет, навіщо наперед журитися! Що буде то буде!...

— Ваше високородіє, пийте чай!

— Дядьку, ви перші на цій землі добровільно й ввічливо почастивали мене чаєм.

— А ваше високородіє, перші з армії Денікіна, що не почастивали мене нагаєм, ще й оборонили від нього.

— Пане лікарю, — шепнув четар — який буде кінець цього страшного танку смерті?

Лікар відповів без вагання.

— Зовсім просто, пане четарю, червона язва покриє цю нещасну країну й заволодіє нею.

Четар не зрозумів його мови. Глянув на лікаря допитливим зором.

— Не розумієте? То я вам скажу ясно: Україну опанують більшовики.

Жах відбився на обличчі недужого.

— Ні! Це не можливо...

— Не вірите! То скажіть мені, хто всилі їм нині остогіється? Сьогодні, коли вони зорганізовані, коли мають свого бога, коли над ними уноситься його дух і незломна воля! Спитаєте мене: хто цей бог? Це не той там у горі. Ні! Вони глумлять собі з Нього! Тепер їхнім богом Ленін. Так, Ленін! Січений царським кнутом, переслідуваний царськими гінчими собаками, лютими, безглузними законами, став в очах робітничої маси твердим войовником за їхні права, долю. Став їхнім богом, бо й доконав божеського діла. Він звалив, знищив це, що в очах російського народу через довгі віки було самотнім світлом, яке блиском своєї величі осліплювало й опановувало широкі й великі маси. Чуєте, маси темного народу! А в душах цих мас був престіл білого царя. І корилися вони йому, величали його, хоч престіл був важкий і немилосердно гнітив їхні душі. Та у них ніколи не зродилася думка, щоби струснути його зі себе. Аж нараз знайшлася

людина, що звалила цей престіл. Та ні! Що я кажу! Не звалила, лише струтила з нього царя, ненависного тирана й сама на ньому розсілася. Бо масі все одно, вона все мусить мати свого бога. А який він, хто він, їй це байдуже, щоби лиш вона відчувала на собі його волю, щоби лиш боялася його. А коли ще новий бог дає волю колишній їхній ідеї-мрії, коли дозволяє месникам мститися, рабівникам грабити, коли робітникам каже мордувати їхніх пявок-капіталістів, коли мужикам дає давно бажану, леліану в снах рілю, то хтож може такому богові опертися? Він усе залле червоним живлом, усім заволодіє, цілим Сходом!.. І нічо не встоїться йому, бо він є богом маси! — Може ми, підлі наємники Антанти? Правда, підлі! Ви инакше про нас не скажете ані не подумаете. І щож ми величнього вчинили? Ми зоружені, ситі. О дуже багато! Ми принесли на Україну забутий гімн білого царя. Ми знищили придніпрянську армію й спинили галицькі ряди від громлення більшовиків. Правда, яка іронія! Ми, що прийшли знищити ідею комунізму, погасити червоне полум'я в його зачатку... ми його лиш більше роздули, наситили й допомогли заволодіти вашою країною. Ось що ми зробили! Ха-ха-ха! — Тільки одно добре діло ми тут вчинили. Ми врятували Галичині багато дітей, котрі марно булиби пропали... Ось це одно добре наше діло! І на ньому ми покінчили. Наша роля тут скінчилася. Ще кілька тижнів поблукаємо по отсих болотнистих шляхах, а опісля як от вчорашній сніг... А ви останете — придніпрянці, Галичане, повстанці — та вас всіх скоро покрийє червоне море.

— Пане лікарю, сорок міліоновий народ... — почав четар.

— Так сорок міліоновий! — перебив йому лікар — Правда ваша, та ви не бачите, яка у цього народу широка вдача! Чи цей народ має яке поняття про організацію, або й карність? Ви, Галичане, неодноразово про це сказалиб. А має цей народ одну, однісеньку ідею, якої державсяб, за яку віддавби життя?.. Гляньте хочби зараз на вашу широку Україну, скільки по ній шляється повстанчих груп, скільки отаманів... а армії у вас нема.

— Щоби щастя не кинуло вас по віки! — післала за ними бажання.

* * *

— Це ви, Василю? — спитав тихим голосом Охрім лісничого.

— Я, Охріме!..

Лісничий приступив до постелі. Нещасний батько взяв його за руку.

— Його сьогодні ховають... Мою одиноку дитину... Мою радість, надію... — і гірко заривав.

— Воля Божа, Охріме... — зітхнув лісничий.

— Іванчику, Іванчику! Моя потіхо, моя радосте!.. Хто буде ходити коло мене старенького, піклуватись мною!.. Хто заплаче над моєю домовиною... Хто мені очі замкне у годині смерти...

— Охріме, погауйтеся!

— Погауватися мені? — заголосив нещасний. — Як мені повздержати сльози, коли немає в мене мого щастя, любові дитини. А я навіть не можу відвести її до могили. Неміч кинула мене на прічу, не дозволяє підвестися... Ноги не хочуть вже держати мого грішного тіла... Василю, Василю! Не такого сподівався я на старі літа. Ой, доле моя, доле...

Похитав лісничий головою. Він знав, що на таке горе нема розради ніде на світі. Став приглядатися Охриму й похитав головою. Страшно змінився Охрім за ці дві доби. Лице покрили густі зморщини, червоні від сліз очі запалися; голова вилисіла, а на тілі змарнів — змарнів... Остав лиш кістяк і чорна шкура.

Нараз загомоніли дзвони... Лісничий перехрестився. Охрім повздержав хлипання й став надслухувати. Тихо стало в кімнаті.

— Дзвони, мої дзвони! — заголосив знову Охрім. — Діти мої! Трицять два роки я вами вигравав. І великодної і різдвяної і похоронної — — —. Трицять два роки ви раділи й плакали зі мною. І нині ридасте над моїм горем. Ви одні мені сиротині осталися! Грайте,

співайте йому при могилі, заголосіть над моїм горем свя-
тими, срібними устами..., бо я, мої діти, не всілі...

Заплакав старий лісничий. Йому згадався і його
одинак, що згинув у чужому краю...

— Василю, чого плачете! Воля Божа! Бог дав —
Бог взяв! Корімося Йому!

І зліз із постелі й приклякнув біля прічі.

— Помилуй мя, Боже, по великій милости Твоїй...

І звуки дзвонів злилися з гарячою молитвою без-
таланного батька і неслися ген, у гору і стелилися по-
біля стіп Всемогучого кервавою скаргою...

Затихли дзвони... А старий Охрім постійно бився
в груди великим, твердим п'ястуком.

— Боже, милостив будь мені грішному!

— Боже, очисти гріхи моя...

— Без числа согрішив, прости мені, Господи!

— Василю...

— Що?

— Тепер землею прикидають...

—

— Чуєш, Василю, як домовина дуднить?..

Почав підноситися з клячок, щоби знову положи-
тися, та неміч не давала. Бачучи це, лісничий поміг
йому встати й положитися.

— Остався тепер сам... Тільки дзвони ще маю.
Три дзвони, любі діточки... Вони мене ніколи не кинуть.
Хіба я їх... — шепотів Охрім.

Лісничий мовчав. Він не мав слів, щоб розрадити
батьківське горе. Охрім шепотів-скаржився чимраз
тихіше-тихіше — — — Грижа й неміч змогли його ви-
снажене тіло.

— Спи, нещасний батьку, спи... — прошепотів лі-
сничий. — Хоч на хвилину забудеш про важке горе.
А може син у сні явиться тобі здоровим, веселим...

На дворі почулися кроки й бесіда. Лісничий вий-
шов з кімнати.

Лікар глянув здивовано на нього. Лісничий вказав рукою в напрямі села.

— Там смерть...

— Я знаю... Та що діяти, обов'язок!

— Зістаньте, лікарю! — прохав гаряче дідусь.

— Прощайте! Я вже звик! Не сьогодні, то завтра. Це навіть краще від цього собачого життя. Прощайте, четарю.

На дворі смеркалося. Підвода покотилася шляхом у село. За нею на кони почвалав денікінський лікар.

Лісничий відчинив двері від стайні.

— Віро! — закликав півголосом — Віро!

— Вже пішли, дідусю?

— Пішли!

Дівчина злізла по драбині й почала вибирати сіно з волосся.

— Дідусю, чого так довго?

— Пригоду мали — відповів і кількома словами розповів їй подію.

— То цей лікар казав, що четар виздоровіє? І лік оставив? Дідусю, а може ці порошки...

— Не бійся, дитино, і я так думав, та він мене переконав. Сам зів один порошок.

— А як так... Ходім до хати, дідусю, студено!

— Треба ще корову видоїти.

— Ага, правда! Зараз верну зі скіпцем. Дідусю, киньте їй сіна, я зараз! — і вибігла зі стайні.

— Як тобі, Юрчику? — спитала четаря, вбігаючи в світлицю.

— Добре... Лиш неміч, неміч...

— Нічого, минеться! — закликала радісно.

Нараз на дворі забідькала сова. Віра затремтіла.

— Чого вона хоче?.. — прошепотіла й припала до четаря, наче бажаючи оборонити його від невидимої, грізної небезпеки.

— Що тобі? — спитав тихо.

— Сова так пугуькала... Лихо віщує...

— Вірочко, це забобон! Не вір!

— Так то неправда! Я не вірю! — й припала головою до його груди.

— Не вір, кохана, не вір... — шепотів і пестив рукою її личко.

— Та мені треба йти красулю доїти! — схопилась нараз Віра. — А я й забула, що дідусь жде мене!

Взяла скіпець і подалася до дверей.

— А може засвітити каганець? Вже темно...

— Ні, мені так лучше, Вірочко...

— Я зараз!

— Нарешті діждався тебе! — сказав з докором дідусь.

Нічого не відповіла. Засоромилася. Почала доїти корову.

— Темно тобі? — спитав дідусь.

— Що робити... — шепнула.

.

— Вірочко!..

— Що?

— Вірочко, четар подужає й піде, його зове боєва сурма.

— . . .

— Тобі, дитинко, треба тепер з ним здалека...

— Чому, дідусю?

— Він кине нас, дитинко, оставить тебе, забуде... а люде, Вірочко, люде...

— Він не забуде, дідусю, верне!

— Дитинко, він не наш. Хоча він брат, Українець, та ми йому чужі й Велика Україна чужиною. У нього є своя вітчизна.

— Дідусю, він мене кохає...

— А хочби й остався. То скоро затужить за своїми полями, своїм оточенням, родиною...

— Я йому все заступлю!

— Вірочко, він інтелігент...

— . . .

— Правда, й ти не проста дівчина. Та в нього інші думки, інші бажання. У нього інше життя...

— Дідусю, його думки будуть моїми, життя його стане моїм життям!..

— Так, дитинко, я знаю. Ти даш йому себе, своє кохання, свою душу —. А чи ти знаєш, що він за один? Чи там в Галичині не кинув жінки, дітей?.. Чи ти знаєш, яка у нього вдача?.. Тепер він не застановляється. Тепер у нього кохання, безмежна вдячність... А опісля, коли минуться перші дні, в його грудях щось затьохкає, відізветься — — і покличе; і піде він геть від тебе, хоч ваші душі будуть скигліти, хоч заллються гіркими слізми. Та клич цей буде сильніший і він піде, Вірочко...

Замовк... Віра скінчила доїти корову, піднеслася й, приступивши до дідуса, стала говорити тихим, розбитим голосом.

— Дідусю, тепер, коли до мене завітало щастя, навіщо ти овіяв його смутком? Коли розпука уступила надії, навіщо віщуєш їй лихо? Дідусю, тепер, коли у мене в душі заволодів спокій, коли мені так легко-добре, ти привалив мої груди важким тягарем!.. Скажи, дідусю, чому саме ти? — й тихо заридала.

Мовчав. Її питання-закид так глибоко застрягли йому в старечі груди. Справді, чому саме він?

— Вірочко, дитино моя люба! Не ридай! Я для твого будучого щастя порушив тепер твій спокій, занепокоїв твою радість. Бо я хочу тебе зберегти й остерегти від життєвої бурі. Страшної, лютої бурі, яка без милосердя ломить молоді квітки-душі. А ти мені одна остала, тебе боюся втратити...

— Дідусю, я не кину тебе ніколи, але й не відречуся свого кохання-щастя!.. Дідусю, а коли він мене покине, я умру й душею буду над ним зніматися, радіти його видом, хоронити його від лиха —, а ти приходитимеш на мою могилу й будемо зі собою розмовляти... Та він не одурює, не кине мене, дідусю! Ні! Він так мене кохає! У нього такі вірні, щирі зіниці! Дідусю,

а хто має такі очі, крізь які душа говорить, цей кохає на віки - віки!

Замовкла. Мовчав і дідусь. Впялили зір у пійтьму ночі. Яка вона бездонна, глибока... Як і душа людини.

— — — — —

— Ходімо, дитино, в хату, холодно й приморозок бере — відіззався перший дідусь.

— Ходім, дідусю...

Лісничий замкнув стайню. Нараз із непроглядної пійтьми виринула нечаяно темна постать людини.

— В імя Отця... — перехрестився голосно дідусь.

— Не бійтеся, це я!

— Олекса! — зраділа Віра й припала до нього.

— Сину, дитино моя! — прошепотів зі зворушенням лісничий. — Та ти певно втомлений, голодний; ходім в хату.

— Добрий вечір, четарю! Як здоровля? — привітався Олекса, входячи в кімнату.

— Добрий вечір! Здоровля? Дякую, поправляється. Але, вибачте, я вас не пізнаю...

— Очевидно, що ні! Ви мені життя спасли. Під Старокопстантиновом... Та де ви таке будете тямити! Чи одному ви помогли в потребі!

— Справді, не пригадую собі...

— Нічого, але я тямлю! Спасибі вам, четарю!

— Може то не я?

— Хібаб ви не були Юрієм Білінським?

— Я...

— Бачите! Нарешті вдалося мені вам подякувати! А я так довго вас шукав! Аж тут...

Олекса вхопив руку четаря й гаряче її стиснув.

— Роздягайся, сину! Сідай! Віро, лагодь вечерю! — відіззався лісничий.

— Дідусю, а переходили сюди денікінці? — спитав Олекса, сідаючи при столі.

— В саме полудне. Закватирювалися в селі.

— Не знаєте скільки їх було?

— Трицять і два ряди кінниці, крім старшини, яка їхала то побіч, то на переді.

— Піхотинців не було?

— Чому ні, їхали на підводах. Та я не міг їх зраховати, бо лучилася їм пригода.

— Яка?

Лісничий розповів про лікаря та його бесіду. Олекса задумався.

— Ми вже їх дві добі переслідуюмо й годі допасти у відповідному місці.

— Що, ціла повстанча група теж тут?

— Так, тепер у Чорній Ярузі.

Віра почала готувати стіл до вечері.

— Вірочко, тут зараз прийде трьох старшин, злагодь і їм щось перекусити.

— А Антін де? — спитала Віра.

— Антін прийде з ними. Це мій адютант.

На дворі, біля хати тричі закріявав крук. Олекса підійшов до дверей і відчинив їх.

— Ходіть, товариші, ходіть! — закликав.

В кімнату ввійшло трьох уоружених мушин. Між ними визначався могутньою поставою велит Антін. Привіталися й позасідали за стіл. Віра подала їм вечерю. Почали жадібно їсти.

Четар глядів на їхні кремезні постаті, суворі обличча. Йому згадалися галицькі стрільці. Никлої будови тіла, на блідих лицях усміх, лагідність. Так, мужі Великої України, це титани в порівнанні до галицьких. А ці титани не змогли ще побороти ворогів своєї країни! Замість дужими раменами здусити ворожі орди, вони титани оглядаються на поміч маленьких люців. Вони спокійно глядять на смертні змагання малої галицької горстки. Аж, коли вже ворог впаде під їхню стріху, коли знасилує жінку, дитину, коли забере, зрабує увесь добуток, тоді титани з прокльонами на устах зриваються до боротьби й досіль не спічнуть, поки не проженуть лютого наїздника зі своєї околиці. Іронія! Іронія! Їм тоді байдуже, що цей сам ворог шаліє диким звірем на спинах їхніх братів у сусідньому селі, повіті. Їм про це

байдуже! Вони своє зробили! Чесно виконали свій свя-
тий обов'язок! Вони можуть спокійно спати. А яку то
Велика Україна моглаб поставити армію, колиб усі пов-
станчі групи зєдинити в одну? — І в цій хвилині за-
був четар про все добро, яке дізнав від цього люду.
Він зненавидів ці кремезні постаті, червоні обличча, бо
велику, непростиму кривду вони зробили його браттям...

— Юрчику, — перебила його мисли Віра — прошу
вечеряти.

— Дякую, Вірочко, дякую.

Помогла йому сісти на постелі. Їв поволи, не був
іще паном своїх сил, а вона своїм раменем піддержу-
вала його, щоби не впав на подушку.

В кімнаті було тихо. Дідусь глядів на дорогого
внука, що важко задумався. Він не діткнувся майже їди.
Повстанча старшина, добре попоївши, закурила люльки.

— Антоне, ти останеш тут зі мною, а, ви това-
риші, йдїть по відділ. Випередимо денікінців і зробимо
на них засідку. Завтра спекаємося їх! — перебив нараз
тишу Олекса.

— Гаразд, отамане! — відповіли, піднімаючись
з місць, обидва старшини.

— Спасибі за вечерю! — поклонилися Вірі та лі-
сничому й вийшли з кімнати.

— Що це за одні? — спитав лісничий Олексу.

— То ви їх не пізнали? Цей чорнявий, то син сол-
тиса, Максим Нерідкий, а той другий то не наш, він зі
села Оріхова.

— Диви, диви, й я не пізнав Максима! Та давно
я його видів...

— Він недавно повернув з австрійської неволі й на-
віть не вертав додому, тільки пристав до нас. Добрий
товариш і второпний поручник — загудів Антін.

— Вірочко, чи дядько Охрім подужав? — спитав
Олекса.

— Трохи подужав, вже перенісся до себе.

— Щож Мотря порабляє?

— Мотря тепер дуже посумніла...

Велит важко зітхнув. Він нікого так не кохав, як свою сестру.

— Чогож? — питав далі Олекса.

— Ще питаєш? Лучше не вдавай!

Нараз Антін схопився.

— Дзвони бють! — скрикнув так, що аж шибки у вікнах задріжали й кинувся до сіней.

За ним вибігли Олекса й лісничий. Зі сторони села долітало алярмуюче дзвонення. Воно зливалося зі шумом дерев бору й несло тривогу.

— Рятунку!! Рятунку!! — ревів найбільший дзвін.

— Спасайте!! Спасайте!! — благав середущий.

— Пробі!! Пробі!! — ридав найменчий.

Нараз в голосіння дзвонів вмішалися вистріли...

Заклекотіло, зашуміло село. Наче туча, гураган, налітали на ліс стони і заводіння.

— Золотопагонники гуляють! — закричав страшним голосом Антін і кинувся в хату.

За ним скочив Олекса. По хвилині вибігли обидва з крісами в руках і побігли, наче на крилах, в сторону села.

— Мотря!.. — скеміло в умі Олекси.

Дідусь остався сам.

— Лисий полковник мститьсся! — шепнув до себе.

Нараз дзвони замовкли, лиш найменчий встиг ще раз крикнути пронизливим голосом:

— Пробі!!!

І пігнав цей останній крик розпуки за попередніми звуками далеко, глибоко у ліс, наповняючи тривогою його мешканців.

— Дідусю, що там діється? — спитала Віра з порога хати.

— Кара Божа, дитинко. За невиконання обов'язку, за те, що дивилися на повільну загибель галицьких братів.

Страшне ридання потрясло старечими грудьми.

— Дідусю, що вам?! Успокойтеся! — скрикнула Віра й, обнявши старого раменем, завела в кімнату.

Лісничий упав навколішки перед іконою.

— Боже, чому ти караєш нас маленьких? Чому Твій справедливий гнів не спаде на тих, що таке

лихо накоїли? Царю, Ти справедливий, помилуй нас грішних!

Четар глянув на Віру.

— Денікінці гуляють... — прошепотіла.

Вхопив руками голову й вслухався в ридання крісів, що долітало зі села й розбивалося по лісі.

* * *

Охрім не міг цієї ночі заснути. Обертаяся з боку на бік, намагався змогти безсоння, та годі. Очі не клеїлися, думка не засипляла, якийсь невідомий, важкий неспокій наляг його душу.

— Денікінці в селі... — кружляло йому в голові. Мозок невтомно працював, розятрував іще незаблизнені душевні рани. — Ох, як він ненавидів денікінців! Охрім у своєму житті ще не мав ворога, тому й не знав, що таке ненависть. Він знав тільки любити. І любив усіх, як віра наказувала, та як лиш його щира вдача вміла. Але найбільше любив свого сина. І не дивота! Він один остався йому з його великої родини. А добра була дитина з Івана. Не мерз Охрім в хатині, не голодував. Іван дровець нарубав, в грубі розпалив і їсти зварив. А тепер? Колиб не Мотря, сусіди, то довелосьби йому вже двоякою смертю вмерти. З голоду і холоду. Та вона не допустить до такого. От сьогодні прийшла, принесла дров, запалила в печі та ще й нагодувала. Добра та Мотря. А Іван минувся... Не буде мати при кім Охрім на старість склонити голови. Минулося... — І ціла велика любов батька до сина перемінилася у страшну, безмірну ненависть. Коби так допасти Охриму цього полковника, котрий так знущався над тілом Івана. А цей полковник тепер у селі й саме для того Охрім не може заснути. Правда, вороги прийшли тихо, мирно і спокійно розложилися кватиною по хатах, як найбільші приятелі — так добре обходилися зі своїми хазяїнами, але Охрім їм не вірить. О, його не так легко задурити! Він завважив в очах антантських посіпак дивні вогні... Так блесять очі в кота, коли знає, що небавом попаде йому в кігті миша. Та ще й те впало Охриму

в око, що вони розташувалися лиш по багатших й знатних хазяїнах. От й у його сусіди дяка заквартирювався їхній старшина, лисий полковник. А цей старшина надто ласо споглядав на доньку дяка, Мотрю. На його кохану опікунку. Ні, таки цієї ночі не засне. От добре булови заглянути, що діється в сусідів. Так чогось собаки виють.

Охрім зліз із постелі й почав надягати чоботи. Нараз йому видалося, що почув якийсь крик. Став надслухувати. Ні, тихо. Таки причулося. Охрім надягнув на себе кожух і взяв до рук шапку. Нараз знову хтось закричав. Тепер уже зовсім виразно було його чути.

— Хто це кричить? Може сторожа... — й вийшов на подвіря.

Пітьма вкривала село. Де-не-де брехала собака... Нараз знову повторився таємничий крик. Довгий, пронизливий крик розпуки, благання милосердя, помочі. Зжахнувся Охрім. Крик ішов від сторони хазяйства дяка. А в цій стороні не було більше хат... Охрім кинувся в город і став бігти в напрямі, звідкіль долітав крик. Було ховзко, старий упав ниць, але зараз піднявся й почав далі бігти. А крик знову повторився. Це кричала дівчина, але вже тихо-глухо — — —

— Мотря!.. — затремтів Охрім — Це голос Мотрі!..

Вбіг на подвіря від сторони обори. На хазяйстві було тихо.

— Невжеж я помилився? Чому собаки не брешуть, чейже зачули мене?

Підійшов до буди собак. Лежали біля себе наче в сні. Важкому сні.

— Султане! Царице! — закликав тихо.

Не рухалися. Охрім підійшов ближче й штовхнув Царицю ногою. Перевернулася на другий бік.

— Ах! їх позабивали!.. Лисий полковник!.. Лисий полковник!..

Став скрадатися до хати. З вікна світлиці падав на подвіря сніп світла. Двері були відчинені, а в них побачив Охрім вартового.

— Сторожать! — заскреготав зубами й, притиснувшись до стіни загати, почав підходити до вікна.

Нишком заглянув крізь шибу до нутра й — — — задеревів. На ліжку обдерта з одержі лежала Мотря в обіймах напівнагого, лисого ватажка денікінської банди. Лежала спокійна, бліда... а її уста ссав полковник — — — Закрутилося Охримові в голові, в очах стало темніше від нічної пільми, ноги під ним заломилися — — —, але перемиг себе, відірвав обличча від вікна й почав скрадатися до дверей.

— Та в дверях сторожить вартовий салдат — пригадав собі — А в мене нема ніякого оружжа.

Рукою доторкнувся кола від загати.

— От і оружжа!..

Потихесеньки виняв його зі загати й, стиснувши кріпко в руках, підійшов до дверей. Вартовий почув шуршіння кроків Охріма й звернувся в його напрямі.

Та в цій хвилині засвистав перетятий воздух, роздався глухий удар, хруснули кости й розприся довкола кєрвавий мозок. Без стону повалився вартовий на поріг хати. Страшний дядько, з колом в руках, переступив трупа й кинувся в світлицю.

— Чого? — скрикнув грімко полковник, не оглядаючися.

— Іроде!!! — засичав, наче гадюка, Охрім і замахнувся колом.

Йому конче забажалося вбити опришка на збезчещеному тілі дівчини. Та забув Охрім про повалу. Кіл зачіпився до неї й випав йому з рук. На лоскіт кола полковник здивовано оглянувся. Зрозумів своє положення. Не гаючи ні хвилини, користаючи з обезброїння Охріма, вискочив з ліжка й кинувся до стола, на якому лежав його бравнінг. Та хоч і допав оружжа, хвилина гаяння згубила його. Охрім за цю хвилину успів піднести кола й острим, затесаним кінцем цілою силою шпигнув полковника в нагі плечі. Кіл заліз глибоко в тіло. Захрипів пробитий, розвів, наче вітрак крила, руки, й стиснув судорожно бравнінга. Грянув вистріл, куля пробила образ Христового Распяття. А Охрім пхав, вертів кола щораз глибше й глибше, з насолодою приглядаючися мукам свого ворога. У полковника повилазили

з очодолів очі, губи вкрила крвава піна, а з горла добувалося скреготіння пили. Вкінці звалився біля ніг свого мучителя. Охрім пустив кіл і став місити ногами тіло конаючого.

— Ось тобі за сина, за Мотрю!! — приговорював.

А село будилося зі сну. Вистріл полковника заалармував салдатів. Наче на заздалегідь умовлений знак, кинулися наїзтники рабувати добуток своїх хазяїнів.

До ух Охріма дійшов шум села.

— Адзвони! — виринула у нього думка — В дзвони треба бити!

Перестав знущатися над трупом ворога. Плюнув на нього й кинувся прожогом з хати. За ним щось дивно захарчіло. Не звертав на це уваги. Думав, що то вартовий іще конає...

А то дяк, звязаний денікінцями, пручався в сінях на всі сторони в безсильній люті. Кричати, просити помочі не міг. Йому завязали й рота — — —. Біля нього тихо лежала його подруга. Вона обомліла...

— — — — —

По хвилині звуки дзвонів розлилися по селі й, пірвавши на свої крила голоси болю й одчаю, понесли їх ген, в тиху, а темну пільму ночі, в глибокий бір.

— — — — —

Голосіння дзвонів зморозило тривожні душі наїзників. Страшно залааяв старшина. Гурток опришків метнувся до дзвіниці.

— Перестань дзвонити, сучий сину!! — закричав із люті старшина до Охріма.

Та старий дзвінник не слухав його, завзято тягнув мотузками. Дзвони в його руках ридали, взивали помочі...

— Скинути його! — приказав старшина салдатам.

Зараз вихопився один з них. Віддавши кріс товаришеві, почав пнятися по стрімких сходах в гору, вплявши зір в темну глибіню.

А Охрім дзвонив далі, спокійно вичікуючи напастника. Колиб пільма не вкривала його, то певно не лізби салдат до нього так охоче. На лиці дзвінника

появилася дивна усмішка; очі блестіли невисказаною радістю... Нараз почув він біля своїх ніг важке сопіння. То салдат упхав голову в отвір долівки. Очі Охріма заблестіли, наче у kota і, не перестаючи дзвонити, копнув з цілої сили в обличчя салдата.

Переразливий, болісний рев роздер воздух, змішався зі згуками дзвонів і їдким реготом Охріма. Салдат розвів руки й стрімголов злетів зі сходів під ноги товаришів. Заскреготав з люти старшина.

— Вбити собаку! — заревів.

Салдати прицілилися з крісів у темну силуетку Охріма.

— Пали! — приказав старшина.

Гостра сальва перетяла воздух; зойкнув дзвінник і повалився до долу. Кільканацять штиків розорало ще віддихаючу грудь...

Замовкли дзвони, тільки найменчий, сильно розколисаний, іще раз відозвався. І в цьому останньому звуці змалював жахливу картину, якої був свідком...

— — — — —

А село прокинулося, протерло заспані очі. Заскреготали батьки зубами, коли побачили свій добуток у ворожих руках, а жінки й доньки в похитливих обіймах роззвірених салдатів.

Ой, не одна красавиця збулася цієї нічки дівочої чести!

Нишком почали мужики витягати поховану зброю — — — Заговорили кріси в обороні майна і чести. І настав суд. А суддями стали поганьблені. Серед темної ночі, реву худоби, заводіння собак і лоскотіння крісів, залунав могутній присуд:

— Смерть! Смерть зрадникам, наїздникам! На погибель скаженим собакам!

І зросло тріскотіння крісів і почувлися голоси болю й присмертне харкотіння — — —

Схаменулися опришки, та пізно. Половина їхньої вагаги вже копала в кінцевих судорогах землю, вбиваючи в неї закривлені, наче орлині кігті, пальці. Це конали двоголові орли. Конали як опришки!..

Схаменулися, та пізно. Рев жаху й тривоги наповнив село. Все заглушив; і собак і худобу і мову крісів, тільки одного присуду не зміг:

— Смерть зрадникам, наїзdnикам! Скаженим собакам! На погибель!!! На погибель!!! — лунало з усіх сторін.

Ізза углів забудовань, зза дерев, тинів, з усіх закутків вилітали червоні, ясні блискавки й заглядали у скривлені божевільним жахом орлині обличча.

І гонив ними жах вузкими, ховзкими вуличками, крутив по майдані, а вкінці кидав на наїжені штики своїх товаришів. Бо хтож в пiтьмі пізнає, хто приятель, а хто ворог?

— Де полковник? Де полковник? — ревіли божевільні голоси.

— Діти! Хлопці, схаменіться! — закричав нараз якийсь дужий голос — До мене! До мене!

Це поручник Балаганов перший очунявся й став взивати салдатів, щоби гуртувалися довкола нього.

— Де полковник? Де полковник? — питалися невпинно салдати.

— До мене! До мене! — взивав поручник — До мене, на майдан!

Недобитки стали гуртуватися на майдані.

— Ох! Мамунечко!.. — скрикнув нараз один зі салдатів і звалився на землю.

— Боже! Ой, болить!.. — забідькав другий, третій...

Це мужики почали острілювати майдан.

— За мною, діти! За мною! — взивав поручник — Відстрілюватися!

Недобитки стали подаватися нога-за-ногою взад на дяківку. Пiтьма їм тим разом допомогла. Небавом скрилися в широких забудованнях дяківки. Звідсіля стали відбиватися, наче з укріплення. Мужики окружили її та почали острілювати.

Нараз скажений рев люті й тривоги роздер нічну темiнь. Це денікінці найшли трупа свого ватажка...

— — — — —
— — — — —

Олекса й Антін бігли наче на крилах. Не спиняла їх темна ніч, ні ховзка дорога. Що хвилини падали, та ще скоріше зривалися до дальшого, ще хутшого бігу. Віття дерев било їх по голові, обличчі, спиняло за одержу, але вони на це не зважали, видалися з їхніх обіймів, бо перед ними в селі клекотіло, шуміло... І віддаль між лісничівкою а селом видалася їм в цій хвилині довгою, нескінченою. А розпука рвала душі, тривога кліщами стискала серця. І бігли, хоча воздух розпирав їхні розбурхані легені.

Пробігли ліс. В долі лоскотіли кріси. Грюкнява посувалася в напрямі дяківки.

— Це у вас! — скрикнув Олекса.

З горла велита добувся глухий стогін, наче грюкіт далекого грому.

— Хутчіш!! — принагляував Олекса й кинувся крізь поля в село.

За ним слідкував велит, важко сопучи. По хвилині виринуло перед ними, немов чорна хмара, село. Вбігли у вузку вуличку.

— Стій! Хто це? — закричало кілька голосів.

Олекса з Антоном спинилися.

— Це ми — — — я Олекса — — — і Антін... — відповів, задихуючися, Олекса — Що — — — тут — — — ста — — — ло — — — ся?..

— Це ти, Олексію! — скрикнув радісно якийсь голос. — Як то добре!

— Та відвічай, що тут діється? — гукнув несамо-витим голосом Антін і зловив чорну тінь за рамена.

— Пусті! Вдусиш!..

— Говори вже раз!

— Вчора в полудне прийшли в село денікінці, заквартирювалися, а в ночі на даний знак кинулися на добуток, на дівчат, молодичь — — — ну, а ми їм по руках!.. Тепер вони схоронилися на дяківку й відбиваються. Годі їх звідтіля викурити...

— А що з дяком, з його родиною? — питав нетерпеливо Олекса.

— Там квартирував лисий полковник і...

— Ну й що? — налягав Олекса.

— Кажуть, що їх вимордували денікінці... — шепнув тихо мужик.

Страшно заревів великан. Потрясаючи, високо над головою крісом, пігнав вуличкою, наче навіжений, в напрямі дяківки.

Олекса тихо застогнав й захитався. Вістун горя хотів його піддержати, але він відсунув його й пустився хиткою ходою за побратимом.

— Антоне! Антоне, пострівай! — Та велит уже потонув у пільмі.

.....

На майдані розпалили ватру. Довкола неї вешталися узброєні мужики. Вони ждали на рішучий приказ ради. Багряний вогонь ватри освітлював їхні лиця. Були понурі, тверді, наче виковані з граніту; очі бле-стіли диким, невмолимим завзяттям.

На стороні радився гурток дідуганів.

— Наступом... — радив солтис.

— Ні! — заперечив один з радних — За багато наших паде.

Похилилися сиві голови, глибоко призадумалися.

— — — — —

— Стій! Стій! Держи його! — понеслися по майдані крики.

Це Антін біг мститися за свою рідню. Несподіване, страшне горе відобрало йому звичайну його холонокровність. Летів на загибель, на цільні кулі золотопагонників. Ще лиш майдан, городи, сади і вже його рідна хата... На щастя, парубки скоро спостереглися. Жаль зробилося їм нещасного товариша та, щоби врятувати його від неминучої смерті, заступили йому дорогу й кинулися на нього юрбою.

Важко було одоліти силача. Скажено боронився, немов від ворогів. Неодин дістав здорового стусана, щастя, що кріс випав Антонові з рук. Вкінці вдалося

звалити його з ніг, та проте він не давався, ревів наче навіжений, копав довкола, кусав.

— Зв'язати його! Він збожеволів!

— Пу-у-стіть!! — ревів нещасний.

— Давайте шнурів!

— Лишіть його! — нараз приказав хтось твердим голосом.

Оглянулися здивовано. При червоній, слабій полуміні огнища пізнали Олексу. Стояв випрямлений зі страшним блеском в очах.

— Отаман! Отаман! Богун! — почулися голоси.

Послухали. Пустили велита. Антін схопився зі землі. Його груди важко хвилювала; став рукою терти чоло.

— Антоне! Ми скараємо вбийників! Пожди! — приступив до нього й положив йому на рамя свою руку.

Здрігнувся велит, заридав і склонився на груди побратима.

Очі радних заблестіли одною думкою.

— Хай, Олекса Богун, отаманує!

Сивенький, наче голуб, солтис приступив до Олекси, у котрого раменах ридав нещасний Антін.

— Отамане! — промовив дід — Веди нас до бою! Покарай кровопивців! Помстися за честь наших дітей!

— Смерть кровопивцям!!! — грізно закричали борці.

— Смерть!! — понеслося пільмою в поля.

— Смерть!! — відгукнув бір.

— Смерть!!! — гукнув Антін, вихопившись з обіймів друга.

— Так-так-так-так... — притакнули скоростріли.

Це надтягнула з Чорної Яруги повстанча група й почала острілювати дяківку.

— Повстанці прийшли! Повстанці! — раділи ненадійній допоміжні мужики.

Доля денікінців рішилася. Окружені переважаючими силами, мусіли згинати. В душах і серцях знеславлених мужиків не було для них ні іскорки милосердя.

— Хлопці! — звернувся отаман до борців — Хто має при собі ручні гранати, хай виступить наперед.

Заметушилася юрба. Виступило з неї кільканацять дужих постатей. Із пояса кожної з них звисали смертоносні знаряди.

— Досить вас! — сказав Олекса — Крадькома підсуньтеся під дяківку й закиньте ціле забудовання гранатами. А справно!

— Адютанте! — звернувся до Антона — Ти поведеш цей відділ!

В очах велита заблисла влячність. Випружився наче струна й подався на чолі відділу. Поніс грабіжникам смерть і відплату.

— Ти біжи чимскоріш до моїх повстанців і прикажи від мене, щоби заняли гайок і ждали там відповідної хвилини. Ми наженемо на них денікінців! — приказав отаман одному парневі. Опісля звернувся до другого.

— Біжи, Андрію, до облягаючих і скажи їм, щоби перестали стріляти, бо перед ними будуть наші з ручними гранатами.

Гінці миттю розбіглися сповнити приказ.

— А ми, друзі, замкнемо їм вхід до села. За мною! За ним подалася громада борців.

На майдані остала лиш потахаюча ватра й розкинені трупи денікінців.

Ватра конала поволи, важко.

В селі рев худоби затих. Тільки собаки брехали, заводили...

— — — — —

А над дяківкою, над головами антантських наємників відчинилося пекло. Антін ревно сповняв приказ отамана. Від розтріскуючихся з пекольним гуком гранат, знялися загати й обори. Дяківка запалала великанською свічкою; ясно довкола неї стало, мов у білу днину.

Жах огорнув денікінців. Страшна невмолима смерть заглянула в вічі. Вовче скавучання заглушило тріскотіння крісів, вибухи гранат. Це антантські герої заводили із божевільної тривоги.

Божевілля огорнуло салдатські уми. Покидавши кріси, в одчаю почали бігати й крутитися поміж горіючими будинками, ревучи звірячими голосами.

І кровопивці, котрим не важко було вбити безбронного, знущатися над ним, над мертвим тілом, котрі не жахалися ніякого гріха, завили, наче сіроманці, на вид близької кари.

— Тихо! Мовчати! — старався опанувати безглузну товпу поручник Балаганов.

— Стій! Не кидай кріса! — скрикнув до одного салдата й кинувся до нього.

— Бери кріс! Діти боронімся, продаймо дорого життя!

Дикий, звірячий регіт заглушив його слова. Салдат кинувся на нього й ударив його в лице.

— Собако! Ми жити хочемо! Жити!

Кров ударила до голови збездеченого старшини. Забуваючи про все, рубнув шаблюкою напасника. Салдат повалився з розчавленою на двоє головою.

— Так буде кожному, хто...

Заревіла салдатська товпа на цей вид. Десятки рук простягнулися по нещасного поручника, піймали його, одоліли й з пекольним реготінням кинули в палаючу стирту. Сніп ясних іскор vznісся під темний небозвід.

— Браття! Тепер геть з цього пекла! Пробімося!

Збившись в одну ватагу, з диким вереском вибігли на ланцюг, котрий розтягнув Антін довкола дяківки. Випад був страшний, несподіваний. Не вдержали мужики, розпалися на дві часті. Надія вступила у серця денікінців. З голосним „ура“, видерлися зпоміж кліщів облягаючих й заки ці мали час схаменутися, рабівники вже перебігли освітлене пожежою пасмо й зникли в нічній пільмі.

— За ними! За ними! — закричали обурені цією несподіванкою облягаючі.

— Стійте! Ні кроку! — загудів Антін. — Ми своє зробили! Там повстанці! Заходім з боків, окружимо їх в полі!

Радісно зареготалися завзяті мужики. Вони й забули про повстанців. Не втечуть їм посіпаки.

Справді, перед ними в гайку, дужче затріскотіли скоростріли й роздалися крики розпуки. Це повстанці привітали, завчасно радіючих спасенням, опришків...

— — — — —

— — — — —

А дяківка горіла... Червоний стовп полуміни взносився високо-високо, сягав до небозводу, доторкався темних хмар, які збиралися над селом.

Защеміло в грудях Антона. Станув і впаляв зір в багряне жариво. Там він родився... Там пережив стільки щасливих хвилин...

— Мамунечко... Батеньку... Сестричко моя...

Й випав кріс з рук й заломалися під велитом ноги. Упав на землю й став по ній кидатися, кусаючи, рвучи її зубами з лютого горя, з одчаю...

Зі страшним тріскотом запалася стріха хати. Антін піднісся зі землі.

Міліярди іскор, наче зірки, взнеслися до неба, а опісля стали звільна опадати до долу. Стало ясно, біло. На тлі пожежі зарисувалась старенька груша. Вона одинока спаслася від знищення. Антін вдивився в цю кохану деревину, під якою тільки наігрався ще малою дитиною — — —

Нараз струснула його тілом пекольна дрова... З похиленої галузі груші звисали три довгі тіні. Жорстоке передчуття стиснуло серце нещасного.

— Ні! Не може бути... — прошепотів, одначе не ступив ні кроку вперед.

Боявся іти переконатися, заперечити лукавій думці.

Та всежтаки з галузі звисали три довгі тіні. З цієї самої галузі, на якій давно вже давно, літом, висіла колиска... В цій колісці він і Мотря виховалися...

І забув про все — — — Забув, що з крісом в руках чатує на ворога; що це полум'я пожирає його дитячу колиску, рідну стріху. Забув... На тлі багрової пожежі звисали три довгі тіні — — —

— Ні, ні!.. — проганяв від себе думку-гадюку.

Враз новий вогненний стовп взнісся у гору. Це запалася стодола. Знову посипалися зірки й ясно освітили тіні на груші.

— Боже! Боже! — застогнав і кинувся до груші.

Не чув, що знову загреміли вистріли, що грімке „смерть кровопивцям“ залунало з гайка. Не чув... Він бачив на груші нерухомі тіла найдорожчих осіб.

.

На сході стало сіріти — — — А з чорного небозводу почали злітати білі платки снігу.

Природа жахається крові... В неї чуття більше й глибше чим у людини.

Світало — — — Щоб не глядіти на посів смерти, щоби не знати, що діялося цієї довгої зимової ночі, природа задумала вкрити землю сніжним покривалом.

Боже! Кого Ти обманюєш? Хіба себе, свою доброту, справедливість — — —, бо нас вже годі обманити!!

.

Замовкли кріси — — —. Враз зі світанком завітала в село тиша. Після нічної гульні розбішених косарів смерти, стало так тихо-глухо — — —, аж до жаху.

І жарово опало долі. З чарівної, веселої дяківки осталася тільки стирта чорного згарища, попелу й обсмажена полум'ям старенька груша.

Сніг прикрив трупи денікінців. Накрив і тіла хазяїнів. Окутав білою скатертю й Антона, що, наче скамянілий, клячав похилений біля тіла неживої сестрички.

А легесенький вітер колибав трьома мотузками, що сумно звисали з галузі груші — — —

А груша чорним, обсмаленим віттям казку шуміла — — — Жахливу, жалісну!..

Вона розказувала вітрові, що тут діялося серед темної ночі...

І поніс вітер цю казку-скаргу по широкій Україні. Сльози канули з очей нещасної Неньки...

А мороз був...
Україна вкрилася інешм...

Звільна зближалися побідники до самотньої груші. На їхніх лицах малювався сум. Чому ж не раділи витязі? З опришків не стало й сліду, вибили їх до ноги! Та поміж трупами наїздників лежали тіла батьків, синів...

Олекса глянув на поскладані рядом тіла. Ноги під ним дрожали. Склонився на кріс і скинув з голови козацьку шапку. Повстанці пішли за його приміром.

— Антоне!

Та Антін не рухався, не відповідав. Олекса приступив до нього.

— Антоне, брате!.. — й потряс легесенько побратима за рамя.

Зрушена постать великана стратила рівновагу й звалилася на бік. В грудях сторчала рукоять штика...

Охнув народ. Захитався Олекса. І зродилася в душі думка-бажання: Злучитися з дорогими особами, які валялися біля його ніг. — Похилився над тілом друга й витягнув з його грудей смертну сталь. З відчиненої рани поплила вузьенькою стрічкою червона кров.

Олекса підніс в гору штик, наче до удару. Зжахнулися видці.

— Отамане! Отамане!.. — заголосили.

А в їхньому голосі звучала мольба, вірність.

— Отамане, батьку наш!..

Задержалася піднесена рука, завагалася й опала долі; пальці широко відчинилися й штик висунувся на землю.

— Отамане! Отамане! — прохав вірний народ.

Придавив руками груди. В них скиглів, пручався одчай.

— Мотре! Моя кохана Мотречко!.. — й припав до тіла дорогої дівчини.

— ... промов, обізвися, глянь на мене!.. Та не так зимно, байдужо — —

Став пестити наге, закостеніле тіло, струсувати з нього сніг, покривати поцілуями.

— Мотречко, перестань уже жартувати, всміхнися...
Не хочеш?.. То тебе...

Голосно заривав народ. Годі було глядіти на цю картину.

— Вбили, замордували її! — закричав нараз Олекся не своїм голосом, начеб щойно тепер об цім переконався й став рвати на голові волосся.

— Мести! Ще крови, крови! Мені мало її, мало!..

— Отамане!.. Отамане!.. — хлипав народ.

Чорне волосся отамана побіліло...

Бам... Бам... Бам... — сумно заголосили дзвони.
А їм вторувало гірке ридання села.

VIII.

— Небавом сірітиме, Вірочко — сказав тихо дідусь, притиснувши обличчя до шибки віконця.

— Коби ця ніч вже скінчилася... — прошепотіла дівчина.

— Ой, нічка, нічка...

— Дідусю!

— Чого, дитинко?

— Мені так страшно, лячно...

— ...?

— Дідусю, навіщо Олекса там пішов?

— Хтож піде?.. Він отаман!

— Ой, мені так важко! Яка велика луна!..

— Божа воля, дитинко.

— А який рік!

— ...

— Дідусю, чого ніч така темна, довга?

— Так Бог дав. В зімі довша, в літі коротша.

— Так Бог дав... Дідусю, чи смерть страшна?

— Смерть, дитинко? Навіщо таке питаєш?

— Там смерть, в селі...

— Вірочко, положиися трохи відпочати. Переспися.

— Годі, дідусю...

— Чому годі? От четар спить!

— Це стрілець! Тріскотіння крісів для нього ко-
лисанкою.

— Хоч спробуй.

— Дідусю, там Олекса...

— Ти плачеш, дитинко?

— Ох, скільки завтра попливе сліз, скільки дітей
остане сирітками! А сиріткою так важко бути...

— Цить! Що тобі?
— І не у кожної дідусь...
— ...
— Дідусю, тепер зіма... А деж нещасні люде скло-
нять голови?

— Так Бог дав... Ах! Навіщо Йому цього?

— Вже світає.
— Світає... — повторила Віра.
— Кріси вже замовкли... І пожежа блідне...
— Справді...
— О! Чуєш? Дзвони бють!.. Так сумно... Але то
не рука Охріма! Вірочко, я йду в село!

— Ідіть, дідусю, там Олекса. А скоро вертайте.

Старий убрав кожух, взяв шапку й вийшов поволи
з хати. Віра вийшла за ним.

— Сніг паде. Іди, дитинко, в хату, зимно!
Пустився до воріт. Нараз спинився, щось згадавши.
— Вірочко, не забудь дати недужому ліку!
— Не забуду!
— Оставай здорова!
— Йдіть з Богом!..

Перехрестив старенький внучку й, опираючись на
палиці, вийшов за ворота. Дівчина гляділа за ним, поки
не зник їй з очей.

— Якими великими платками паде сніг — шепотіла
до себе. — А як сумно опадає долі... Недолю вкрити
хоче...

Замкнула двері й вернула у світлицю. Четар спав.
Почала тихо заходитися біля самоваря.

Віддав їй порожнє горнятко з чаю.

— Дякую, Вірочко!
— Може ще напешся?
— Ні, дякую! Годі вже!

Дівчина взялася до миття посудини. Четар слідив її рухи.

— Віро!

— Що?

— В ночі чути було вистріли...

— Так, в селі билися повстанці з денікінцями.

— Як покінчилося?

— Певно побідили наші... Чуєш, як дзвони бють? Дідусь пішов у село. Небавом поверне.

Бесіда урвалася. На обличчі четаря відбилася глибока задума; в очах світив смуток.

— Віро, доки ще на цій землі пануватиме безправя та насильство? Доки ще земля, чорна, сита, вглитатиме, немов ненаїсна потвора, гарячу кров у своє лоно, замість родити ярі овочі? Доки ще по полях, лісах лунатиме крик болю й жаху? Доки ще дійсні хазяїни цієї землі муситимуть скриватися, наче дикі звірі, по дебрах, яругах? Скажи мені, дівчино, коли це скінчиться?

Мовчала, тільки свої великі, виразні очі звернула на ікону Розп'яття.

— Бог про це лиш знає! Правду кажеш, дівчино! Він лиш про те щось може сказати! Він, що є творцем нашого лиха! Так, Він нам дав горе, жах; Він наплотив на нашій землі безліч сиріток; Він покрив цілу Україну сіттю могил; а в цих могилах наша воля, наша сила. Квіт ідейників уже не існує. Нема кому кидати визвольних кличів, вносити в гору прапор зєдинення, свободи. Бо нема вже тих, котрі зуміли збудити оспалі душі й пірвати їх у вирій. Нема тих, вони в могилі... Та не в одній високій, глибокій, братній могилі. Ні! Вони одинцем розкинені по цілій країні, за котру не вагалися віддати життя. А їхні могили маленькі, плиткі... Вовки та собаки розносять їхнє тіло, білі кости... Вірочко, Бог так дав, така Його воля!.. А ворог гуляє побідний танок, оп'янілими голосами заводить безсромні пісні! Це, Віро, гимни на славу Богові! Він зве-личує Його мудрість, могутність, за те, що віддав наш народ в звірські кігті східнього медведя. Так, Віро, слава

такому Богові! Слава!! Ха-ха-ха!! А може, Віро, може... Так! Його нема! Все про нього лож, пуста видумка! А ми глупі молилися Йому, храми будували, вірили в Нього!.. Віро, правда, нема Бога на небі?

Дівчина стояла, наче вкопана. Його мова приголомшила її, заперла в ній віддих. В очах його, недавно лагідних, зболілих, тепер жевріла глибока ненависть. Звернувшись до неї з питанням, вплив у її обличчя пронизливий зір. Затремтіла під цим поглядом, але не піддалася йому. Зібравши всі сили, майже скрикнула:

— Є!.. Є!..

Не зводячи з неї погляду, чудно всміхнувся.

— Є, кажеш! Так хай буде проклятий, за нашу кривду, біль, муки!! — закричав — Хай море наших сліз і пролятої крові спаде на Нього! Так, хай доволі в ній купасться, по саму шию, чуб! Хай пє нашу кров, гарячу, свіжу, наче опир, доволі її має! О-о-о! Доволі!..

Важко сопів. Почуття кривди, великої несправедливості розбурхало в нїм усі нерви. А фізичне ослаблення не давало їм змоги вибухнути цілою силою. Лежав немічно, ослаблений до краю, тільки очі висказували всю ненависть і погорду Всевишньому.

— Він тебе мені вернув... — тихо відозвалася дівчина. Дико зареготався.

— Вернув?! Так, вернув, щоби краще нами наігратися! Вірочко, ти бачила, як грається кіт мишею? Бачила! Ми саме такі миші, а Він кіт! Такий великий, товстий коцур, який насичений вже кровю, грається, щоби...

— Юрчику, мовчи!! — скрикнула й припала до нього. — Ні! Не дам далі таке говорити! Перестань! Ах, благаю... Ні, не дам!..

И притиснула уста до його уст і ссала їх довго, беззастанно, щоби заглушити, повздержати богохульні слова.

Теплий віддих, наче подув весняного вітру, овів його виски; дотик її шовкового волосся, що ніжно пестив його лице, шию; приссані м'яккі, повні уста та зіткнення її твердих круглих перс з його груддю стали

звільна заколихувати його розбурхані нерви, усмирювати бурю пристрастей.

Бачила, як його очі стали знову лагідніти, чула, як його уста звільна переставали видиратися з обіймів її уст, а схвильовані груди почали щораз рівніше підноситися. Пустила його уста й піднесла головку. Усміх радости прикрасив її личко.

— Я не хотів так, Вірочко...

— Я знаю, це одчай з тебе говорив — сказала й почала пестити його кучері.

— Вірочко, так мати мене пестила... Моя старенька мати... Сердешна!.. Вона так мене любить, а я тепер так далеко від неї... Ти плачеш, кохання?

— Я не маю матері... І батенька теж. Я сирота, кругла сирота. В мене тільки дідусь, брат, а тепер ти...

— Вірочко...

Нахилилася над ним.

— Ти моя?..

— Твоя, Юрчику!..

— Моя Віра!.. Моя!.. Моя!..

— — — — —

— Чогось так довго дідусь не вертає!.. — затрівожилася Віра. — Чи нелучилося що лихого Олексі?

— Чому зараз Олексі, Вірочко? — успокоював її четар — Він воїн, тож знає, як себе берегти, але в селі, люба, боротьба була... Десь багато ранених... Певно дідусь їм поміч дає...

— Так... То хочби Олекса навідався?..

— Олекса, як отаман, не може тепер кинути повстанчий відділ. Хто знає, чи не буде мусіти втікати звідсіля? Чейже скрізь по шляхах вештаються ворожі загони, а в нього нема тільки сил, щоб міг усім опертися.

Дівчина дещо заспокоїлася.

— Як дзвони сумно гомонять... — обізвався по хвилині.

— Долю нашу кличуть... — прошепотів четар.

— Долю кличуть... — повторила дівчина й по-пала в задуму.

А четареві в душі закипіло:

— Коли я подужаю?! Коли верну в галицькі ряди?! Коли недуга дозволить мені кинути постелю й знову схопити кріс, щоб капосну долю силою призвати?!
І видалось йому, що на подвірі затрубіла боева сурма... Галицька воєнна сурма!..

Зіниці запалали в нього. Піднявся на постелі, пробуючи з неї злізти — —, та неміч не дала а й сурма затихла — —. Лиш дзвони жалісно ридали...

* * *

Сумно голосив дзвін. Якось так глибоко вдирався в душу й ворушив її, розбурхував. А сніг падав великими платками долі. Тихесенько, ніжно осідали на землю, вбирали її в нову одежу. Осідали й на трупі людини, скорченому жорстокими, присмертними судорогами. Скрізь по селі валялися такі трупи. Що кілька кроків стрічав їх лісничий. Та голосне ридання по хатах свідчило, що й село зложило свою жертву й то не малу.

— Скільки трупів!.. Скільки трупів!.. — шепотів лісничий, похитуючи головою, — Невжеж ніхто не спасся від погрому?

І згадався йому денікінський лікар; його щире, добряче обличчя.

— Невжеж і його не пощадили?

Попри старого покотився обвантажений денікінськими трупами віз.

— Куди ви їх звозите? — спитав візника.

— На стервисько!

На стервисько. Ген за селом, там, де закопувано падлину.

— Парубче, — спитав одного з хлопців, що збирали денікінські трупи й накидали їх на віз немов снопи, — де отаман?

— Біля церкви!

Лісничий спрямувався туди. Скрізь по дорозі, що вела до церкви валялися убиті.

— Ні одного раненого! — дивувався — Правда, мороз зробив своє.

На майдані стрінув гурток узброєної молодіжи.

— Добрий день, дідусю! — загомоніли.

— Добрий день, хлопці! Славно ви списалися цієї ночі. А що так горіло?

— Це дяківка згоріла.

— Дяківка!.. — скрикнув і глянув у її сторону. Справді, не сторчала стріха крізь нагі дерева садів.

— Дяківка... — шепнув, — А де дяк з родиною?

Ніхто не спішився з відповіддю.

— Де вони?.. — спитав вже нетерпеливо старий.

— Денікінці помордували... — сказав тихо голос з гурту.

— Що? Помордували?! Всіх?!

Сльози заблестіли в очах старенького, руки опали долі. А дзвін поважно голосив своїм дужим, обвантаженим сумом голосом. Лісничий зняв шапку й став шепотіти молитву за покійних...

— Хлопці! Хлопці! Сюди! — закричав нараз, надбігаючи, малий хлопчина — У нас в stodолі ще трьох живих денікінців!

Парні кинулися за хлопчиною, наряджуючи в бігу кріси. Лісничий почимчикував за ними. Чого? Він сам не знав. Він ішов, бо йому лячно було остати самому зі своїми мислями, страшно було шукати очима стріхи дяківки. Нараз залунали вистріли.

— Смерть! Смерть! — загули молоді борці.

Старий приспішив кроки. Молоді парні, скрившись за дерева, острілювали stodолу, в якій після вказівок хлопяти мали укриватися денікінці. Лісничий став приглядатися. Борці чимраз ближче підсувалися до stodоли, з якої лиш в ряди-годи відповідав вистріл, та зовсім нешкідливий. Нараз роздався оклик болю, один, другий... Це в stodолі заохкав підстрілений ворог.

— Слава! — гукнули молоді борці й кинулися на stodолу.

Миттю видусили широкі двері; в нутрі stodоли завітловало.

— Ти лікар! Нічо, гинь! — кричали повстанці.

Лісничий кинувся до середини.

— Стійте! Стійте!

На тоці стодоли лежали два салдати, а в кутку відбивався шаблюкою перед штиками парнів денікінський лікар.

— Стійте! — ще раз скрикнув лісничий і кинувся між борців.

— Він невинний! Він лікар! Його не можна вбивати! — й заслонив собою лікаря.

— Ні, смерть усім ворогам! — не уступали молодці, шукаючи змоги, щоби пхнути штиком лікаря.

— Геть! Єй Богу, геть, бо... — Старий вихопив з рук лікаря шаблю й намірився до удару. Хлопці збентежені відступили.

— Маємо приказ ні одного ворога не пустити живцем — стали дорікати.

— Я казав вам, що він лікар! Нам його треба, в селі тільки ранених!

— Правда ваша, дідусю, але отаман...

— Нічого, я сам з отаманом поговорю!

— Хай буде, ходім хлопці!

Різкий вистріл прорізав повітря. Це один з повстанців добив на тоці салдата, котрий ще рухався. Опісля хлопці вийшли зі стодоли.

— Дядьку! Добродію, спасителю мій! — припав лікар до лісничого.

— Нічого, лікарю, дайте спокій, що вам такого?

— В мене діточки, добродію, малі діточки й молодца подруга! Ви не дали їх осиротити!

— Бог не допустив! Я тут ні при чому. Та ви ранені, лікарю! Кров у вас на руці!

— Це нічого, задраснення штиком...

— Дайте, хай вам зараз перев'яжу!

— Зараз... — лікар приступив до воза, що стояв на тоці, й витягнув перев'язку.

Лісничий оглянув і перев'язав вправно рану.

— Харашо! Спасибіг! — подякував лікар, — От, безталанні хлопці, мої країни, де їм прийшло погибати — вимовив тихо крізь сльози, вказуючи на тіла двох салдатів.

При допомозі лісничого зложив їх на соломі, замкнув їм повіки й тихо прошепотів:

— Спіть, хлопці, хай вам сниться високоверха Грузія...

Похилив у низ голову й став півголосом молитися рідною мовою. Лісничий, хоч не розумів його слів, почав молитву за покійних...

— — — — —

— Дядьку, ходім в село поміч нести!

— Ходім, лікарю, лиш хвилину ще пождіть — повздержав його лісничий і звернувся до малого хлопця, який саме навів повстанців на стодолу.

Хлопчина стояв тепер з боку й глядів цікавими очима на лікаря.

— Хлопче, ходи сюди! — прикликав його лісничий.

Хлопчина несміливо наблизився. Лісничий погладив його ясну головку.

— Є у вас в дома кожух?

— Є, дідусю, татів.

— А тато де?

— Лежить ранений... — хлопчина скривився до плачу.

— Цить, дитинко, ми поможемо татові — заспокоїв малого, — Ходім, лікарю! — звернувся лісничий до Грузина, котрий саме витягнув з воза торбу з лікарським знаряддям.

— Ходім! — згодився лікар.

Спрямували в хату, що стояла напроти стодоли. Стогін привітав їх на порозі кімнати.

— Добрий день! — привітав лісничий.

— Добрий день!.. — відповіла молодиця й голосно заридала.

— Не ридайте!.. — успокоював її лісничий. — Дасть Бог подужає ваш муж!

На постелі лежав хазяїн. Був непричепурений. Довкола нього лежали платки червоні від крові. Лікар приступив до ліжка і взявся оглядати раненого. У нещасного був перестрілений бік.

— Не журіться, хазяйко — добрячим голосом потішав лікар — Нічого небезпечного. Ранао не страшна. От, тільки вимию, перев'яжу і все буде добре! Хай лиш полежить два, три тижні.

Лікар миттю справився й глянув на лісничого.

— Ходім далі.

— Зараз! — сказав лісничий.

— Кумо! — звернувся до хазяйки — Позичте мені кожух вашого чоловіка, бо сьогодні зимно, мороз, а лікар має ще багато праці.

Хазяйка радо згодилася. Вона була вдячна за рятунок.

— Вдягайте, лікарю, та передніше скиньте шинелю — сказав лісничий.

Лікар вдячно глянув на нього. Йому шинеля здавалася ярмом.

— Здорові останьте, газдине, ми ще навідаємося до вашого чоловіка.

— Хай вас Бог провадить, добродії.

І пішли від хати-до-хати, несли рятунок і слово розради. А їх прашали вдячні погляди й голосне благословення.

До полудня всіх обійшли. Було трицять шістьохраних, а з того чотирьох мало не діждати другої днини. Лісничий цілий час товаришив і помагав лікареві. При праці кидали його ум важкі мисли, забував про своє горе, коли бачив перед собою горе ближніх.

А дзвін безпереривно голосив монотонним голосом молитву. Ридання в селі не втихало. Дев'ятьнацять оборонців чести й майна зложило буйні голови. Стільки родин оплакувало своїх рідних.

.....

Вийшли на майдан. Попри них перейшов старенький батюшка. Його попереджав малий хлопчина з дзвінком в руках. Вони спішилися зі святими дарами. Лісничий з лікарем приклякнули, похилили голови й не встали поки голос дзвінка не згубився між хатами.

— Глядіть, лікарю! — прошепотів, підносячись,

лісничий — Там вчора стояли ще білі забудовання... Там вчора лунав веселий сміх, купалося щастя... А сьогодні.., лиш чорні згарища остали й холодні, застигли тіла...

І, опершись на рамя лікаря, заплакав ревними слізми. Грузинець мовчав. Нараз за ними роздався глухий голос:

— Дідусю, не плачте!

Старенький підніс голову й оглянувся.

— Синоньку мій! — зрадів і кинувся до нього.

Похилив отаман сиву голову.

— Дитино моя, що тобі?! — сплеснув дідусь руками.

Волосся внука було біліше від його.

— Дідусю, вже нема Мотрі!.. — пожалівся Олекса. — Замордували її, збезчестили!..

— Бог так дав, дитинко...

— І Антона нема... Його переміг одчай...

— Божа воля...

— Дідусю, навіщо в мене ще серце бється?

— Цить, сину, не хули!

— Я замовкну, дідусю. Та за мене заговорять кріси, штики. А тепер голосить дзвін... Чуєш?.. Але ходім вже до неї, до Мотрі...

— Ходім, синочку. Де вони?

— Всі в церкві...

І пустилися в напрямі церковці. Лікар, похнюпивши голову, слідував за ними. Олекса пристанув.

— Хто це, дідусю?

— Це лікар... Денікінець...

— Денікінець! — скрикнув завзято отаман й, блиснувши кинджалом, кинувся на лікаря.

— Стій! — закричав дідусь. — Стій, це мій приятель! Це той, що був у нас на лісничівці, що оборонив мене від нагая!..

Олекса спинився. На його обличчі змалювалася боротьба.

— Ти Москаль? — спитав хрипким голосом.

— Ні, я Грузин...

— Грузин!.. Слухай, і ви в неволі! Довгій, важкій неволі. Чи у вас вже вибила година свободи?

— Ще ні... — прошепотів лікар.

— То уважайте, щоби не було запізно! Щоби так, як нас, не збудили у вогні, морі крові й сліз. Уважайте, щоби не було запізно! Іди, друже, вертай у свою вітчину й розкажи своїм країнам, браттям, що тут бачив, чув... А може вони остережені не скупаються в своїй крові, не заллються гіркими слізмами. Іди, друже, удар у дзвін тривоги, а може не буде запізно!..

І, простягнувши свою правицю, стиснув долонню лікаря.

— Поручнику! — звернувся до переходячого повстанця. — Зараз дати цьому лікареві коня й пустити його свobodно зі села.

— Отамане, дозволь мені ще тут остати! Ранені потребують помочі.

— Годі, лікарю! — не згодився Олекса і, вказуючи рукою на полудне, сказав:

— Там ще ваші, денікінці; там знову від сходу й півночі наступають більшовики; а тут ми. Завтра вже булoби запізно. Самі знаєте, що Денікін цими днями скінчить своє панування. Їдьте з Богом, та тямте на мої слова.

— Спасибі! — сказав тихо лікар. — Прощайте!

— Прощайте, лікарю! Не згадуйте лихом!

Відійшов з повстанцем, понуро схиливши голову. Лісничий з внуком поманджали до церкви.

— — — — —

Правилася панахида. Сумно дрожав голос старенького батюшки. Крізь сльози одвічали йому люде. Дяка не було. Він лежав на лаві по середині церкви, холодний, байдужий... А побіч нього жінка, діти й дядько Охрім, а довкола попід стінами тіла оборонців честі. Всі скамянілі, всі байдужі. Біля них клячали, хрестом лежали їхні жінки, діточки, родина. Не ридав уже народ. Годі було. І сліз не все стає. В сумну-журливу мельодію панахиди вмішувався вряди-годи глухий стогін, нервові, гістери́чне хлипання, яке зараз уривалося, мовкло, щоби по хвилині знову гірко зареготатися. А, коли мельодія панахиди вривалася, коли наставала хвилина смертельної мовчанки, серед тиші роздавалося тихе діточе питання:

— Мамуню, чому тато такий студений? Цом мовчить, не лухається?

У відповідь зойкне безталанна ненька, заголосить, але сльози не пустить; в червоних, кровавих повіках немає вже сліз. І знову затужить старенький піп і знову затягнуть піддячі і знову в кутку засміється гістерично-сердешня мати, жінка...

Олекса впиялив зір у біле лице Мотрі. Очка були заплющені, уста викривлені. Змінилася. Нагальна, жорстока смерть викривила її лагідні, дитячі черти лица.

— Яка ти спокійна, тиха, Мотре!.. — заголосило йому в душі. — А така була проворна, весела!.. Не защебече вжетвій голосочок серед тихої, весняної ночі! Не піде у змагання зі соловейком! Не задзвонить вже мені твоє дзвінке реготіння!.. Не склониш головоньку на мої груди, не подаш червоні, пухкі губоньки до поцілуя!.. Не слухатиме вже старенька груша нашого шепотіння!..

— Ві-і-і-чная па-а-а-мать... — затягнули жалісно голоси.

Захиталися під отаманом ноги й звалився при лаві, на котрій спочивала його суджена.

— А-а-а!! — вихопилося з роздертої груди.

— Синоньку, дитинко! Корися Богові!.. — припав лісничий до внука.

І підняв його голову й став гладити посивіле волосся... Нагальне ридання потрясло маленькою церквою. Зазвеніли шибки...

Урвалася похоронна пісня, стихла... Церкву наповнило голосіння народу. Опали, дрогаючі в слязмі, тіла до долу, простягнули руки до гори, наче взиваючи Всевідучого на свідка їхнього горя; впиялилися погляди в ікони... А вони мовчали й приглядалися неповорухними, бездушними очима жалісній картині...

Ридання змагалось. Ні! це не було ридання! Це була одна велика, нескінчима скарга! Це була пісня горя, болю, одчаю! Бо було це ридання без сліз... Це скиглили душі...

Нараз, серед цієї бурі, роздався тремтячий голос батюшки:

— Діточки! Бог дав, Бог взяв! У Нього є свої стежки, свої стремління!...

І поплили зі старечих уст тихі, та кріпкі слова розради... І змогли вони рев зболілих сердець, збунтованих душ... Голосіння стало затихати. Звільна-звільна... Ще лиш денече по кутках вибухало, затремтіло й забилося до стін церковці, взнеслося в гору під баню й знову опадало долі, затихало.

— ... І сказав Христос: Хто терпить, цей спасений буде!.. — могутнів голос батюшки. Проганяв із нещасних грудей люте горе, заціпляв укоїння.

— ... І Він помер на хресті! І Його божеська кров зросила сіру землю! Та ця кров свята не пролилася надармо!.. Вона потрясла неправдою, кривдою, насиллю!.. Повалила їх! Вона зродила тисячі, мільйони мучеників-борців, що станули в обороні великої святої ідеї!..

Голови людей піднялися; заблестіли зіниці вогнями; погляди впилилися в обличча проповідника.

— ... А хто вам, діти любі, заручить, хто заперечить, що кров, життя цих тут щасливих піде на марне! Так, щасливих!.. Глядіть, вони всміхаються! Як радісно, мило!.. Невжеж не мають чого радіти? Невжеж їхня жертва піде на марне? Ні! Й вона, як кров Христа, зродить борців! Могутніх борців, котрим не встоїться ніяка насила! Бо їх поведе прапор зєдинення! Бо перед їхніми зіницями блестітиме пламенна Ідея!

І заколихав старечий голос згорьовані серця й душі бідного люду. В церкві стало тихо, торжественно. Хіба свічка приснула, або тиха, без слів молитва переходила в шепотіння. На дворі гомонів безпереривно дзвін...

Смеркалося. Люде почали тихо, навшпиньках, виходити з церкви. Батюшка з дароносницею поманджав у село до вмираючих.

Лісничий з Олексою кидали село. Йшли домів. За ними, серед вечірнього сумерку голосив дзвін та глухо

стукотіли удари молотків. Це сільські майстри збивали труни...

— Ходи, Олексію!.. — прохав дідусь онука, котрий що хвилини приставав й оглядався на церкву. — Ходи!

Здавивши рукою гортанку, пішов отаман за дідусем.

— — — — —

— Братіку! — зраділа Віра, входячим в хату. — Як я довго ждала! Цілу днину! Така була несупокійна.

— Треба було, дитинко. Треба... — сказав дідусь. — Добрий вечір, четарю!

— Добрий вечір! Що нового в селі? — спитав четар.

— Ой, що нового...

— Олексію! — скрикнула нараз Віра. — Братіку, що тобі?

Вона доглянула сивину брата. Сплеснула долонями й припала до нього.

— Отамане! Що вам сталося? — закликав і собі четар, підносячись з постелі й розкриваючи широко очі. Не вірив їм.

— Нема Мотрі, Віро... — промовив глухо Олекса.

— Нема?!

— Вбили її, збезчестили...

— Дідусю! — звернулася до лісничого, бажаючи, щоби він заперечив цим страшним словам.

Дідусь звів голову.

— І Антона нема... — говорив далі Олекса — і їхніх родичів і Охріма і..., Вірочко, там багато, дуже багато сьогодні сиріток!..

У Віри очі широко відчинилися, начеб хотіли вилізти на верх. На личку стала блідою... й захиталася. Простягнула руки, щоби схопитися за кінець стола, та не трапила, затріпотала ними і повалилася до долу.

— Вірочко!!! — скрикнули враз три голоси і дідусь з Олексою кинулися до неї.

Обомліла. Дідусь став рятувати. Четар нахилився з постелі й впилив зір в її бліде личко, заплющені очі.

— Віро!.. Віро!.. — шепотів безтямно.

Очунялася. Стала розглядатися довкола. І знову при слабому світлі каганця догляділа біле волосся брата. При допомозі дідуса піднялася з долівки й хиткою ходою приступила до Олекси.

— Братіку... — сказала тихо і, взявши долонями його голову стала її цілувати, зрошуючи слізми білу чуприну.

Пригорнув її до себе й так звязані в обіймах слухали оповідання дідуса про події минулої доби.

Лісничий розказував тихо, сумно. Від часу-до-часу затихав, наче збираючи думки, а тоді тишу заповняло похоронне голосіння дзвона, яке долітало зі села в ліс. По хвилині знову роздавалося сумне оповідання; в грудях слухачів скеміли зойки...

Нараз на дворі задудніли кінські копита. Дідусь перестав оповідати. Вслухалися у відгомін кроків, що стукотіли під хатою. По хвилині, довгій наче вічність, хтось грімко загнукав до дверей. Олекса вибіг до сіней.

— Хто це?

— Я, отамане! Поручник!

Олекса відчинив двері й впустив повстанця в хату. Це був син солтиса.

— Отамане! Більшовики розбили денікінський фронт. Погром! Золотопагонники в неладі втікають, щоби спасти хоч життя. Галичане скрізь їх розоружують і перебирають владу в свої руки. Скрізь повстанці громлять денікінські ватаги. На нас пора! В нашому районі пребагато денікінських розбитків. Треба їх доконати!

Поручник виповів усе одним духом. Його темне, стомлене обличчя сяло радістю. Олекса став швидко збиратися.

— Прощайте!

— Олексію, ти куди? — спитала Віра із журбою.

— Гуляти, Вірочко! Мститися за наругу!

— Тільки кров, кров...

— А щож мені більше полишилося! — сказав різко отаман, та зараз втишив мову.

— Вірочко, попрощай Мотрю, Антона...

Враз жаль здавив його в горлі й, наче щось собі пригадавши, схопився за голову.

— Вірочко, вона предчувала що таке скоїться! Тоді, як ми прашалися... — прошепотів.

Нараз, немов скидаючи зі себе важкий тягар, затрусився цілим тілом і вибіг з хати.

— Ходи, поручнику! Ходи! Пращайте! — кинув з надвору.

Віра вибігла за ним, та він, скочивши на коня, якого привів зі собою поручник, зникав уже в пільмі.

— Пращай! З Богом!.. — післала за ним в темну нічку дівчина й зачинила двері.

Мороз вдирався в ogrіту хату.

IX.

І розприслася, наче миляна банька, ідея відродження російського імперіялізму. Розприслися денікінські девізії, а враз з ними й французькі затії. Генерал Денікін перестав існувати. Зник з лиця української землі так нагло, несподівано, як нагально злетів шулікою, приносячи зі собою смерть, знущання, наругу.

А високо був взнісся хижий, двоголовий орел, високо! Через три місяці морозив українські душі своїм пронизливим квилінням. Як в день, так в ночі, ширив жах, ридання, смерть, де лиш упала тінь його дужих, чорних крил.

А високо був взнісся — — —! Та нараз захитався, заквилів у останнє страшним, присмертним зойком, затріпотав широкими крилами і повалився стрімголов до долу. І припав своєю звірячою, нелюдською груддю до української скиби і встромив у неї судорожно скорчені хижі кігті та сконав. Сконав на землі, котру за короткий час скупав кровю й слізми.

Слава тобі! Слава, двоголовий орле! Честь тобі, Антанто! Радуйся! Він ревно сповняв твої накази й саме для того сконав. Бо колиб був подав дружню долоню народеві, який змагав до волі, свободи, колиб був не понівечив його стремління, бувби спільними силами потасив червоне полум'я й запанував над рускими землями. А так, прийшлося йому сконати, навіть не взрівши правної російської столиці.

І знову залили Україну червоні стихії. Знову все закрутилося смертним танком. Танкували повстанці, чер-

воноармійці, вирували у страшних підскоках, а в середині, поміж ними кидалися у смертній, вузькій петлі, галицькі прогнанці. А петля ставала чимраз вужчою, тіснішою, дусила. Не стало нещасним віддиху, а тут годі пручатися, шукати спасіння. Годі! Тиф шаліє... Мороз дошкулює... Ні звідкіля помочі, надії...

І сталося це, що силою факту мусіло неминуче статися. Галицька армія стала союзником більшовиків...

І знову кинули на неї каменем. Твердим каменем. Знову прилипло до неї імення: зради. Та, затиснувши зуби, проковтнувши гіркі сльози, віддалися нещасні скитальці страшній, невимолимій силі виру. Вони й очі заплющили, щоби не бачити куди він їх кине, якого рода буде кінець їхнього існування. Ім про це було байдуже, вони не мали вже ніякого бажання, крім одного: Як найскорішої смерті.

Та ні! На дні їхніх знеможених, зболілих сердець тріпотіла туга за рідною Галичиною. Але вони перед ніким не сповідалися з цього. Навіщо? Щоби свої найдорожчі почування віддати на наругу ворогам?... Бо вони кинені Богом, прокляті людьми-народами, долею засуджені на повільну загибель, не мали права на снування мрій...

* * *

— Бог предвічний народився... — затягнула Віра дзвінким голосочком.

Четар почав за нею підтягати, та зараз таки затих. Голос застряг йому в гортанці. Впялив зір у горючі свічки, які стояли на столі вкритім білою скатертю. Біля нього сидів лісничий, склонивши голову на руки. У нього були свої невеселі думи.

Віра перестала співати й глянула з докором на четаря.

— Юрчику, чому не колядуєш?

Збудився, наче зі сну. Очі зайшли блискучими слізми, які стали котитися по щоках. З горла добулося тихе хлипання. Заридав жовняр-стрілець. Йому згадалися минулі літа. Ці гарні, чудні, ніколи незабуті святі Вечері — — — там, у Галичині.

Віра сіла біля нього на постелі й, обнявши його раменем, заглянула у заплакані вічі. Притиснула до себе його хвилюючі груди й стала шепотіти:

— Цить, коханий, цить, Юрчику. Віра знає, що в тебе нині жаль, туга... Вона тебе розуміє, з тобою горює. Та навіщо так розжалюватися! Невжеж нема сьогодні нещасливіших людей, твоїх братів!.. Слухай, як там вихор заводить!.. А вони куняють по ровах, валяються у грязі... А скільки їх вже могила вкрила!.. Цить, Юрчику, ти несамітний! Чому забуваєш про свою Віру й дідуся?

І стала цілувати раз-у-раз його вогкі від сліз щоки. В четаря швидше забилося серце. Справді, який він невдячний! У нього захист, догляд, а він ще сміє нарікати, домагатися лучшого! Він прогнанець, винятний зпід закона!.. Біля нього вірна, люба дівчина, ось, пестить, цілує його, а йому забагається ще чогось. Спомини... Геть з ними! Невжеж завжди має бути це, що минулося! А минулося... Безповоротно...

І знову замаячили йому щасливі, діточі картини... Та перемігся. Струснув зі себе нахабні примари. Здусив хлипання, дивуючись звідкіля воно взялося. Намагався навіть всміхнутись.

— Це лиш спомин, Вірочко...

— Спомин, Юрку?.. І у мене тут щось ниє... — вказала на груди.

Четар знову спробував усміхнутися і, схопивши дівчину за руки, потряс ними, прохаючи:

— Співаймо! Колядуймо! Нам Бог сьогодні народився! — гукав весело.

Дівчина всміхнулася, але її щирі оченята не блиснули вогнем радості. В них розсівся бездонний сум. І вона боролася в глибині душі.

— Колядуймо — згодилася.

— А якої, Вірочко? Починай!

— Нова радість стала... — затягнула дзвінко дівчина.

— Яка не бувала... — підхопив теноровим голосом четар.

Злилися два звучні голоси в одну мельодію. Четар огорнув раменем стан дівчини, а зором поплив у далечінь..., в торічні підльвівські стрілецькі рови. Саме цю пісню співали галицькі борці своїй столиці у різдвяну Ніч. Рік минувся, коли рідні дула острілювали сірі львівські мури, коли в серцях горіла величня надія... Зараз, як вони співали цю колядку? Ага, змінили...

— Наді Львовом зірда ясна волі засіяла!.. — затягнув з усієї сили.

Віра урвала коляду й глянула здивовано на нього.

— Яка це, Юрчику?

А з його горла добувся скрегіт болю, жалю.

— Не питай!.. Не питай!..

Дівчина припала до нього.

— Що тобі?

І, склонивши головку на його рамя, зайшлася гірким плачем. Вона пізнала, що годі їй усмирити бурю одчаю, що рвала їхні душі.

Лісничий звільна піднявся зза стола. У нього на обличчі закамянів біль. Він остався в ньому від цієї хвилини, в якій побачив свого внука молодим старцем й як могила вкривала дорогу йому родину дядка. І ні при думці було йому розважати тепер розжалені серця молодих дітей, — бо й четар став його дитиною. Ні, йому це навіть не прийшло на думку! Хай виплачуть горе, а полегчає їм. О! Він це добре знає, бо колиб йому можна було тепер заридати, то можеб і тягар у грудях полегчав... А годі... — Хай плачуть!

Старий махнув рукою й, погасивши свічки, вийшов з кімнати. Йому тепер байдужий був старий традиційний звичай...

Пітьма вкрила ридаючих, та вони цього не спостерегли. Їх ридання доходило саме до зеніту...

Дідусь відчинив двері на двір. Ніч була темна, не привітлива. Вітер з насолодою гуляв по пустих, нагих конарах дерев. Десь далеко дудніли гармати, а зі села

долітала дивна мельодія. Тиха, ніжна, наче гра маленьких крильчат пчілки. Це скаржилося село у велику Ніч народженому Христові.

* * *

— Вірочко, вже дзвони кличуть на Службу Божу!

— Зараз, дідусю, зараз! — відповіла, надягаючи на себе кожух. — А ти тут не нудьгуй, я небавом вернуся! — звернулася до четаря.

— Буду терпеливо ждати, Вірочко — запевнив її четар, хоча вже ставала будитися у грудях скука.

— Ходім! — налягав дідусь. — А то прийдемо в таку велику днину свічки гасити.

— Иду вже, дідусю, йду!

Дідусь подався до дверей. Віра прискочила до ліжка й міцно поцілувала коханого в чоло. Цей схопив її ручку й став притискати раз-по-раз до уст.

— Пусти вже, любий, пусти! А то дідусь буде ремствувати, що я барюся! — І вдавала, що спішиться, пручається.

Весело обидвоє розсміялися.

— Ну, до побачення! — скрикнула й спрямувалася до дверей. Та в них станув лісничий і загородив їй дорогу. Був блідий, перестрашений.

— Червоноармійці!

Жах огорнув приявних.

— Ех, яблочко, куда котишся!.. — лунала пісня по лісі, що вихоплювалася з охриплих гортанок.

Віра припала до віконця. Підводи котилися до села. На них сиділи узброєні салдати й заводили пісню. Нараз одна підвода задержалася. З неї вискочив один червоноармієць і ввійшов на подвір'я лісничівки.

— Дідусю, йдуть сюди! — скрикнула дівчина.

Лісничий заслонив собою вхід до світлиці, бажаючи своїм тілом загородити дорогу новим наїзdnикам.

— Хазяїн! Хазяїн! Ходи сюди! — закликав молодий голос по російськи.

Віра склонилася на лаву. Лісничий завагався, волосся на голові наїжалося.

— Не бійся, товаришу, вийди! — заохочував щирим голосом більшовик, але знать не довподобило було йому стояти під дверима, бо став до них добуватися.

Не було ради; лісничий вийшов до сіней і відчинив двері.

— Здравствуйте! — привітав їх більшовик, входячи у світлицю.

Приняла його глуха, неприязна мовчанка.

— Не бійтеся, товариші! У мене нема злої волі, я лиш так, щоби дещо довідатися.

Щирий звук його голосу злагодив страх лісничого.

— Сідайте, товаришу... — попрохав більшовика.

— Спасибі, у мене нема часу! — та всетаки вигідно розсівся на лаві й глянув на Віру.

— Чого так злякалася, товаришко? — звернувся до неї. — Нема чого, ми не такі страшні, як нас маляють!

Дійсно, червоноармієць не виглядав жахливо. Це був молодик, безусий, хирлявої постаті, з сірими лагідними очима. Одежа на ньому була багата, але нехарна й зовсім не пригадувала, що її власник був воїном. Вона була по більшій часті цивільна, тільки на голові пишалася червона шапка.

Віра нічого йому не відказала, лиш опустила долі зіниці. Червоноармієць усміхнувся і звернувся до четаря.

— А ти, товаришу, що? Нездужаєш? А може?.. Ага! Це ти так після погрому. Алеж ви їм справили, справили!

Мовчали, нічого не відказували, лиш гляділи на нього, на його сірі очі, які бігали по кімнаті й їхніх обличчах. Їхня мовчанка подразнила більшовика.

— Чого мовчите?! — спитав грізно, та зараз погамувався. — Чи в цьому селі так побили золотопагонників?

— В цьому... — відповів лісничий.

— От, хороше село! Хороші люде! Так і треба опришкам! А ти, товаришу, також гарбав їхню шкуру? — спитав нечаяно четаря, впиявши у нього зір.

Лагідний погляд більшовика загострився. Четар чув, як вістря вбиваються в його мозок, в душу.

— Треба рятуватися! — блиснула в ньому думка. — Так, товаришу, очевидно! — потвердив слова більшовика. — В селі одного не було, якийби спочивав цієї страшної ночі.

Очі червоноармійця знову злагідніли. Камінь скотився з грудей четаря.

— Чому страшної? Це була величава ніч! Дві сотні врагів, наче не існувало! — закликав з небрежаним захопленням більшовик.

— Правда твоя, товаришу, але ти не рахуєш нещасних жертв села — відповів йому, зі сумом в голосі, четар.

— Ну, так... Я забув... Та де дрова рубають, там і тріски падуть!

— І саме цих трісок нам жаль... — зітхнув четар.

— Нічого жаліти! — скрикнув армієць. — Нічого! Тепер уже все буде хорошо! Совіти не дадуть кривдити бідного, робучого люду! Вониж чейже йдуть на те з далекого Сходу, щоби стати в обороні покривджених, поширити ідею рівності й братерства. Геть, з буржуями й капіталістами! Геть, з усяким визискуванням робочої маси! Пора мужикам злучитися з робітництвом не лиш в одну масу, одно тіло, але й в одну згідну думку. А тоді, коли не стане використання, гнету, насилю, коли зникнуть з лиця землі всякі ріжниць, верстви, коли скрізь настане однакове право для всіх, от тоді буде гаразд!

Слухали й гляділи на його розгарячковане обличчя, пламенні очі, меткі рухи. Схопившись з лави, підніс у гору затиснений п'ястук й грозив невидимим ворогам інтернаціоналу.

Справді, в цій хвилині в його хирлявому тілі замешкала велика душа. Душа завзяття, засліплення в непорочність своєї святої, величньої місії.

Четареві згадалися слова лікаря Грузина. Так, у цього молодця був бог. Могутний бог, бо хтож не піде за цими великими, божеськими кличами? Хто остійся цим жевріючим зіницям, затисненим п'ястукам?

Чейже цей п'ястук уособлював собою мільйони робітничих, счорнілих, потрісканих долонь! Так, неминуча загибель цим, що стануть на дорозі таким п'ястукам. І це пізнали нові російські боги. І використали й користають з них так, як користали й користалиби з них старі божки царської імперії. Нові боги кинули маси залізних п'ястуків на розбій, щоби ними поневолити чужі широкі країни, щоби здавити всякі вільні, ідейні стремління інших народів, щоби ними збудувати нову, соборну Росію, яка надаліше леліє й леліятиме заборчі, імперіялістичні затії супроти своїх малих сусідів-братів.

Бо хтож остоїться цим жевріючим зіницям, затисненим п'ястукам?! Хто остоїться розбурханим душам, що стільки знесли горя під недавнім режимом царя; душам, в яких очах замаячили радісні дні, ситі жолудки, усміхнені личка дітей, що замість худих і брудних пальців, жувалиб білий хліб.

Сердешні душі! Вони не бачать в що обернули їхню релігію! Бо ідея Маркса — це релігія, дужча сьогодні від християнської. Кличі любови ближніх, кличі страждання задля царства небесного вже минулися. Християнізм поборов сам себе. На нього надягнули ярмо, заложили віжки, котрими кермують: визиск, кнут, тюрма. Кермують кліки, уряди, народи, після своїх інтересів, на свою користь... Непомітною ходою подалася за християнською й релігія інтернаціоналу. І на світлі кличі Маркса надягнули віжки, наклали ярмо й повели їх після вподоби егоїстичної, захланної кліки, яка після білого царя вхопила в свої, скаляні злочини, долоні владу.

Нещасні маси! Вони не прочувають своїми невинними душами, що їхні руки на те тільки розірвали царські кайдани, щоби наложити на себе другі. Чи дужчі й тривкіші — це майбуття покаже...

— Під ноги буржуазію! Геть, з капіталістами-п'явками! Хай живе інтернаціонал! — закінчив свою мову червоноармієць.

В нього хвилювали вузкі груди. Жевріючими очима повів по лицях слухачів. Він цікавий був враження, ко-

тре сподівався викликати своїми словами. Та обличча хазяїнів були понурі, лиш в зіницях четаря світилося щось наче милосердя. Не того сподівався бесідник. Вмить погасло його розгарячкування. Йому зробилося навіть моторошно.

— Та я забарився! — пригадав собі нараз. — А там ждуть товариші. Прощайте! — стиснув холодні долоні й вийшов з хатини.

— Ех, яблочко, куда котишся... — залунало знову по лісі й покотилося далі в село.

А там затихли вже дзвони. Мужики витали небажаних гостей.

— Роздягаймося, дідусю... — тихо прошепотіла дівчина.

— Роздягаймося! — повторив лісничий. — Помолімося Богові дома.

І, роздягаючись, став шепотіти молитву.

.....

А бір на своїх крилах ніс пісню, яку співали нові спасителі від ярма. Ніс її на глум по всіх кутках, поневоленої новим наїздом, Великої України.

А десь далеко від лісничівки гуділи гармати.

Чия там кров проливалася у цю святу, торжественну днину?..

*

*

*

З люлькою в зубах сів лісничий при віконці й влягив зір у темінь ночі. Нічого він там не бачив, лише темну, бездонну глибину, та вона давала йому відпочинок, в ній губилися його понурі мисли.

Віра сиділа при постелі четаря. І їм не клеїлася розмова. Вряди-годи перекидувалися словами й знову затихали. І в них були свої думи. Важкі, чорні, мов густі, зловіщі хмари, які літом налягають ясний небозвід.

На столі, застеленім білою скатертю, горіли дві воскові свічки. Їх ясне полум'я освітлювало захмарені лиця, заглядало в них, немов хотіло відчитати причину

довгої мовчанки, смутку в такий гарний, щасливий для цілого людства вечір. Цеж вечір різдвяних свят!..

— Гармати ще дуднять... — відозвалася Віра.

— Дуднять... — potwierдив четар.

Нараз лісничий притиснув ухо до шиби віконця й став уважно надслухувати. Молоді глянули на нього здивовано.

— Хтось ходить під хатою... — прошепотів.

Мороз перебіг по тілі Віри й четаря. Дівчина присунулася ближче до ліжка й схопила судорожно коханого за руку. Дідусь даліше надслухував. Усі троє заперли у грудях віддих. Стало тихо, наче в домовині... — Дійсно, під хатою біля дверей щось дряпало, харчіло.

— Певно собака... — шепнув четар. — Їх стільки тепер шляється...

— Тихо!.. — остеріг дідусь.

Віра дрожала цілим тілом. Четар відчув це. Пригнув її за руку до себе й обняв раменем. Це дещо заспокоїло її. Перестала тремтіти. Склонивши голову на рамя коханого, гляділа йому у вічі. Зрозумів. Вона біля нього нічого й нікого не боялася.

А під хатиною харчіло, хрипіло... Враз до дверей щось стукнуло, але так безсильно, кволо...

Лісничий піднісся й вийшов до сіней.

— Дідусю! — скрикнула Віра, простягаючи за ним руку, немов бажаючи його повздержати.

— Цить, дитинко, то якась людина помочі потребує! Це присмертний харкіт!.. — і подався до сіней.

— Знову смерть... — прошепотіла дівчина. — Довкола смерть, смерть...

Четар притиснув її дужче до себе, став гладити головку. В нього не було нічого іншого для заспокоїння її тривоги. Бо щож могло побороти жорстоку дійсність?..

Лісничий вніс у світлицю якийсь клубочок й положив його на лаві.

— Що це, дідусю?! — закликала Віра й кинулася до лави.

— Що це? — спитав четар й піднісся на постелі.

На лаві лежав малий хлопчина. Ціла його голова була облита кровю, котра замерзла на ній великими соплями й грудами.

— Дідусю, це малий Павлусь, сирітка! — скрикнула Віра й відскочила від жахливої маси.

Лісничий притакнув головою й став заходитися біля хлопчини, котрий лежав неповоротно, немов неживий. Став натирати маленьке тільце, яке зовсім за-
костеніло.

— Віро, дай теплої води, обмиємо йому головку. Нещасна дитина, ще дихає...

— Чий це хлопчина? — спитав четар.

— Це сирітка, його виховує батюшка — пояснив лісничий.

Віра стала змивати окервавлену головку, яка була порозбивана в кількох місцях.

— Це нагаї — сказав дідусь, вказуючи на синці, які раз-по-разу вкривали ціле тіло дитини.

— Бідненький, бідненький... — жаліла Віра. Її оченята заплили слізми.

Нараз хлопчина розплющив повіки. Очі були червоні, набігли кровю. Глянув мутно, непритомно.

— Ой, не бийте так! Не бийте!.. — заголосив і запручався так, що ще трохи, а бувби злетів з лави.

Лісничий задержав його.

— Пустіть батюшку! Пустіть!.. Він старенький!.. Не бийте його!.. Лучше мене!.. Ах, не рубайте його!..

Тіло хлопчини тряслося, наче в пропасниці. Очі то замикалися, то широко відкривалися. Личко кривилося у жорстокому спазмі; руки відпихали від себе якусь страшну примару, важко змагалися з нею.

— Боженьку! Боженьку! Кров!.. Кров!.. — заголосив знову й схопив рученятами побиту головку.

Лісничий ніжно відорвав його руки від неї й при-
держав їх.

— Ой-йой-йой!.. Зарубали батюшку!.. Завіщо?..

Личко запалилося, стало гаряче, наче у вогні.

— Ой-йой-йой!.. — і ломав в одчаю малі рученята.

— Дідусю!.. — сказав тихо четар. — Положіть бідну дитину біля мене, я її доглядатиму, щоби так не побивалася.

Віра подякувала йому поглядом. Лісничий відкинув, насяклу кровю, одіж хлопчини й поклав його біля четаря. Цей накрив щільно покривалом бідне, збите тільки та став помагати дідусеві при обв'язуванні побоїв на маленькій головці.

Хлопчина все кидався, маячів, змагався зі страшними привидами. Кілька разів пробував схопитися й уткати з постелі, та четар лагідно ніжно, задержував його й знову вкривав обережно, щоби не draжнити побитих членів.

Віра усіла біля ліжка й гляділа на піклування четаря хлопчиною. В неї по блідих щічках спливали сльози співчуття.

В кутку на лаві сидів лісничий і хитав сумовито головою.

— От і батюшки нестало...

— Батюшки?.. — здивувалася дівчина.

Вона не застановлялася над маячінням дитини, та четар усе розумів.

— Зарубали... більшовики... — притакнув лісничому.

— Зарубали... Вже знаю завіщо! За цю проповідь в церкві, котрою погасив море болю, горя, жалю... — спокійно розважав старий.

Нараз усміхнувся, так дивно-дивно.

— Цікавий я, на кого тепер черга? — В його голосі закітловало огірчення.

Холодно стало Вірі й четареві на таке запитання. Й ще той усміх... В молодих грудях перестали битися серця. Щось зловіщого доторкнулося їхніх душ, ворожило...

— Кров!.. Кров!.. — заголосило хлопця.

Нервово хлипання вихопилося з грудей дівчини, впала навколішки перед іконою й, піднявши в гору білі рученята, залебеділа:

— Боже, змилуйся над нами!..

— Помилуй нас грішних!.. — тягнув за нею лісничий, глухо вдаряючися в груди.

— Кров!.. Кров!.. — скричало знову хлопятко.

У четаря волосся наїжилось на голові. Крізь кімнату повіяло холодом... Заколихалося полум'я свічок...

— Святий Боже, святий кріпкий... — молилася Віра.

А лісничий далі бився в груди і їхнє дудніння мішалось з далеким гудінням гармат.

— ... святий безсмертний, помилуй нас! — вторував.

— Убили старенького батюшку!.. — ридав хлопчина.

А в кімнаті щось гуляло, холодне, студене й, наче крилами, ворушило воздух, давило полум'я свічок.

Четар схопився з постелі. Жахливе предчуття защемило у його грудях...

Розкривши широко очі, втянув їх в молючихся. Йому видалось, що вони віддаляються від нього, нижнуть — — — А на їхніх місцях виринає хрест — — — Ні! Це лише тінь рук лісничого розложених до молитви!.. А все таки хрест і...

— Віро! Дідусю!.. — скричав не своїм голосом й звалився на постелю.

— Смерть!.. Смерть!.. — лебеділа дитина.

— Дві могили... Дві могили... — безтяменно хрипів четар.

Дівчина з дідусем кинулася до нього.

Х.

Покотилися дні. — — —

Природа знову прибралася в сніжне покривало, знову запанував кріпкий мороз. У лісі все затихло, замгло. Тільки де-не-де затріпотить, серед беззахистного галуззя, дужими крилами чорний крук та, широко роззявивши гидкого клюва, жахливо перекликнеться з товаришами, що снуються лінивим летом понад верховіттям дерев.

Спочивала природа твердим, зімовим сном. Звірина поховалася по своїх хатах-норах, птиці позагребувалися глибоко у стріхи й обори. Лиш люде не крилися. Довгі валки, табори, снувалися шляхами України. Скиталися без ціли від села-до-села, від міста-до-міста й знову заверталися на то, щоби по якомусь часі повернути в третє.

А по полях, при шляхах росли могили. Маленькі, низькі, з похиленим однораменним хрестом, на якому колихалася стрілецька шапка. Її так вітер колихав до сну...

Та щаслива ти вже, галицька дитино! В тебе є вже своя хатка, захист. Тобі не треба вже мандрувать довгими, нескінченими шляхами на Великій Україні з голодним шлунком, нагим тілом. Тобі не треба вже вирувати жорстоким танком... Що тобі вже мороз, голод!... Я чую, як ти в могилі насміхаєшся з них... Щаслива ти! В тебе своя хатинка, захист. Ти спиш собі й мрієш. Тобі тихо, тепло... Ти всміхаєшся крізь сон... Добре тобі. — А коли над тобою, твоєю могилою, заграє боева сурма, загудуть гармати — — —, невжеж тобі не сниється, що це побідна галицька труба волю вітає?

Свободу, цілій зєдинєній Україні. І ти всміхаєшся крізь сон... Ах, щаслива ти! Бо хтож всилі збити тебе зі сну, вирвати з обіймів чудової мрії!.. Ах, яка щаслива ти! Щасливіша від своїх братів, котрі мусять ще вирувати у страшній, невмолимій кручїї смерті, вичікуючи з тугою своєї черги, заки ще примкнутья повіки й вкриє їх могила. Така, як твоя, при шляху, тепла, затишна й в якій можна снувати мрії...

* * *

— Прийшло їх вісьмох — по раз сотий оповідав Павлусь четареві свої пригоди і кожного разу хлопя заливалося ревними слізми. — Прийшли з корчми, п'яні, роззвірєні. Вигукуючи страшними прокльонами, стали бити батюшку нагаями. Ой! так сильно, жестоко, куди попало! Жаль було мені доброго батюшки.

— Не бийте батюшки! Не бийте так! — прохав я, ридаючи. — Він такий добрий!..

Та вони били, не зважали на мене. Батюшка, залившись кровю, упав на коліна й став голосно молитися. Це ще дужче їх розбісило.

— Рубать його! — закричав один більшовик, вихопивши з похви лискучу шаблюку.

Я кинувся до батюшки й заслонив його собою.

— Геть!.. — зарєвіли й мене щось запекло на голові, лицю, й зробилося мені в очах темно, дивно... Я бачив ще, як наді мною заблисла шаблюка — — —

А опісля я збудився. Так, я спав. Було вже темно. Мене здивувало, що я лежав, поклався до сну на долівці. Це в мене ніколи не бувало. Мені було добре у батюшки...

— Батюшко!.. — закликав я серед п'їтьми. Та ніхто мені не відповів. Лиш годинник на стїні став вибивати годину. Дев'ята була... Поволи поліз я на грубку, де були сїрнички, найшов їх і засвітив. На долівці лежав простягнений навзнак батюшка. В кімнаті був великий нелад.

— Батюшко!.. — закликав я, та сїрничок погас і знову оповила мене темїнь. Мені стало страшно, жаж-

ливо. Чому батюшка не відзивається? — питав я себе. А у мене в голові шуміло й боліло. Я знову засвітив сірничка й нахилився над батюшкою — Ой! У нього не було голови, лиш сама шия! — Батюшку вбили, відтяли йому голову! — виринула в мене думка й я гірко заривав, похиливши голову на груди мого добродія... Нараз схопив мене жах. Годинник так дивно стукав... Я схопився й хотів вибігти з хати, втікати геть. Та ноги піді мною вгиналися, голова тяжіла, давила вниз. Навколішках та на руках виповз я з хати. Холод трохи мене очуняв. Зі села долітали до мене п'яні вигуки більшовицьких салдатів. Я їх так боявся! Ні, не піду в село, сказав я собі, але й до хати не хотілося вертати. А голова боліла й зимно було. І згадав я лісничівку. Піднявшись на ноги, повільною ходою вийшов я з попівства й городами, полями зайшов на лісну дорогу. Та тут стратив я сили, упав і не міг вже підвестися на ноги. Тоді став я повзти...

Хлопчина схопив свою повязану перев'язками голову й тихо заривав.

— Цить, Павлусю! — заспокоював його четар. — Забудь вже! Так Бозя хотіла!

Хлопя поволи стихало. Нараз підняло заплакані, карі оченятка на четаря.

— Пане четарю, коли ви зовсім подужаєте?

— Вже недовго. Ще кілька тижнів...

— Щоби як найскорше!

— Бог дасть!..

— Пане четарю, — почав знову хлопчина — а ви, як подужаєте, зараз вернете до своїх?

— Так, Павлусю, зараз!

— Пане четарю, візьміть і мене зі собою — й припав устами до його руки.

Четар здивувався.

— Чогож тобі, Павлусю, у військовий табір? Тепер зима, холодно та й ти ще маленький.

— Ні, пане четарю, я не малий! Візьміть мене, візьміть!

— Щож ти будеш там робити?

— Що я буду там робити?! — й блиснув завзято ясними зіницями. — Ух! Я різатиму й бити більшовиків! Я буду мститися за батюшку! Могойого доброго батюшку!

Хлопчина затиснув п'ястуки й погрозив ними невидимому ворогові.

— І з крови, з болю зродяться месники... — загомоніли в душі четаря слова лікаря.

І стало йому легко, приємно на душі. Так, не жаль і погибати, коли будуть ще такі, що доконають розпочате діло. Четар притиснув сильно до себе хлопця й погладив його по личку.

— Добре, Павлусю, возьму тебе, будемо разом волі добувати.

Хлопчина невисказано зрадів. Усміх радости засіяв на блідому личку.

— Бо я не хочу йти з повстанцями! — лебедів. — Вони криються по яругах, лісах і лише на малі ворожі ватаги осмілюються нападати. То нічого не варта! Я хочу так, як Галичане, торощити, дусити все перед собою, що тільки стане на заваді. Я хочу з ними так громити ворогів, як вони громили їх, коли лиш тут прийшли, тамтого року. Це літом було, в самі жнива...

Четар вслухався в щебетання хлопчини, немов у пісню. Не чув і не завважив, як заскрипіли двері і в кімнату ввійшла Віра.

— Але сьогодні мороз, мороз! — скрикнула весело, притупуючи ногами.

На її личку пишалися малинові румянці; зіниці зоріли ярим усміхом життя.

— Яка ти тепер гарна, моя Вірочко! — закликав зі захопленням четар.

— Тітка прийшла! — зрадів Павлусь.

Дівчина, скидаючи з себе кожух, погрозила пальчиком четареві, котрий безупину слідкував за нею зором.

— Не гляди так, Юрку, а то серпанком вкриюся! Ще врічеш! — й покотився дзвінкий регіт.

— Тіточко, мене пан четар возьме зі собою на війну! — чванився Павлусь.

Віра схопила хлопчину за рамена й стала повертати його на всі сторони.

— Ото, воїн! Ото, козак! — кепкувала. — Більшовикові на перекуску!

Хлопчина насупився. Освободився з рук дівчини й скрився в куток.

— Що в селі чувати? — спитав четар дівчини.

Личко Віри споважніло, тінь смутку овіяла його.

— Нічого нового... Давнє, лиш стони, ридання... Звільна гояться рани...

— Дідусь чому не вернув з тобою?

— Стрінув знайомого... Та й ти знаєш його! Тямиш, цього страшного вечора перед погромом були в нас з Олексою три повстанчі старшини. Дідусь стрінув одного з них, поручника зі села Оріхова. Тямиш?

— Ага, пригадую собі. Постає дужа, обличча широке, червоне...

— Цей! Цей сам! Тепер пішли до солтиса, а я вернула домів... Ха-ха-ха!! — вибухла нараз сміхом. — Павлусю, а ти куди? Ха-ха-ха!! Диви, Юрчику, диви!

Четар глянув на хлопця й собі засміявся. Павлусь повісив собі на шії його стрілецький ремінь, із якого звисав футерал з бравнінгом. На голову натиснув стрілецьку шапку, а на руки надів великі, зімові, дідусеві рукавиці, які сягали йому майже до рамен. З поважним, насупленим обличчам, хлопчина намагався вийти з кімнати, не звертаючи уваги на голосний регіт четаря й Віри.

— Павлусю, ти куди? — спитав його четар.

Хлопчина спинився й глянув певним, рішучим поглядом на нього.

— У повстанці йду! — відповів твердо.

— У повстанці! — здивувався четар, повздержуючи вибух нового сміху. — Таж ми маємо йти до Галичан!

— Так, ми мали йти разом — —, але я не можу ждати. Тітка казала, що я малий, що мене зідять більшовики, а я покажу тітці, що так не є!

Павлусь ще дужче насупив брови та вилискував завзято карими оченятами. Підніс у гору руку, вдягнувши в грубу рукавичку й скрикнув бадьоро:

— На погибель більшовикам, ворогам України! — опісля звернувся знову до дверей.

Віра дусилася від сміху, та четар моргнув їй, щоби притихла й відозвався, сумним голосом, до хлопця:

— Павлусю, то ти навіть не попрощаєшся зі мною?

Хлопчина знову застряг біля порога й, поправляючи шапку, яка що хвилини опадала йому на очі, сказав тихо:

— Я попрощавсяб — —, та боюся, щоби очі не плакали, а тітка зараз... А я чейже так люблю пана четаря...

Й став тихесенько хлипати.

— Павлусю, ти підеш, оставиш мене, а з ким я верну до свого табору?

— Я поверну ще, пане четарю, поверну... — оправдувався. — Як лиш побю більшовиків, тоді підемо разом...

— А за той час, як тебе не буде, я тужитиму й ще більш захворію...

Віра споважніла. Їй стало жаль хлопчини, що заходився від хлипання.

— То що мені діяти?.. Я вже не знаю?.. А тета... — й ще дужче заплавав.

Широка стрілецька шапка опала йому аж по уха й зовсім закрила маленьку головку. Віра не могла вже довше повздержатися, кинулася до нього й схопила його в обійми.

— Цить, Павлусю, цить! — заспокоювала його. — Тіточка тільки так жартувала. Не плач, а то справді, колиб більшовики почули, то сміялисяб.

Зняла йому з головки шапку й стала стирати сльози.

— Я не плачу... то очі печуть... — оправдувався, намагаючись усміхнутися.

Дівчина стала його цілувати.

— Вірочко, мені заздро! — закликав, сміючися, четар.

— Ха-ха-ха! Чуєш, Павлусю! Четареві жаль, що я тебе стільки цілую! А я йому на перекір ще буду! Настав, Павлусю, личко. А! А! А!

Четар вихилився з постелі, зловив дівчину за руку, притягнув до себе й приневолив усісти побіч. Опісля обіймив її й Павлуся раменами та пригорнув до своїх грудей.

— Бачите, тепер ви обидвоє мої! Маю вас в полоні! Давайте окуп, а то задушу!

І став щораз дужче стискати їх. Віра нахилила до нього голову й подала уста.

— Тіточко, досить! То за багато, тепер я! — напиравсь хлопчина, але четареві не спішилося до нього.

Він кинув обіймати обидвоїх та став гладити круче волосся коханої дівчини. З цього скористав Павлусь, висунувся з рук Віри й став весело вигукувати на цілу кімнату:

— Я втік! Утік з неволі, не дам викупу! Ого! Пропало, пане четарю, в мене нічого не заробиш!

Та четар зовсім не звертав на нього уваги. Він ссав уста дівчини.

— Досить... досить... — випрохувалася, та не пручалася, не уникала його уст.

— Тіточко, я зараз на відсіч! Не давай більше, я вже йду з цілим полком! — кричав Павлусь, озброюючись в довгу мітлу.

— Вже... вже, коханий..., віддишу не стає... — шепотіла.

Павлусь вискочив на лаву, що стояла при ліжку і підняв над четарем мітлу.

— Кінець з тобою, вороже! Піддавайся! Ну! Руки до гори! — закричав грімким голосом.

Четар з дівчиною вибугли сміхом на вид грізної й уброєної постаті хлопчини.

— Га, що робити, піддаюся тобі, козаче — сказав згідливо четар, пускаючи з обіймів Віру.

На личку дівчини гралися румянці; очі весело-щасливо зоріли.

— О! Ще не все, четарю! Не так легко, ні! Віддай тіточці усе, що взяв від неї у викупі.

Й знову залунала весела, дзвінка каскада реготіння.

— Годі, Павлусю... — почала Віра, та четар вже схопив її й вівся устами в сніжну шию.

— Так!.. Так!.. Так!.. — приказував Павлусь. — Ще!.. Ще!.. Ще!.. Ну! Вже досить! Пустіть, тіточко, четаря! Пустіть, досить йому й того!

Знову весело засміялися. Дівчина спаленіла, четар заплескав у долоні.

— Знаменито, козаче! Чудово! — вигукував четар. — Страшну кару ти на мене наложив! Слава Богові, що скоро звільнив від неї!

— Тихо, Юрку! — тупнула ніжкою Віра. — А то більше не приступлю до тебе й на три ступні!

Вдавала розсерджену, а зіниці сміялися, раділи.

— Четарю! — почав торжественно Павлусь, опускаючи долі мітлу. — Тому, що ти Галичанин, дарую тобі життя й свободу. Я хочу стати твоїм союзником.

І приступив до постелі й подав четареві свою маленьку правцю. Четар кріпко її стиснув.

— Добре, козаче, приймаю твою приязнь. Дай Боже, щоби ми обидва дали собі раду з усіми ворогами України — сказав поважно.

— О! Дамо! Певно дамо! З'єдиненими силами все можна доконати! — закликав гарячо хлопчина.

Четар похнюпив голову. Йому згадалася днина, в якій проголошено універсал злуки усіх українських земель. Це було двацять другого січня 1918 року. Пам'ятна, велика днина. Гей! Де ці надії, де минувшина! Недалека минувшина.

— Юрчику, чого насупився? — перебила йому думи Віра.

— Ой, Віро, спомин...

— Ще не вмерла Україна... — затагнув Павлусь дитячим голосочком, кружляючи по кімнаті з куплею на шиї та стрілецькою шапкою на ухах.

— ...ще нам браття молодії... — підхопила дзвінко Віра.

— Дійсно... — шепнув четар, глянувши на хлопчину, в якого лице ясно захопленням. — Дійсно, Україну збудять їхні уста... Дитячі уста... Вони виростуть...

Четареві обличчя розяснилося. Почав спершу тихо, а опісля щораз голосніше вторувати.

— Бійтеся Бога, діти, тихо! — скричав лісничий, входячи швидкою ходою в кімнату. — Більшовики в селі, а ви пісні патріотичні заводите!

Вмить гімн урвався. Співаки засоромилися.

— Як так можна забутися! — ганив себе в душі четар.

— Ми забулися, дідусю... — почала оправдувати Віра, опустивши долі оченята.

— Ну, ще нічого не сталося, але треба вважати. Скрізь тиняються ворожі ватаги, а про нещастя не важко. Ще й вони тепер такі роззвірнені.

— Дійсно більшовики в селі? — спитав, не довіряючи, четар.

— Так, і то кінниця Буденного. Страх, які люті! Скрізь по хатах грабують, забирають кожухи й теплу одежу, бо на дворі зимно, мороз, а вони майже нагі.

— То й не дивно, що грабують; не всі такі терпеливі, як Галичане — сказав четар.

— І я то кажу. Та не в цім усе лихо, а в тому, що вони вчора окружили групу повстанців і думали, що вкінці її здусять, але не вдалося. Повстанці втекли та ще й їх потурбували. Тепер вони мусять далі їх тровити.

— А чия це була група? — спитав четар.

— Олексі...

— Олексі! — скрикнула Віра. — Боже!

— Нічого йому не вдіють, коби лише ввійшов у ліси — успокоїв її дідусь, та враз ударив себе по чолі.

— Та я й забув, а той сердега мерзне на дворі!..

— Хто такий? — спитав четар.

Та лісничий не мав часу відповісти. Вибіг до сіней і, відчинивши двері, тричі плеснув у долоні. По хвилині ввійшов в кімнату з поручником повстанців. Той був без зброї й зовсім подавав на спокійного мужика. Нічо не зраджувало його воєнного заняття.

— Добрий день! — привітав хатніх.

— Витайте! — відповів четар й глянув на нього. Пізнав його. Повстанець мовчки сів на лаву. На його обличчі розсілась темна жура.

Павлусь приглядався цікаво з кутика незнайомому. Нараз повстанець піднісся з лави й став великими кроками ходити по кімнаті. Віра поставила на столі їду. Павлусь висунувся з кута, приступив до неї й спитав тихо, показуючи пальчиком на повстанця:

— Тіточко, хто він?

— Поручник повстанців — шепнула йому дівчина до уха.

— Ага! — кивнув хлопчина головою й став ще цікавіше приглядатися.

Нараз повстанець задержався біля лісничого, що стояв при віконці.

— Пане лісничий! — сказав твердо. — Я спробую всілякими способами перекрастися через більшовицькі стійки й дістатися до свого відділу, щоби їх остерегти. Та ви на всякий випадок підпаліть вечором отсей оборіг, що стоїть в садку. Це буде для них знаком, що небезпека близько. Може мені не поведеться, то луна їх остереже.

Лісничий кивнув головою. Четар усе зрозумів. Більшовики натрапили на слід повстанчої групи й заходились її оточити. Якщо хто їх не остереже, то грозить їм неминуха загибель.

— Полуденок вже готовий — сказала Віра.

Мовчки позасідали до стола. Та не довго їли, коли нараз повстанець схопився з місця й прискочив до віконця.

— Кінниця йде! — прошепотів й кинувся до дверей.

— Пращайте! А не забудьте за оборіг! — скрикнув із сіней.

По хвилині задудніли його скорі кроки під хатою й зараз затихли. Віра заглянула крізь вікно. Повстанець уже зникав поміж деревами садка.

Це все сталося в одній хвилині, так, що Павлусь навіть не встиг ще замкнути широко відчинених зі зди-

вування уст, які був відчинив при наглому відході повстанця. — Та й нова зараз стрінула його несподіванка. Це дідусь прискочив до нього й зняв йому з шиї куплю четаря і враз із шапкою укрит добре в кутку.

А на дворі вже стукотіли копита, іржали коні, розлягалися прикази російською мовою.

Лісничий глянув крізь віконце. Подвіря, садок й город вкрили їзди. Наче муравлі. Більшовики позсідали з коней й стали розтаборюватися. Дідусь відскочив від віконця. В сінях зазвеніли остроги, шаблі.

— Хазяїн, де ти?

Лісничий вийшов на зустріч новим гостям.

У Віри забилося серце. Неспокійним зором глянула на четаря. Цей усміхнувся до неї.

— Не бійся, Вірочко! Нічого гіршого, як було, вже не буде.

Дівчина сіла на краю ліжка й взяла його за руку. Так почувалася лучше. Павлусь мовчки глядів крізь віконце. У нього п'ястучки міцно стиснулися, очі заіскрилися.

Нараз двері зі стуком відчинилися. В них станув більшовицький старшина. Зза його плечей виглядали темні, грізні лиця салдатів.

Командір бистро розглянувся по кімнаті. Спинив зір на четареві.

— Ти хто такий? — спитав різко, підходячи до постелі. Всі інші більшовики лишилися при дверях.

Віра затремтіла, рука її дужче стиснула долоню судженого. Четар спокійно глянув у грізне лице командіра. Було схоже до хижої птиці.

— Я онук лісничого.

— Ти недужий?

— Так, я ранений — відповідав твердо четар.

Віра збіліла, наче стіна. Тремтіла цілим тілом. В ухах стало їй шуміти.

— Ранений! — скрикнув, немов шуліка, старшина; очі в нього заіскрилися хижою, звірячою радістю. — Де ранений? Хто тебе ранив?

— Денікінці! Підчас погрому в селі Приліссі...

Хижацьке обличча командіра насупилося. Несподівався, щоби так легко виховзлася йому з кігтів жертва.

— А-а-а! — вихарчів і знову розглянувся по кімнаті. — А ти, хлопчино, чого так насупився? — спитав Павлуся й погладив його по личку.

Затрясся цілим тілом Павлусь з відрази. Руки командіра були холодні, вогкі.

— Ха-ха-ха! — зареготався старшина їдким реготінням й приступив до Віри та вплив у неї хижі очі. Дівчині стало моторошно під цим поглядом, ще дужче поблідла. Старшина завважив це й знову зареготався.

— І ти лякаєшся мене, красавице? — заскреготав. — О! Я не страшний для дівчат, ні! Я їм даю все що маю, золото, срібло, все, все, а вони мені за те...

— Товаришу! — гукнув із обурення четар.

Командір звернув до нього своє птиче обличча.

— Мовчати! Ти на мене гукатимеш!?

— Ні, товаришу, — всміхнувся насилу четар — я лиш хотів тебе спитати, чи ти голодний? Може що зіш з нами?

— А-а-а! Так! Добре! Товариші, ходіть сюди, бо й ви голодні! — звернувся до салдатів, що стояли в сінях.

Та нараз на подвірі роздалися крики.

— Товаришу командір! Де командір?

— Товаришу командір, шукають тебе! — обізвався один з більшовиків.

— Чую! — скрикнув сердито старшина й вибіг на двір.

За ним подалися салдати. Віра відітхнула.

— Ох!

— Цить, Вірочко — успокоїв її четар.

— Де дідусь? — спитала тихо.

— При воротах — відповів Павлусь, що знову глядів крізь вікно.

— Боженьку! — скрикнув нараз хлопчина.

— Що такого? — спитали враз четар з дівчиною.

— Цього повстанця ведуть! Зловили його!

Задеревіли. Що тепер станеться з Олексою й повстанцями?!

— Ой-йой-йой! — залебедів Павлусь.

— Чого, Павлусю? — спитав четар.

— Як його бють! Ой, як бють!

— Ходи сюди, дитино! Не гляди крізь вікно — кликав його до себе четар.

— Ні, я мушу! — наставляв Павлусь.

На дворі гомоніли крики. Між ними пробивався голос командіра.

— Ти в повстанці хотів! Пожди, ми тобі вкажемо дорогу! Зв'язати й під сторожу його! Опісля справимось!

— Сердешний... Безталанний... — жаліла тихо Віра.

— Ведуть його сюди, до хати! — прошепотів Павлусь й відступив від вікна.

— Комора у вас сильна? — гукнув командір, ставнувши в дверях.

Ніхто йому не відповів. Глянув грізно на засмучені лиця.

— Пождіть, ми ще поговоримо! — просичав. — Та тепер нема в мене часу. До побачення! — кинув їдко й, змірявши зором Віру, вийшов з кімнати.

— А стерегти його, як ока в голові! — приказував командір в сінях. — І на хазяїв мати догляд! Діду, вон до хати! Чуєш? Товаришу вартовий, колиб хто з них хотів вийти, то нагаєм крізь голову! Навіть хочби й це була ця красива чорнявка! А кріпко!

Скрипнули двері. В кімнату ввійшов дідусь. Був блідий, сумний. Зачинивши за собою двері, приблизився до ліжка.

— Поручника зловили — — —. Повстанці у засідці... — прошепотів з розпукою.

— Оборіг... — шепнув четар.

— Я знаю... Та нас стережуть, годі вийти...

На дворі затупотіли копита. Це більшовики почали шляхом у ліс. За ними покотилися з брязкотінням гармати, що надтягнули зі села.

На лісничівці остало ледви кількох салдатів. Їх завданням було пильнувати повстанця й хазяїнів.

— Вже смеркається... — шепотів дальше лісничий. — Небавом требаб оборіг запалити...

В сінях розлягалася рівномірна хода вартового. Павлусь сидів біля віконця й прислухувався шепотінню лісничого.

Нараз хлопчина склонив на п'ястучки головку й важко задумався.

— Може спробувати... — заговорило йому щось в душі.

— Ні, дідусь не дозволить... — міркував.

Підніс головку. В кімнаті залягав уже сумерк. Зіниці хлопчини зазоріли діамантами.

— Дідусю!.. — шепнув тихо.

Лісничий не почув. У нього кітловали думи, розпука.

— Дідусю!.. — прошепотів у друге, та вже голосніше.

Лісничий глянув на нього. Хлопчина поволеньки приступив до нього й схопив його за руку та притиснув її до уст.

— Дідусю! А можеб я спробував... Вам годі...

— Павлусю! — майже скрикнула Віра з докором.

— Ет, тіточка знову... — прошепотів крізь сльози хлопчина.

Четар мовчав. Він знав, що іншої ради нема. Рятунок був лише в хлопчині.

— Дідусю, — шепотів Павлусь лісничому до уха — я вилізу вікном, підкрадуся обережно до оборога, а...

— Годі, дитинко, й на дворі салдати сторожать — опирався лісничий.

— Там темно й я маленький... Крізь тин...

— Позвольте, дідусю, — вставився за ним четар — инакше годі! Павлусь, козак!..

Очі хлопчини заіскрилися. Прискочив до четаря й поцілував його в руку.

— Хай іще пожде, аж зовсім стемніє... — згодився по хвилині вагання лісничий. Він сам бачив, що іншої ради нема.

— Дідусю!.. Дідусю!.. — шепотіла дівчина з докором.

— Цить, дитино, там півтора сотні дітей пропадає...

Павлусь став нишпорити біля віконця, яке на зіму заліпила Віра глиною. За цей час лісничий змочив шмату нафтою й приготував сірники.

— На, Павлусю, та не згуби!

— Я, дідусю!? — обурився хлопчина.

Лісничий кріпко притиснув його до грудей.

— А не барися, зараз повертай. Та, як лише стане горіти, не втікай в напрямі хати, тільки довкола, крізь город. А то попадеш прямо в руки більшовиків, які вибіжуть до вогню — повчав старий хлопчину, що уважно слухав.

А на дворі пишалася вже ніч. Тиха, таємнича. У горі блестіли зірки й сіяв повновидий місяць, який вряди-годи крився за великі плахти чорних хмар. Тоді непроглядна пільма вкривала все, перед найчуйнішим зором людини.

Лісничий станув у віконці й вляпав бистрий зір в золотосяйливий місяць. Саме в цей мент надплила велика, чорна хмара й накрила золоті проміння.

— Вже пора!.. — шепнув й притиснув сильно, гарячо Павлуса до себе.

— Хай Бог і Його Провидіння провадить тебе, дитино! Добрій справі прислужишся!

Віра стала хлопчину обіймати й цілувати.

— Скоро вертайся, Павлусю... — шепнула йому до уха, хлипаючи.

Павлусь приступив до ліжка й став на потемки шукати руки четаря, щоби притиснути її до уст. Але четар зловив його ручку й кріпко стиснув у своїй долоні.

— Йди, козаче! Гаразд сповни своє завдання й щасливо повертай! — сказав бадьоро до хлопчини.

В темноті очі Павлуса ядро засвітили. Слова коханого четаря сильно підбадьорили його відвагу, захитану слізми дівчини.

— Гаразд, четарю! Або добути, або дома не бути! — прошепотів твердо козацький клич й кинувся до вікна.

Дідусь обережно відчинив віконце й став надслухувати. Усюди було тихо, тільки в оборі тупотіли коні. В сінях розлягалася хода вартового.

— Можна!.. — прошепотів дідусь.

При його допомозі виховзнувся Павлусь крізь вузке віконце й став спуститися вниз.

— А тіточка казала, що я маленький... — шепнув весело, побідно й зник у темряві.

— З Богом! — сказав тихо дідусь й зачинив віконце.

— З Богом!.. — шепнули четар й дівчина.

В сінях глухо гуділа рівномірна хода вартового салдата — — —

Павлусь, вилізши з вікна, припав щільно до землі й лежав неповорушно, вслухуючися у непроглядну пітьму.

— Куди мені йти? Крізь ворота? Та в них вартовий... А може його вже нема?.. Такий мороз!..

Павлусь став повзти крізь подвіря до воріт, над якими шуміли смереки.

Так таємничо, торжественно...

Нараз хлопчина спинився. Біля воріт скрипів сніг.

— Ага, це вартовий проходиться... — догадався.

— Що діяти? Треба лізти крізь тин... Га! Як треба, то треба!

Павлусь хильцем підокрався до тина. Біля нього задержався й став розтирати рученята.

— Ух! Як холодно, аж задеревіли! Ото придалисяб тепер дідусеві рукавиці!..

Та Павлусь не любив ніколи роздумувати багато над собою, іще тепер, коли перед ним така величня ціль. Врятує життя повстанцям та зробить несподіванку більшовикам.

— Ух! Вони то забили батюшку. До діла! Мерщій, мерщій!

Став дряпатися обережно на тин. Ось вже й на ньому. Хлопчина сів на нього, наче на коня. Та нараз тин заскрипів раз, другий... Серце похололо Павлусеві грудях. Скорчився цілою постаттю, бажав зробитися

як найменчим й найлекшим, щоби лиш не тяжіти старому тинові. Та тин скрипів, стогнав. Хо́да вартового затихла.

— Хто тут?! — нараз роздався твердий голос зі сторони воріт.

Хоча Павлусь не багато розумів по російськи, все-таки знав, чого хоче вартовий салдат. Хлопчина запер в собі віддих і прилип, зрісся з тином. Та цей скрипів, скреготав...

— Хто там?! Кажи! — скричав знову вартовий, а його голос так голосно лунав серед глухої пільми.

— Боже! Боже! — молився хлопчина.

Нараз ізза хмари виринув гарний, золотистий цар ночі й ярко освітив лісничівку. Павлусь завмер.

— Хто там?! — закричав у третє салдат й пустився скорою ходою в Павлусевім напрямі.

Годі було хлопчині вагатися, ждати. Не зважаючи вже на скрипіт тина, переложив миттю через нього ногу на другу сторону і зіскочив. Та нога заплуталася в щілину тина й Павлусь повалився на землю.

— Стій! Стій! — зверещав вартовий.

Павлусь вихопив ногу й пустився бігом крізь город.

— Стій, бо стріляю! — погрозив вартовий, але хлопчина не слухав його, лиш біг, що мав сил, в напрямі вулиів.

А місяць світив й приглядався незворушено цій картині. Нараз різкий вистріл перерізав тишу ночі. Захитався Павлусь. Його у боці запекло, закололо...

— Бозю, допоможи мені! — прошепотів з розпущею й, зібравши усі сили, вскочив між вулиї.

За ним тупотіла хо́да вартового. На подвірі лісничівки роздалися крики. Це з обори повибігали другі салдати.

— Все пропало! Все пропало! — ридав у душі хлопчина. — Й то через місяць! Ой, ти! — Павлусь погрозив йому п'ястуком.

Засоромився повновидий і знову скрився за хмару. Темна, непрозора темінь вкрила своїми опікунчими крилами малого героя.

Вартовий голосно закликав. В бігу, серед нової пітьми вдарився до вулія.

— Товариші! Товариші! Ходіть сюди! Мерщій! — став скликати інших більшовиків, котрі вешталися з ліхтарнею по подвірі, не знаючи, що сталося.

У Павлуса пекло в боці. По тілі, в діл, по ногах спливало щось теплого; в голові, в ухах стало шуміти. Тратив сили. Та біг даліше, не уставав. Він бачив перед собою лиш одну-однісіньку ціль: Запалити оборога. Й добував усіх сил, щоби до нього дістатися. Хоча нова пітьма вкрила садок, Павлусь не зважав на це, тільки біг. Він навіть радів, що цим робом врятується від рук вартового.

Та нараз ноги звільнили біг, стали важкими, неслухняними й хлопчина звалився на землю покриту білим снігом. А за ним, довкола нього вигукували салдати. На городі, наче зірка, блискотіла ліхтарня. Вони шукали втікача. В голові Павлусеві шуміло, гуділо так, начеб рій чмелів замешкав у черепі. Крики й вигукування більшовиків змагалися, троїлися в його ухах. В боці пекло, рвало. Хлопчина запхав руку крізь пазуху й доторкнувся рани. Намацав щось липке, мокре, а тепле...

— Кров!.. — блиснула думка.

— Тому нема в мене сил...

Розпука огорнула хлопчину. Зібравши всі сили, став повзти в напрямі оборога. Небавом стомився.

— Коби долізи... Боже! Боже!.. — молився в душі.

Салдаські крики стали наближатися до нього.

— Все пропало! Зловлять!..

І став знову повзти. Нараз рукою доторкнувся чогось твердого, наче стіни.

— Ага! Вулій... А можеб?.. — виринула спасенна думка.

Павлусь миттю вповзнув під вулій. В саму пору, салдати вже наближалися. В одного вилискувала ліхтарня.

— Кажу вам, що це був хлопець. Яж його зовсім виразно бачив. Саме тоді, як він перелазив крізь тин, виринув ізза хмари місяць.

— Що ти вреш, Ванька! — відіззався до нього салдат з ліхтарнею. — То певно був лис, що скрадався до курника!

— Ні, це був чоловік — упирався при своєму Ванька. — Впрочім я не стрілявби до звірини.

— Але що ти, Ванька, не вцілив, то дивне! Тиж ворону в леті зістрілиш, а тепер в лиса не поцілив — кепкував з нього один більшовик.

— Передусім я не стріляв до лиса, лиш до людини; а хто в таку пітьму поцілить?

— Таж місяць світив! — дразнив дальше товариш. Ванька замовк. Більшовики стали дальше нишпорити по садку. Звільна віддалялися від захисту Павлуся.

— Ой, вцілив ти, вцілив!.. — зітхнув хлопчина в слід за салдатами. — Але як вони не потрапили на слід моєї крові? — дивувався.

Гомін й кроки більшовиків затихли.

— Вперед, до діла! — шепнув до себе Павлусь і став вилазити зіпд вулія.

Так приходилося йому це важко! Руки зовсім за-дубіли з морозу; голова здавалася безмірним тягарем, а ноги... Павлусь мав вражіння, що їх оставив під вулієм.

— Боженьку! Коби скоріше, коби скоріше!.. — молився в душі хлопчина й повз ходою черепахи.

Знову стало йому немічно. Приляг до морозної землі. Так й легче було. Лице горіло, пекло, а сніг його холодив. Павлусь заплющив очі. Так добре, хорошо йому стало! Давно так було. Ще як у батюшки...

— А де батюшка? — спитав нараз себе.

— Батюшко! — хотів закликати, та уста наче зрослися.

— А оборіг?.. Там гинуть!.. — зойкнула думка.

— Боже!.. Боже!.. — заголосив у душі й почав знову повзти.

Зза хмари знову виступив ясний місяць. Перед очима Павлуся виринув оборіг.

— Слава Богові! — зрадів. — Ще тільки кілька кроків.

Та їх треба було переповзти. Хлопчина добував останні сили.

— Коби лиш осталося ще сили розпалити вогонь... — журився.

— Нарешті! Нарешті! — зрадив і заглибився в пахуче сіно.

— Як гарно, немов у літі на леваді... — мріяв. — Лиш замість теплого сонячка, холодний місяць... Місяць зрадник... Ага, що він зрадив?.. На тині... Та чому я не підпальною оборога?..

Став добувати зза пазухи сірнички. Так важко це приходило; пальці згрубіли, ствердли. Вкінці вдалося. Хлопчина виняв сірничка з коробки й став його потирати — — Враз затремтів. З глибини бору дійшов сухий тріскіт крісів. Павлусь підніс важку голову й став надслухувати — — Тріскіт змагався, забрехали й скоростріли... В хлопчині похолोलо серденько.

— Запізно... Запізно... — заголосив у душі.

— Ні! Ні!.. — й став швидко терти сірничка.

Годі! Сірничок й коробка висунулися зпоміж пальців. Руки задубіли, пальці відмовили послуху.

— Боже!.. Боже!.. Там гинуть! — ридав в душі. Німі сльози котилися по личку. Лискучі-лискучі — —

— А мені годі... годі... Місяць зрадив!..

Павлусь вляпав зір в обличчя місяця.

— Ой, місяцю, місяченьку... — зітхнув.

— А там пальба... Гинуть... А четар казав, що лиш я... Тіточка завжди говорила, що я маленький... Батюшко!.. Батюшко!..

.

В глибині бору чекотали скоростріли...

А місяць з гори глядів, як гинуть люде й як під оборогом заснув хлопчина. На блідому личку горіли дві великі сльози — — —

Біля хлопчини лежала коробка зі сірничками.

* * *

Зачинивши за Павлусем віконце, лісничий усів при ньому й впялив зір у непроглядну пітьму, бажаючи пробити її, щоби глядіти на рухи малого героя.

В кімнаті було тихо. Дівчина й четар боялися голосніше віддихнути. Вони старалися навіть приглушити голос серця в грудях, стискаючи їх сильно долонями. В сінях розлягалось глухе ступання вартового.

Нараз лісничий задрожав. До його чуйного уха дійшов крик вартового. Дрожащими руками відхилив віконце й став надслухувати. Оклик повторився. Грізний, гострий. Затремтіла Віра й схопила четаря за руку. Похололи серця.

— Місяць! Місяць! — прохрипів голосно дідусь.

— Тихо! — приказав рішучо четар.

Хода вартового спинилася під дверима. Проміння холодної планети заглянуло в кімнату й освітило повні жаху й тривоги обличча. Нараз різкий вистріл перерізав воздух. На подвірі заметушилися й стали накликуватися більшовики.

— Боже!.. Боже!.. — шепотіла, тремтячи, наче в пропасти, Віра.

Лісничий застиг біля віконця, впяливши зір в садок. Четар сів на постелі й надслухував. На дворі перекликувалися вартові.

— Пропало... Пропало... — шепотів в одчаю лісничий, коли нараз знову в кімнаті потемніло.

Це місяць скрився. Але салдати дальше вигукували, шукали скрізь по садку й городі. Лісничий відчинив ширше віконце, не зважаючи на холод, що вдирався прожогом в кімнату. Його очі й слух погрузилися в темінь...

Вкінці вернулися салдати, голосно кепкуючи з вартового: — Не зловили нікого. Лис утік, наляканий вистрілом Ваньки.

— Ха-ха-ха! — широко лунав по лісничівці глумливий сміх більшовиків.

В кімнаті всім полегчало на душі. Проворний Павлусь не дав зловитися. Лісничий глибоко зітхнув й примкнув віконце. Тепер ждав на спасенний вогонь...

А на лісничівці стихало. Салдати знову поклалися до супочинку й знову загуділа в сінях монотонна хода вартового.

І минали хвилини поволи, немов цілі доби. Лісничий знову занепокоївся.

— А може таки його поцілили?..

— Не говоріть таке, дідусю, — успокоював його четар, хоча в самого тремтіла душа о долю малого героя, — він обережний, тому й діло йде пиняво.

Лісничий на малу хвилину заспокоївся. Та нараз, приклякнувши при віконці, став гарячо шепотіти молитву. Й знову показався місяць, знову заглянув у неспокійні лица, коли нараз зі сторони глибокого бору надлетіло глумливе реготіння крісів.

Лісничий схопився з клячок і хвилину надслухував, наче не довіряючи своєму чуйному слухові.

— Пропали!.. Пропали!.. — прохарчів і повалився ниць.

— Дідусю! — скричала Віра й припала до нього.

— Дідусю! — повторила, потрясаючи немічним, безвладним тілом.

Четар вискочив з постелі й, заточуючися на всі сторони, підійшов до тіла лісничого.

— Дідусю! Дідусю, не глядіть так! — плакала дівчина.

Широко відкриті очі дідуса гляділи страшною розпукою. Четар похилився над ним й приложив ухо до його грудей. Серце мовчало. Воно не видержало жорстокого удару...

Лице четаря стало крейдяним. Віра глянула на нього й усе зрозуміла. З гірким риданням припала до дорогого тіла.

Нараз заскрипіли двері й станув у них вартовий.

— Що тут діється? Що це за крики?

Четар вказав рукою на тіло лісничого.

— Помер... — пояснив.

Вартовий глянув на долівку, та ні крихітки цим не зворушився.

— То що з того! — скричав. — Там тепер сотки гинуть і світ не валиться! Тихо бути! — й, тріснувши дверима, вийшов до сіней.

— Цить, Вірочко! — став успокоювати четар дівчину, хоча у самого тремтів голос риданням. — Цить!..

І, притиснувши дівча до грудей, став заколихувати ридання, стирати з личка сльози...

У лісі сказано скомліли скоростріли.

В сінях проходжувався вартувий...

А крізь відхилене віконце заглядав цікаво промінистий місяць-зрадник...

XI.

Світанок... Мільонами жемчугів зазорів до сходячого сонця сніжний килим землі.

А враз із сходом завівкали дужі, гарматні гирла. Здрігнувся із тривоги бір. Ще ніколи не приходилося йому так пробудитися...

Над верховіттям дерев заридали смертні стрільна. Одно за другим, наче шуліки, впадали несподівано в нутро бору і з голосним їдким реготом роздирали все довкола себе. Заплакали дерева блискучими слізми й вкрилися багряною, теплою кровю. Та не була це їхня кров, ні! За кожною деревиною крився один воїн і завзято відстрілювався з розпеченого кріса...

— Уважно, хлопці, шанувати набої, а то до полудня бракне! — приказав отаман зза здорового дуба.

— Гаразд, отамане! — відгукнуло кілька голосів.

— Шанувати набої! Вважати! — понеслося від деревини-до-деревини, від куша-до-куша.

Нараз у воздуху щось захлипало маленькою дитинкою, затріщало між гиллям і зайшлося пекольним сміхом.

Зжахнулися воїни. Стрільно вибухло біля отаманового дуба. Дим вкрив пень деревини. В повітрі понеслися нові оклики болю.

— Ой-йой-йой!..

— Мамунцю, рятуйте!..

— Ой, добийте мене, любі товариші, добийте!..

— Браття!.. Браття!..

— Боже!.. Змилосердися!

Повстанці перестали відстрілюватися. Трівога здушила їхні відважні серця.

— Отамане! Отамане!

Ніхто їм не відвічав. Лиш стони, зойки...

— Отамане! Батьку! — закликали знову. А в голосі їхнім гуляв одчай.

— Тихо! Я між вами! Мені нічого не сталося! — роздався нараз сильний голос і зі сірого туману виступив отаман.

— Слава Богові! — зраділи вірні хлопці й знову приложили кріси до рамен.

— Добийте мене, добийте!.. — благав невпинно якийсь погасаючий голос.

— Боже! Боже! — скаржився другий.

Та ніхто не звертав на них уваги. Очі кожного воїна впилися в гущавину, у якій крився ворог, щоби відповідно привітати його.

Отаман станув при великій осіці й оперся до неї. З чола молодого старшини стікала кров. Це відломок гранати вирвав йому клаптик шкіри враз із білим, мов сніг, волоссям.

На обличчі Олекси розсівся важкий смуток. Погасли його завзяті зіниці. Повів ними по своїх молодих воїнах.

— Пропали всі!.. — зітхнув. — До полудня, а хочби й до вечора, бракне набоїв — — — А тоді смерть — — — Тоді смерть — — —

Олекса не боявся її; вінже не раз заглядав їй у вічі... Та йому жаль цих хлопців-борців за волю вітчизни. Так марно погинуть тепер, коли треба стільки рук і хоробрих душ. Та коли їх було не треба? Від споконвіку...

А він намагався всіма силами вирвати їх з цієї матні, в яку їх замкнули більшовики. Пекольна яруга! Сім наступів робив цієї ночі й усі покінчилися невдачею. Більшовики зібрали велику силу війська й гармат... Ой, заквилять в селі нещасні неньки! Неодна дівчина головою товктиме до білої стіни! І Віра заплаче... І дідусь. Та він до Мотрі...

Нараз Олекса вибився зі своїх дум. По ворожій

стороні настав якийсь рух. Замовкли їхні гармати, стихали скоростріли.

— Позір! — грімко скрикнув отаман.

— Готовсь!

— Позір! Готовсь! — повторив по другій стороні яруги поручник Нерідкий.

Сильніше стиснули мужицькі руки гарячі кріси. Скулившись за деревами, ждали повстанці, зі запертим віддихом, ворога. Стало тихо-глухо — — Нараз поміж кущами замаячили червоні шапки армійців.

— Пали! — приказав Олекса.

Загріміли кріси. Раз, другий, третій... Затріскотіли скоростріли... Дим вкрив гущавину й червоні шапки перед бистрими очима повстанців. Захлипали в куцах ранені...

Та Олекса не ждав аж ворог наскочить на його становища, підніс у гору кріс і закликав дужим голосом:

— Вперед! На штики!

— На штики! — повторив луною поручник.

— Гурра! Слава! — грянули молоді голоси.

Повстанці з наставленими штиками кинулися в гущавину, в якій метушилися зі жаху більшовики.

— Слава! Слава!

— Вперед! — приказував отаман. — Ще раз спробую пробитися... — прошепотів до себе.

— Вперед! — вторував отаманові поручник.

— Слава! — гукали повстанці й злетіли на лаву червоноармійців.

Закітловало в гущавині. Роздалися оклики люти й ридання ранених. Жостоко скреготіла зброя — — Наче смерть зубами... Захиталися червоні шапки, стали подаватися, ще раз задержалися муром — —, вкінці розбіглися в дикім переполюсі.

— Спасайтесь!!! Спасайтесь!!! — заревіли зі жаху втікачі.

З голосним, грімким „Слава“ кинулися молоді завзятці за ними.

— Стій! Стій! — закричав нараз отаман.

— Стій! — гукнув поручник.

Та було вже запізно. Повстанці наскочили на гармати.

— Долі! — скрикнув отаман, а враз з його приказом заревіли страшні, злющі гирла.

Завирувала земля довкола нещасних героїв. Вогнем, оловом плюнули їм у вічі зрадливі гармати. Все: дерева, люде, земля змішалось в одну суматоху, що вертілася, пручалася на всі сторони. Ще раз ригнули гармати... Високий стовп диму взнісся в гору над вируючою, у жостокому, смертному танкові, масою грязі. Серед густого, димного туману літали поодинокі людські члени. Довкола, наче з безчисленних водограїв, прискала червона кров. Страшний рев наповнив повітря, бір. Бідькали ранені, ревіли, наче звірі, божевільні. Й реготалися... Так жостоко, люто... Вилискували, терли зубами...

Нараз дужий голос зміг пекольний вереск:

— Хлопці! Взад! На свої місця! В яругу!

Це отаман, вирвавшись із пекольного виру, накликавав своїх воїнів, які ще спаслися від смерти.

У відповідь зачекотали ворожі скоростріли. Вони заходилися кінчати діло.

— Взад, на давні становища! — накликавав Олекса.

А кулі свистали, глумилися з його слів.

— За мною, діти! За мною!

— Батьку! Батьку! — скаржилися голоси.

— Мерщій в кущі, а то вибють нас до ноги!

— Хи-хи-хи!! — зареготався хтось біля нього страшним сміхом й полетів далше в кущі.

Олекса зжахнувся й глянув за сміхуном. Це був його поручник, син солтиса.

— Хи-хи-хи!! — понеслося довкола, так голосно, жахливо.

— Батьку! Батьку!!

Олекса спинився під великою осикою, яка вся, від коріння аж до верховіття, тремтіла в безнастанних дроссах. У воздуху вівкали кулі, а перед ним клекотіло, варилося, наче у великанському, пекольному казані.

— До мене! Тут! — став повздержувати втікаючих повстанців.

Очі нещасних борців зайшли кровю, яка й спливала по їхніх одягах із численних ран.

— Скільки вас, браття? — спитав тихо й став рахувати зором недобитків.

— Двацятьсімох... — зітхнув важко й похитав сивою, окервавленою головою. Сотню оставив перед гарматними гирлами.

— Ух! Ненаїсні!..

Нараз в кущах затріщало. Ворог наступав.

— Хлопці, в розстрільну!

Повстанці слухняно розбіглися й видовжилися в одну лінію. А знали, що це вже в останнє...

Знову затріскотіли кріси.

— Гаразд ціляйте, хлопці! Не жалуйте їх! — приказував Олекса, стріляючи раз-по-раз із кріса.

— Гурра-а-а! — заревіли більшовики дужими й численними горлами.

— На погибель! — відповіли слабі голоси недобитків й плюнули їм у вічі гарячим оловом.

Завагалися червоні ряди, подалися взад. Не помагали люті погрози й прикази командирів.

— Слава! — зраділи в останнє повстанці.

Нова лава ворогів звалилася на недобитків і вдерлася у нутро яруги.

— Гурра!-а-а! — заревли радісно червоні.

— Діти! До мене! Не даймося живцем! Слава Україні! — вигукував отаман.

Кільканацять повстанців станули в кутку яруги й стали завзято відбиватися. Бісився командир червоних. Підніс в гору лискучу шаблюку й кинувся з гурмою салдатів на горстку борців.

— За мною! За мною!

Гуртом кинулися за ним червоноармійці, здусили недобитків, змішалися з ними. Командир прискочив до Олекси.

— А-а-а! Отаман! Гинь, бунтовчику! — й замахнувся шаблюкою.

Та Олекса заслонився крісом і відбив страшний удар. Розприслася в руках командіра шаблюка до сталевого дула.

— На погибель! — гукнув Олекса й розчавив череп більшовицького старшини.

Охнули червоні, захиталися.

— Слава! — зраділи повстанці.

— Слава тобі, батьку! — й кинулися подвійними силами на скамянілих ворогів.

— На погибель!

Удар був страшний, могутий. Більшовики зі жахом розступилися.

— Слава! Слава! — й, скрившись за грубі пні, стали дальше відстрілюватися.

Заніміли більшовики зі здивування.

— Здайтеся! Ми даруємо вам життя! — почулися голоси з їхньої сторони.

— Приставайте до нас! — приманював підстаршина, котрий обняв команду по смерті командіра.

— Не треба нам від вас ласки! Ми не зєднаємося з катами нашої вітчизни! — відповіли повстанці.

— Отамане, схаменися! — накликував підстаршина.

— Годі! На погибель ворогам України! — відповів Олекса.

— На погибель! На погибель! — повторив десяток голосів. — За нас помстяться!

Підстаршина кивнув шаблюкою. Лава червоних рушила бігом. Затріскотіли кріси й замовкли. Заскреготала сталь й — усе затихло. Лиш де-не-де роздався глухий стогін, уриване хлипання... Червоні шапки вкрили побоевище.

— До сто чортів! — закликав підстаршина. — Півтора сотні зіло нам девятьсот люда. Герої! От, з такими не важкоб стоптати цілий Захід — —! А що булоб з нами, колиб вони зєдинилися в одну армію?.. Пішлиб в дураки! Ха-ха-ха!!

Підстаршина приступив до трупа командіра.

— Егеж, сердешний, не взрієш уже красавиці з лісничівки, до якої вибірався ти на ніч!.. Хе-хе-хе!

— Копати могилу! Спільну! — приказав санітетам.
— Очевидно, по смерті не будуть гризтися! — кинув крізь зуби другий старшина.

І зареготалися довкола салдати з дотепу старшини.
А в їхньому реготінні скиглив одчай...

.
.

І виросла могила... Висока, широка... А на ній пишався трираменний хрест. Дубовий хрест... Під ним у взаїмніх, братніх обіймах спочивали сини двох народів.

І смерть злучила дві споконвічні ненависти —

І укоїла їх...

І зродилося кохання...

Любов мерців!..

І душі їхні заскиглили в одчаю — —:

— Боже!.. Природо!.. Чому воно так?

* * *

Світанок застав обидвоїх скулених над застиглим вже тілом лісничого. Застав їх у німому болю... Й затремтіло немічне проміння зімового сонця. Воно на цих двоїх блідих, закам'янілих обличчах відчитало безмірну низку розпуки...

В сінях стукотіла хода вартового. Невпинно, одноманітно. Із лісу долітало тріскотіння крісів.

Та це все не було всилі збудити до життя, із одчайного остовпіння — двоє молодих душ.

Нараз різко заревіли гармати. Віра здригнулася.

— Юрчику!.. Юрчику!..

Підніс важку голову й глянув на неї погаслими очима.

— Юрчику, ми самі тепер... — бліденьке личко скривилося до плачу, але з горла добувся лиш чудний звук. Страшно!... Обличча кривилося в жостокому риданні-спазмі, груди хвилювала лютою, нагальною завірухою, а з горла дерся їдкий скрегіт.

Четар миттю очунав.

— Вірочко! Що тобі? Погамуйся! — й, схопивши її ручки, став жагуче їх цілувати. А вони були холодні-холодні...

— Віро!.. Кохання!.. — прохав, а смертний піт жаху вкрив його чоло, виски.

Дівчина безнастанно заходилася ні то риданням, ні то сміхом. Зір її був тупий, далекий... Личко раз блідло, раз горіло полум'ям.

— Кохання, що тобі?.. — питав й грів до своїх грудей її скостенілі ручки.

І по хвилині запекли його вогнем.

— В неї сильна гарячка... — прошепотів й глянув у її мутні зіниці.

Гляділа десь далеко, у безвісти...

— Вірочко!..

Нараз зір дівчини запалився й зазорів тисячами зірок. Вирвала долоні з його рук і стала на пальцях вичислювати:

— Диви, Юрчику, найперше Іван..., опісля ціла дяківка й десятки людей у селі... Батюшка... Там зараз Олекса і повстанці... Ага! Ще Павлусь!.. Тут дідусь!.. Лиш ми осталися. Та й ми підемо, пожди!

Схопилась з місця й підбігла до віконця, яке було трохи відхилене. Зрозумів четар чому було так студено.

— Гляди! Гляди, Юрчику, — взивала його за собою до вікна. — Дивись, яка повинь червоної крові. Велика, бездонна!.. А бачиш, як в ній пручаються люде, як боряться зі собою!.. Один на другого пнеться!.. Жаль по-тапати... А хто буде на верху, всежтаки пізніше — — — Бачиш, вона зближається до нас!.. Яка кервава, грізна! — — І нас захопить, Юрчику! — — Юрчику!! — скричала нараз. — Любий, втікай звідсіля! Вертай чимскоріш у свою вітчину! Там... — і, впиявши зір у далечінь, прошепотіла: — Та ні й там повинь — — — і там кров, сльози, насилля! — — — Нема тобі де захиститися!

І стала хилитися поволи до долу, немов стята дєревина.

— Вірочко, що тобі?! — й схопив її в рамена.

— І там кров, сльози, насилля — — І там треба рук — — Дужих рук — — —! — чимраз тихіше шепотіла. Наче засипляла.

Затяжіла йому в раменах, головка похилилася вниз.

— Віро! — скрикнув. — Вірочко! Невжеж і ти?!

Та тільки грюкіт гармат й тріскотіння крісів йому відповіли.

— Ні! Грудь ще хвилює...

Старався піднести її, щоби положити на постелі, але немічні сили, які пожерла довга недуга, не давали.

А грудь стихала... Стихала...

— Вартовий! Гей, вартовий! — закликав благальним голосом.

Скрипнули двері.

— Чого?

— Товаришу, допоможи мені покласти її на постелю! — прохав. — Обомліла — додав на допитливий погляд вартового.

— Добре, поможу — згодився більшовик, відкладаючи кріс.

Це не був той, що сторожив у ночі.

— Обережно... Обережно... — прохав четар.

— А цьому що? — спитав більшовик, вказуючи на лісничого.

— Помер в ночі...

Армієць зітхнув; похилився й накрив лице мерця. Четар здивувався.

— Невжеж й у них є люде з серцем, з душею? — спитався в душі.

— Дякую, товаришу! Спасибіг!

Більшовик мовчки хитнув головою й, знявши шапку, став шепотіти над дідусем молитву. Стало тихо в кімнаті... А по лісі гуляли гремучі стрільна, нісся пекольний рокіт.

— Її треба відтирати... — шепнув до четаря, виходячи до сіней.

Четар кинувся до посудини, в якій завжди стояла вода. Була порожня.

— Нема води!.. — заломав руки.

— Іди до керниці, я перепущу та скажу й отцюму вартовому при воротах, щоби не спиняв.

Четар подякував йому повним вдяки зором. Швидко накинув на себе кожух лісничого й, схопивши збанок, кинувся до сіней.

— Стій! — спинив його вартовий. — Тиж босий!

Четар глянув на ноги. Дійсно, забув про них. Вернув в кімнату й надягнув миттю свої чоботи, які стояли в кутку.

— Тепер гаразд... — прошепотів вартовий, глянувши на переходячого четаря.

Гострий, морозний воздух овів його постать. Четареві стало темно в очах; світ закрутився. Опершись рукою до стіни ждав, коли промине прикра хвилина немочі. Звільна став звисати; ноги перестали тремтіти, вгинатися.

— Товаришу, швидше! — скрикнув вартовий із сіней. — Треба рятувати!

В четаря виринула спасенна думка.

— Навіщо йти до керниці, коли перед порогом сніг?

Миттю зігнувся й нагорнув повний збанок білого снігу.

— Харашо, товаришу, харашо — приказував салдат. — А я й не догадався.

Четар вернув до кімнати й кинувся до Віри. Став натирати снігом її виски, чоло, шию. Розіпняв горсет. Заблисла сніжна грудь.

— Віро, Віро!.. — благав.

Вкінці відкрила очі блискучі, червоні. Впялила їх у його обличчя:

— Мій єдиний, коханий...

Не всилі був повздержатися; бурею втіхи захвилювала йому грудь.

— Вірочко!! Моє кохання!..

Стала пестити його кучері, ігратися ними... Забули, що тіло дідуся біля них... Не чули реву гармат й жалісного, прашального мукання красулі на подвірі — Не чули нагукування більшовиків і тупоту кінських копит, що звільна погрузився у борі. Не чули, що в ко-

морі щось хропіло у смертній агонії... Не чули. Бо у них був жах, що доля може їх розділити, на все, на віки — —

— Юрчику, дай мені води напиться...

— Зараз, моя квітко, зараз принесу!

— А не барися... — прошепотіла.

— Ні, я зараз! — запевнив і вийшов до сіней.

— Овва! Де вартовий? — здивувався й щойно тепер завважив неприявність більшовиків. Не чути було ні їхніх криків, ні тупання коней.

— Відіхали! — зрадів і вийшов на двір.

Подвіря було пусте. Вартового при воротах не було.

— Слава Богові! Нарешті буде спокій!

Й спрямував ходу до воріт. Нараз пристанув, завагався.

— Де вона? Де ця криниця?

Та ні в кого було запитатися. Усюди ставало тихо-глухо, бо й у лісі затихали вистріли. Завважив це.

— Вже покінчили — —

Став розглядатися по ліснім хазяйстві. В долині за садком побачив журавля.

— Ага! Ось, де вона! — зрадів й пустився в її напрямі.

— От і нещасний оборіг!.. Та де Павлусь?

Спинився при керниці й зачерпнув води.

— Гаразд, тепер додому.

Наблизився знову до оборога, але вже з другої сторони. Переходячи, глянув на нього й зжахнувся. Під оборогом, глибоко в сіні побачив хлопчину.

— Павлусю! — скрикнув і припав до нього.

— Замерз!.. Ні! Біля нього кров!.. Цей вистріл, то в нього...

Приклякнув й притиснув уста до холодного, ледяного чола хлопчини.

— Спи, малий герою!.. Я зараз до тебе поверну.

Пустився в хату похиливши у низ голову. Він уже не сумував, не ридав, ні. Четар думав, співав пісню, яку родив у його душі жорстокий, довгий біль.

— Вірочко, вода...

— Дай, дай! — прохала й жадібно притиснула уста до збанка.

— Досить, Вірочко, така студена...

— А-а-а! Яка добра! Мене так палить!.. Юрчику, тямиш і ти пив з цього збанка — — — Ні! Що я кажу! Не пив! Ворог витрутив тобі його з рук — — Як ролі змінилися... Перше ти, опісля я... Так Бог дав, щоби ти міг віддячитися...

Її шепотіння звільна стихало. Засипляла. Четар приложив долоню до її чола, личка. Палилися у вогні. Організмом дівчини заволоділа гарячка.

Пестив зором дорогі черти.

— Моя... Моя... Моя.. — заспівало тужно в душі.

Сів біля ліжка й похилив на нього голову. Дівчина стала маячити, шепотіти. Вслухався в її уривану мову, яка була одною, нескінчимою скаргою...

— А Павлусь! — згадав нараз й схопився.

— Треба йти по Павлуса!..

На подвірі було тихо, понуро. Хоча сонце світило, блискотів сніг... Й у лісі все замовкло, лиш десь далеко, в глибині крякало гайвороння — — —

Четар вляпав зір в гушавину бору. Йому забажалося збагнути, що в ній криється...

Нараз почув за собою скрипіт снігу. Оглянувся. За ним стояли два мужики.

— Слава Богові! — привітали його.

Не відповів на привітання, лиш глянув на них тупим, тривожним поглядом.

— Чого вам? — спитав глухо.

— Ми до лісничого... — почав старший з них, вже сивий дідусь.

— Він там — перебив йому четар й вказав на хату.

Мужики спрямувалися до неї. Четар слідкував за ними зором. У ньому зросла тривога.

— Пождіть! — закликав за ними. — Хто ви такі?

Мужики спинилися. Четар підійшов до них.

— Що ви за одні?

Очі його світили грізно-люто. Йому уявилося, що вони прийшли з новим лихом.

— Я солтис, — відіззався старший — а то Прокіп, мій сусід.

Зір четаря злагіднів.

— То ви з Прилісса?

— Так, ми приятелі лісничого — сказав солтис й знову звернувся в напрямі хати.

— Пождіть! — спинив їх четар. — Там... Пождіть ще!.. Ходіть зі мною, допоможите мені...

Мужики видивилися здивовано на нього, не розуміючи його бесіди.

— Ходіть!.. — прохав гаряче. — Там Павлусь...

— Ви певно той четар?.. — спитав солтис.

— Так, це я... Але ходіть, бо круки починають злітатися... — й вказав рукою на оборіг, над яким справді кружляли два чорні грабарі.

Мужики переглянулися між собою. Солтис знизав раменами.

— Ходіть!.. Ходіть!.. — наставляв четар і пустився в напрямі оборога.

Мужики поманджали за ним непевною ходою. Здивовано переглянулися, бачучи, як він приклякнув під оборогом і притиснув щось гарячо до грудей.

— Що йому? — спитав Прокіп солтиса.

У відповідь цей знову знизав раменами.

— Глядіть, як закостенів!.. Бідний, малий герой... — приказував четар, колихаючи в раменах закостеніле тіло.

Мужики оторопіли. На їхні лиця виступив жах. Аж по хвилині припав солтис до тіла хлопчини й заглянув йому в личко.

— Це вихованець батюшки!.. Це сирітка Павлусь!..

— Егеж!.. — притакнув четар, киваючи головою — Це він, малий герой... Дивіть, його застрілили!.. — й вказав на маленьку дірочку в боці.

Мужики скинули шапки й стали шепотіти молитву. Четар даліше колисав маленьке тіло, наче до сну. На оборозі сердито закрював чорний крук й, залопотавши крилами, відлетів у ліс. За ним полинув і його друг. Там у лісі, ніхто їм не перебе пир...

— Беріть його, у мене нема сил!.. — сказав тихо четар.

Прокіп узяв хлопчину на руки. Пішли в хату.

— До комори занесемо його, щоби Віра не злякалася.

— Добре, — згодився солтис — але де лісничий?

— Ми там і лісничого... — прошепотів четар.

Не зрозуміли його мови. Він видався їм не при здоровім умі.

— Повільно, повільно... Тихо... — прохав четар в сінях, прикладаючи палець до уст — Там вона спить... — і відчинив двері до комори.

Солтис увійшов перший, та зразу таки подався цілим тілом взад. Його обличчя страшно викривилося. В горлі застряг крик жаху.

— Труп!.. Порубаний труп!.. — прохрипів.

Четар відразу догадався всього. Відсунувши від дверей солтиса, увійшов до середини.

— І тебе, сердего, не помилювали! — прошепотів, глянувши на посіченого шаблюкою поручника повстанців.

Голова нещасної людини була порубана на кусні. Тіло купалося у власній крові. Не дармо злякався старий солтис.

— Ходіть, друзі, ходіть! Не бійтеся!.. Там іще дідусь — —

Мужики оторопіли. Солтис вскочив до комори й схопив четаря за рамя.

— Щ-о-о! І лісничого вбили?! — скрикнув.

— Ні, він сам помер...

— Де він?!

— Там... — і вказав рукою на кімнатні двері.

Солтис, схопивши руками сиву голову, звернувся до світлиці, але четар спинив його.

— Стійте! Там Віра, недужа!.. Ви збудите її!

Солтис завагався, та, глянувши у вічі четаря, послухав. З очей Галичанина була давня сила й незломна, тверда воля.

Прокіп зложив тіло Павлуса на великім столі.

— Добре — прошепотів четар. — Ще й того.

Мужики підняли з долівки тіло порубаного повстанця й положили біля хлопчини. !

— Тепер ходім там, — вказав на кімнату, — але тихо

Поволи відчинив скрипучі двері й глянув на дівчину. Спала. Грудь її неспокійно хвилювала.

— Тихо... Тихо... — шепотів, благав.

Мужики підняли тіло лісничого і винесли до комори. Четар іще раз споглянув на кохану дівчину і вийшов за ними. Лісничого поклали побіч Павлуса; малий герой лежав у середині.

— Зараз!.. Зараз!.. — пригадав собі щось четар й вийшов з комори. По хвилині вернув з двома свічками й хрестом. Поклав їх у головах померших. Солтис засвітив свічки.

— Прокопе! — сказав солтис до сусіди. — Вертайте в село та скажіть людям, щоби прийшли псалтиря читати.

— Добре — згодився Прокіп.

— А скажіть моїй старій, хай також прийде. Хтож буде недужу доглядати?

Прокіп вийшов. Четар глянув на солтиса з вдячністю.

— Спасибіг, дядку!..

Солтис нічого не відказав; у нього не було до того сили. Склонивши коліна й впрямивши зір в жорстоко викривлене, жовте обличчя лісничого, став шепотіти молитву.

Четар хвилинку прислухувався слізному шепотінню, опісля вийшов до світлиці. Йому стало пильно до коханої...

І, склонивши важку голову на постелю, дав волю думам. І завирували й, вихопившись в широкі воздушні простори, полинули... й припали під стріху маленької, галицької хатини...

— Мамо!.. Мамо!..

— — — — —
— — — — —

— Пане четарю! Четарю! — кликав хтось тихим голосом над ним, потрясаючи його за рамя.

Підніс голову. Біля нього стояла стара жінка зі свічкою в руці. В кімнаті було вже темно. З комори доходили сумні голоси.

— Що це? — спитав.

— Псалтиря читають.

Дрож перебігла по його тілі. Вернула дійсність.

— Ага-а-а! — й глянув на добродушне, щире обличчя жінки солтиса. В неї в очах, до полум'я свічки, блестіли сльози.

— Четарю, — шепнула — вийдіть на хвилину, її треба роздягнути, вона в одежі.

Звернув погляд на Віру, на її бліде личко, розхрістане волосся.

І схопила його велика жалість. Припав устами до її блідої ручки й закликав зболілою груддю:

— Віро, моя Віро!!

— Успокойтеся, четарю! Дасть Біг...

— Так, дасть! — перебив її голосом перевантаженим горем, розпукою. — Дасть стільки, скільки вже дав!.. — і, хитаючися на німічних ногах, вийшов з кімнати.

В сінях і в коморі було повно людей. Усі цікаво звернули на нього погляди. Та він, наче не завважив їхньої прихвности, перейшов помімо й зупинився при столі, на якому лежали мерці.

— Як вам добре тепер, дідусю... — став шепотіти. — Ви вже без горя, болю... А там розкажіть Йому, цьому Всемогучому Творцеві, про Його величаві діла... Хай радується! А возьміть, дідусю, зі собою, перед Його престіл й цю дитину, Павлуся. Хай і його невинна, дитяча кров зросить стопи Найдобротливішого!.. — й, приступивши ближче до стола, став пестити головку Павлуся.

— Маленький герою, скажи Йому, що тут ще тисячі, міліони вижидають такої почесної, геройської смерті. Скажи Йому, що вони нетерпеливяться... А Він радітиме! Він любить сльози й кров!.. Вінже й свого

Сина видав на муки, бо инакше не хотів родові людському дарувати незначної провини... Він добрий, справедливий!..

Похилився і поцілував маленькі, холодні усточки.

Захлипали присутні. Щоби заглушити біль, зворушення, псалтирники підняли, хрипкі від напливаючих сліз, голоси. Старенький солтис приступив до четаря.

— Сину! — прошепотів. — Сину, схаменися!..

Тьмавими очима глянув четар на нього і на привних та поволи, хитаючися, вийшов на двір.

Над верховіттям бору світив місяць, у горі мерехтіли зорі. Четар поплентався до воріт й оперся на них. Бір шумів якусь колискову мельодію, а смереки при воріттях тихо-несміло за ним підтягали. Невжеж і він гоїв свої рани? А так було тихо-гарно по стільки страшних, повних грюкоту й смертного харкотіння ночах.

Вслухався четар у мову ліса. І душа нещасного зрослася з душею бору й колихана умиряючою мельодію, стихала.

— Хи-хи-хи!!! Хе-хе-хе!!! — прорізав нараз нічну тишу страшний, морозний регіт.

— Хе-хе-хе!!!

Стрепенувся четар. Збудилася з півсну заколихувана душа. Наново защеміли рани. А регіт гуляв по лісі, морозив душу, колотив ум.

— Хи-хи-хи!!!

Страшний сміх наближався до лісничівки. В четаря все похололо. Дрожачими руками вхопився сильно воріт.

— Хи-хи-хи!.. — почулося недалеко.

Похилившись на воріття, вляпав четар зір в темряву, звідкіля нісся регіт. Нараз на дорозі появилася чорна тінь. Людська тінь, яка летіла, наче навіжена, в сторону села. Це вона так реготалася. А в її реготінні клекотіли жах, біль, розпука й глум.

— Божевільний... — прошепотів четар.

Тінь прискочила до воріт і спинилася при них, наче прислухуючись голосінню псалтирників у коморі.

Четар випнявся крізь ворота, щоби краще приглянутися тіні.

— Хто ти? — спитав, але таємнича тінь не звертала на нього уваги. Вона ловила слухом голосіння псалтирників.

Четар ще дужче перехилився крізь воріття й спробував схопити тінь за одіж. Та в цьому моменті вона відскочила й знову люто, гірко зареготалася, простягаючи до хатини руки.

— Хи-хи-хи!!! І тут і тут! — і, схопившись в одчаю за голову, пігнула страшним розгоном в село.

— Це якийсь воїн, повстанець... — прошепотів за нею.

Четар доглядив на ній військову шинелю. Нараз зродилася у ньому жахлива, зловіща думка.

— Невжеж це вістун погрому?..

І знову склонив голову... Ген, далеко іграв страшний сміх і вдирався в серце бору. А бір голосив мельодію бездонного жалю, бо і його душу важко обдурити — — —

— Пане четарю, застудитеся! — закликала солтисиха.

Очунявся. Справді, так члени скамяніли. А добре було — — Тихо, глухо...

— Четарю, що це так реготалося? — спитала зляканим голосом.

— Коли?..

— Недавно... Щойно... Я чула до світлиці...

— Ага-а-а! Він у селі...

— Хто?

— Цей... Він щасливий!.. — і пустився в хату.

Солтисиха гляділа за ним здивовано. У неї збудилося підозріння.

— Може він?.. Ні! Ні! — й перехрестилася з тривогою.

Нараз над її головою сильно залопотав крилами пугач й їдко забідькав.

— Свят! Свят! — скрикнула перелякано й, раз-по-раз хрестячися, скорою ходою вернула до хати.

Опершись до одвірка, впилила зір в порубану голову повстанця. І заплили очі слізми, затремтіли старечі губи. Бо й її син у повстанцях, поручником, як й отсей на столі. А він товариш її сина...

— Що там біднятко порабляє?.. — зітхнула. —
Такий мороз, а він десь тулиться в лісі по дебрах...

Ой, нещасна неньо! Твоя дитина не на морозі, ні. Вона вже під рідною стріхою й розвеселює білі, сумні стіни своїм реготінням. Божевільним сміхом...

.

Четар тихесенько всунувся до кімнати й усів на стільчику, біля ліжка. На цьому самому місці просиділа Віра цілі довгі місяці, вдивляючися в його блакитні очі.

В кімнаті було темно. Солтисиха загасила свічку.

Тільки проміння місяця заглядало крізь віконце.

На темному покривалі лежала біла, крейдяна рука дівчини. Четар похилився й притиснув її до свого лица. Так йому добре було — —. Втома колисала до сну, думи згадували минуле, а гаряча рука ogrівала зимне від морозу обличчя.

Вкінці й думи затихли. Віддалилися далеко-далеко від стомленого мозку — —. Ставало так гарно, добре... бо безжурно — —.

Рука гріла-пекла...

А за стіною голосили псалтиря — — —

XII.

Сонце розкішно хлюпалося в кровавому заході. Затихало в борі весняне життя. Пташини стали шукати захисту на ніч, рані квітки стулювали головки до сну, — — — а галицькі воїни тягнули довгою, непривітною хмарою назустріч ночі.

Котилися вози, раз-у-раз западаючи в безодню грязі; й глухо, важко застогнали груди, мент напруги й нещасний віз підведений худими раменами волікся даліше, щоби по хвилині знову застрягти. Йшли рядами, один за другим, без пісні на сірих устах, без палкого вогню в очах, а з тугою й заводінням бездонного болю в грудях. Вони кидали країну, в якій похоронили свою душу, котру виплакали міліонами сліз, зойків, проклять... Кидали її, повертали в рідний край... А важко вертати й соромно...

— Де ви, надії, колихані в юнацьких, гарячих серцях? Де ви, — принесені в пригорщах на ці широкі ниви, степи, в глибокі бори?

— Нема вже вас!.. Ви остали за нами в плитких могилах, безвісних дебрах... Ви остали враз із нашою ідеєю; ви білими кістками встелили шляхи України... Давно вже ви потонули в морі сліз й крові; над вами давно вже заголосила наша розпука, біль, горе... Давно... Й тепер ще побиваєтеся за нами, кличете... А нам так важко оглянутися... А зрештою й тут, навколо, куди лиш ступимо, могили — — й там перед нами... Миж недавно сюдою переходили!.. Миж цим шляхом принесли Великій Україні заповіт волі; цим шляхом, ми, наче на рушниках, спустилися в могилу...

.

— Друзі, куди ви йдете?..

А на дворі вже темніло... І впиявши в нього блудні зіниці, тихо відповіли:

— На фронт... Більшовики готовляться до великого наступу на Польщу... Ми йдемо в Галичину...

— В Галичину?! — повторив, наче відгомін.

І заграла в його голосі безконечна низка туги...

— Браття, поздоровіть її від мене!..

— Від тебе! — здивувалися. — Що тобі до Неї? — питали холодно, неприязно.

Й захлипав тихою скаргою.

— У Неї є хатина, маленька, низенька... В цій хатині я взрів перше світло...

— Вибач, ми не знали... — виправдувалися, але він не зважав на їхні слова.

— На її нивах, левадах, я виховався... Її чорна, родюча земля збирала мої сльози радості, жалю й там виростили квітки — — —. Ярі, запашні квітки!.. Бо процвітали в моїх грудях, в душі!.. А вони ніколи не вянули — — —. Я плекав їх, леліяв — —. Я не мав більшого скарбу!.. Я їх так ревно зберігав, що навіть світовий гураган не зміг їх, не зборов, не розторошив!! А опісля вони ще гарніше зацвіли — —. Скрізь, усюди зазвенів могутній клич!.. І я поніс їх в жертві моїй вічині — — й тут похоронив...

— Ти наш! — закликали примари. — В тобі наше горе! Рідне горе!.. Вибач нам, ми не знали...

А в горі тремтіли мільйони зірок... Вони ридали, заходилися від сліз. Бір шумів колисанку могилам... По болотистому шляху грізно котилися гармати... А біля воріт лісничівки сповісся гурток братів-скитальців в однім дружнім обнятті...

— Чому не йдеш, брате, з нами? — питали.

— Мої квітки повянули... Душа заводить над могилою спільної Ідеї... В грудях моїх скигнуть смерть... А тут, в оцій хатині я підтримую життя — — — Воно таке кволе... Навіщож його добивати.

— Прощай, брате!.. Твій поклін, ми зложимо при її стопах...

— Спасибі... Пращайте...

І посунули маревом назустріч польським дивізіям.

На небозвід вплив ясен місяць... Бір голосніше заговорив... У воздусі, над шляхом, запугуєкала сова.

— Пращайте! — кинув у друге четар за чорною марою й поволі пішов у хату.

— Пращайте!!! — зашуршіли смереки.

А сова знову забідькала... Наче реготалася:

— Навіщо так прашатися?! Ви вернете!!

— Ух!!! — зойкнули могили.

А їхній стогін запав глибоко в душу бору...

XIII.

У горі плавали ластівки з насолодою плескаючись в чистому, теплому воздуху, мов у розкішній купелі. Ясне проміння сонця любо-пестливо голубило цілу країну. Легесенький, ледви помітний вітерець, ніжним подувом пестив лоно землі, шепотючи їй до уха жагучі слова весняного кохання. Бір шумів тихо, торжественно новим, зеленим віттям. І у ньому будилося життя; в його нутрі чотириножні мешканці гарцювали любовні танки; в кущах перекликувалися пташини; а поміж верховіттям дужих дерев брели комахи.

У воздуху, на цілій землі, країні лунала лиш одна пісня, одні слова, одна мелодія.

— Весна!.. Весна!.. Нове кохання, життя!

Усе відживало, все раділо, тільки одні могили важко, невмолимо мовчали; чорні, однораменні хрести так глумливо всміхалися — — А чейже під ними молоді тіла, душі!..

— Весна! Нумо до життя! Козаче!.. Вставай гуляти — —!

А почорнілі хрести так їдко шкірять зуби...

— Не встане він — — Він без чуття... Ох, над ним давно вже ворон кричить!

.
.

Тихо шепотіла молитви — — Припала навколішки перед дорогою могилою й зросила її перлистими слізмами.

— Дідусю!.. Дідусю!..

Зашелестіла дрібним листям гнучка берізка, канула з неї роса на могилу й зросила волосся дівчини.

— Дідусю!..

Четар сів біля могили й, впиявши зіниці у блакитні, безмежні простори, віддався думам...

А Віра даліше молилася й від часу-до-часу тихо взивала то дідуся, то маленького Павлуся...

Вони обидва спочили в одній спільній могилі.

— Вірочко!.. — перебив їй молитву четар, — і там сонічко гріє, вітрець пестить, природа співає...

— Де, Юрчику?

— Де?.. Там де я вродився, де бажаю вмирати...

— Юрчику!..

Глянув на неї. Її виблідле в недузі личко стало знову вкриватися румянцем; очі знову набирали життя.

— . . . як тобі так тужно, — шепотіла гаряче — то вертай до неї...

— Віро!

— А я з тобою...

— Вірочко!..

— Кину отсю хатину, бір, оставлю могилу, ту й тамту на дні яруги — — Піду з тобою!

— Моє щастя!.. Моє кохання!.. — пригорнув її до своєї груди й витиснув на усточках поцілуй безкрайної вдячності.

— Кохання!.. У мене ненька, стара, добра мати — — —. Вона пригорне нас до свого лона й нам так добре-добре буде... Що? Ти плачеш?.. Віро!

— Це зі щастя... Майбутнього щастя!..

— Так, ридай..., бо й чому ж хоч раз не заридати слізми щастя — —!

— Юрчику, а там є ліс?

— Є, кохання... Не такий великий, не такий хороший, але мова його така, як й цього!

— Ми будемо до нього ходити...

— Будемо, Віро, що днини.

— То ходім уже, Юрчику, зараз! Навіщо баритися?!

Всміхнувся сумно й, глянувши на неї блакитними зіницями, сказав тихо-жалісно:

— Ще годі... Там тепер велика недоля — Мене прогнано звідтам — Та не лиш мене! Нас таких сорок тисяч — — Для нас нема повороту — — Хіба...

І полинув душею за цими полками, що пішли в бій волю їй вернути...

Затихла й дівчина; припала головою до могили. А природа співала устами сотворінь. Над головою шуміла берізка. В садку бреніли роботящі пчілки. Не було в них хазяїна.

— Юрчику! — перервала мовчанку.

— Що?

— Гляди, ластівки ліплять гніздочко...

— Де?

— Он, під стріхою хатини, над самим вікном.

— Щасливі!.. — зітхнув. — Їхнє життя — одною радісною піснею... Але і у них дві вітчини — — Цікавий я, котра для них правдивою ненькою?..

— Юрчику, чом ти тепер так настроєний?

Намагав усміхнутися.

— Правда, та думи самі так укладаються...

— Кинь їх! Ходім гуляти в ліс! Там фіялки! Стільки їх! Я знаю місця, де вони, наче скатертю, вкривають землю.

— Гаразд, ходім!

— Ходім, ходім! — і, схопившись за руки, скорою ходою вийшли за воріття.

.

— Гоп-гоп! Юрчику! Де я?.. — вигукувала Віра на весь ліс, вибухаючи раз-по-раз дзвінкою, веселою каскадою сміху.

Четар, продираючися крізь густі кущі, гонив за її голосочком, щоби заразже знову почути його за собою. Нараз дівчина затихла.

— Віро, де ти? Відозвися? — прохав гаряче, та вона не обзивалася.

— Ага! Вона певно десь недалеко причаїлася — догадався й став обережно навколо розглядатися.

Небавом побачив її. Присіла до землі, яку скрізь густо-часто вкривали фіолетні квітки. Сильний запах фіялків розпливався довкола, запаморочував ум. В недалеких кущах щебетали птички...

— Віро!.. Кохання..!

А вона збирала квітки й клала їх біля себе; шепотіла тихо-любо до них, пестила їхні ніжні головки, притискала до малинових усточок...

— Кохання..! — співав у душі четар.

Так чудно-гарно відбивалася від фіялкового килиму..! Став обережно скрадатися до неї — —

— Ох!.. — скрикнула злякано. — Як перестрашив!..

Та він уже замкнув їй усточка палкими, вогненними поцілуями.

— Досить, Юрчику, досить... — випрохувалася.

— Ві-роч-ко-о...

І знову подала малинові уста, румяні щічки.

— Кохання моє!..

— Весняне кохання..! Весняна мрія..! — співали пташки.

І дерева шуміли гимн кохання, шалу...

— Віро!.. Моя квітко!..

Якось дивно-чудно захлипала — — Став зцілювати перли-сльози, наче пчілка з квітки мід...

— Це зі щастя, коханий!..

— Плач іще, плач!.. Я буду слізми поїтися!.. Слізми щастя-кохання!.. — й, схопивши нарвані нею фіялки, розкинув їх по її сніжній груді.

А дівчина далі хлипала...

І пташки невпинно співали...

А запах фіялок так запаморочував ум...

— Моя!.. Моя!..

.

— Весняний танок — —! Ах! Танок кохання..! — захоплювалися буйні-гнучкі деревини.

XIV.

На західньому обрії знову появилися пожежі. В крові скупані жарева... Знову надніс вітер глухе гудіння, наче грізний рокіт далекого грому. Знову стали котитися шляхом попри лісничівку підводи, гармати. Знову посунули мовчазні ряди воїнів. Галицьких скитальців.

Четар глянув у їхні лица, глибокі очі — — й жах струснув його душею.

— Боже, чи Ти існуєш? — завило нове горе. — Споглянь на них, куди Ти їх гониш? Навіщо?! Таж це вже мерці!.. Вони хотіли тільки голови склонити на рідній ниві!.. А може вони — — —

— Браття! — закликав голосно. — Навіщо ви вертаєте?

Скрипіт підвод був їхньою відповідю.

— Браття! — закликав знову з одчаю.

Мовчали. Відчинив воріття й упав навколішки біля шляху.

— Друзі мої, браття! Чому мовчите?! Чому не одвічаєте?! Аджеж й у мене є душа, серце! Й у мене є любов до вітчизни!.. Й моєю вітчиною є Галичина!

Наче зачароване закляття пронизило їхні душі. Спинилися й приступили до нього.

— Хто ти?..

— Матірю моєю Галичина...

— То чому в тебе в руках нема зброї?.. Чому ти не в поході?.. Чому в тебе в очах нема погляду кри-ниці?.. Чому в тебе нема обличчя опиря-примари?! Глянь на нас, це ми сини галицької землі! А ти?!

Глянув своїми блакитними очима в їхні понури зі-

ниці й, відкривши прострілені груди, захлипав та прошепотів крізь сльози:

— Й у мене є знамя спасіння!.. І я маю право зватись її сином!..

Похилили голови і завторували його пісні болю й одчаю — — —

Затремтів бір, бо не чув ще такої мельодії-скарги, якаб розривала серця, мішала ум, топтала людство, Бога, глумила собі з них...

Зашумів бір і загудів могутнім горлом, щоби заглушити, не чути великої хули...

Але тиха мельодія була дужча за нього, змогла його протест, оволоділа ним і він... став вторувати.

... А сонце скрилося за чорні, густі хмари — — Довкола стало душно, зловіщо — — Жорстока тиша налягла над бором — — А він тремтів у скарзі...

Нараз у горі, понад верховіттям дерев, над головами воїнів гадюкою мигнула блискавка, а за нею покотився дужий рокіт грому.

— Юрчику! Де ти? — почувся з хатини неспокійний голос Віри.

Новий грюкіт був її відповідю.

— Ох, Юрчику! Відозвися!.. — й побігла до воріт.

— Не бійся, Вірочко, я тут... А там, на цих гарних, чорних хмарах, наша скарга... Вони понесли її перед лице Всемогучого... А цей грюкіт, то наші стони зібрані в одно!.. А ці блискавки наші сльози!.. Правда, які блискавчії, яркі?! Ах, чейже тепер отямиться!

Нараз їдкий, глумливий регіт пронизив їхні душі.

— Хи-хи-хи!.. Хе-хе-хе!.. — на шляху появився божевільний поручник повстанців.

Волосся на його голові було розхрістане, скудочене зі сіном і пірям; очі палали вогнем невисказаної злоби, обличчя було бліде-жахливе...

— Хе-хе-хе!! — зареготався ще раз, вишкірив страшним спазмом зуби й зник в гушавині бору.

— Що це такого?.. — тихо спитали воїни.

— Нещасний... Божевільний... — пояснив четар.

— Ні!.. Це наше призначення!.. Це відповідь Творця на нашу скаргу!!

— Ух!!! — і дрож перебігла спинами.

Важка мовчанка-тиша сковала їхні душі...

У лісі серед грюкоту громів і шуму дерев, що їх гнув дужий вітер, скреготав сміх божевільного.

— Юрчику, ходім в хату!.. — прошепотіла тихо дівчина.

Її волоссям грався вітер. Очі, здавалося, що вилізли зпід повік; усточка тремтіла.

— Цить, Віро, ідемо вже й так пускається дощ... — обіймив її стан рукою. Дріжала цілим тілом.

— Чого, успокійся!?

— Ходи уже, ходи...

— Друзі, ходіть в хату — звернувся до воїнів — й так табір розташувався в селі.

Мовчки подалися за ним.

В їхніх душах лунав ще регіт божевільного...

А над головами тяжіло неминуче призначення...

— — — — —
Вітер хлипав важкими слізми, бив ними до шиби віконця; заводив нескінченим стоном, пручався скаженим зусиллям. На небозводі гуляли в божевільному бігу чорні хмари, налітали на себе і стиралися могутніми, широкими грудьми з глухим стоном, розсіваючи довкола себе міліони ясних іскор.

.
— сказали нам, що готовляться до наступу на Польщу; що допоможуть нам відбити Галичину. І ми потягли сірими журавлями... А це все була лиш облуда! Більшовики до наступу не приготувалися!.. А там, по польській стороні станули наші браття. Пішла вістка, жахлива-невмолима... Головний отаман Петлюра й Директорія зреклися Галичини в користь Польщі, а за те маршалок Пілсудський зобов'язався двигнути своїми плечами Велику Україну... Іронія!... Але тоді ця вістка нітрохи нас не здивувала. Ні! Для нас уже не було не-

сподіванки! Вона зродила в наших душах лиш одно бажання-мрію. А саме, кинути на польські рови та петлюрівські штики й згинутися!.. Байдуже, з чиєї руки!.. Братньої, чи ворожої... Байдуже! Нам тільки хотілося зложити голови на галицькій землі, покінчити страшне скитання, вирватися з оков невимовного виру — — —. Не вертати в його нутро — —. Та доля не допустила такого щастя; нога наша й не доторкнулася рідної скиби... За першим наступом польських рядів, більшовицькі полки розвіялися наче ілюзія; ми остали самі... І багато наших з одчаю кинулося на жир гирлам антантських гармат, багато звернуло проти більшовиків свої дула, пристаючи до відвічного ворога, щоби лиш мати змогу вернути в батьківщину, під рідну стріху, до жінки, дітей... А багато завернуло знову в нутро виру, де кинули стільки братніх могил, оставили свою душу-ідею...

Розказував скиталець тихим голосом, а в його бесіді було щось цвинтарного — —

Так на кладовищі стрункі смереки шуршать могилам мельодію вічного супочинку — —.

На дворі вітер невпинно хлипав важкими слізми й ударяв ними до шибок віконця. Чорні хмари перега-нялися в нестримному бігу, рокіт грому заглушував далеке гудіння гармат..., в кімнаті тяжіла мовчанка...

...А очі приявних були сухі — — —

XV.

Над лісничівкою заджезкотили стрільна. Раз хлипали квилінням немовляти, то знову побиванням-головінням матері...

А ясний місяць і безліч зірок гляділи на людські змагання.

Бачили, як смертні стрільна блискавкою взлітали під небозвід й опісля опадали, розкидуючи довкола себе море полум'я.

Бачили, як під захистом ночі підкрадалися до себе людські тіні, як повзали, наче гади, стискаючи в руках холодне оружжя.

Бачили, як у цих людей очі палали вогнем страшної злоби й негасимою завзятістю, а розширені ніздря пристрасно втягали в себе воню свіжої крові.

.
.

Втиснувшись у найглибший куток кімнати, прислухувалися кровавому сміхові війни...

— Вірочко, не страшно тобі?.. — спитав, завваживши тремтіння її тіла.

— Не дуже, Юрчику... Не дуже, я з тобою... — прошепотіла дрожачими усточками. — Та ці кулі так скиглять... Ох!

Грімкою гамою розтріслося смертне стрільно.

— Десь недалеко... — завважив четар.

— Ох, Юрчику!.. — й припала цілим тілом до нього.

Пригорнув її кріпко до себе.

- Цить, Вірочко, й то минеться...
- Минеться, Юрчику, як й усе...
- А всетаки заживемо колись у спокою!..
- Хіба в могилі — —
- Віро, не говори таке!..
- Коханий, так мусить бути!..
- Ой, Віро!..

— Поцілуй мене, любий! Цілуй чоло, уста, очі...
 Так, як там на фіялках — — Кохай, може це в останнє!..

- Вірочко! Успокойся.
- Цілуй, дай уста..! Я твоя, твоя!.. Навіть у могилі!..
- Ні, не хочу так! Цього не буде!..
- А ти вертай в Галичину... У свою другу вітчину... Знаєш, так, як у ластівок — — Може за скоро ще у вирій, та годі — — Тут загибель!.. Невмолима загибель — —!

А гранати падали щораз ближче, густіше — —
 Четар занепокоївся.

— Невжеж вони взяли лісничівку за який захист для ворога? — спитався у думці. Він знав, що це значить. Вінже воїн...

У відповідь знову зазвеніли віконця й ціла хатина затряслася. Жахливий гук розбив повітря — — Й віддих завмер в грудях — — Чудно гомоніла тиша — —

— Віро! — скрикнув, очунавши. — Втікаймо звідсіля в ліс! Мерщій! Мерщій!! — і, схопивши її за руку, потягнув до дверей.

Враз над головою зашуміло, затріщало й пекольний рев-регіт наповнив кімнату. Осліплююча ясність вдарила у вічі четареві; брутальна сила відкинула його від дверей, вирвала йому з рук дівчину й покотила безтяменним по долівці.

А зпід стріхи стали добуватися вогненні язики...

— — — — —
 — — — — —

У горі тріскотіло, шуміло... В горлі давило, випирало з ям очі... Голова стала важка, оловяна... Кімнату вкривала сіра плахта...

— Спати хочеться — — Але, що так тріскотить?..
Витягнув зболілі члени, щоб вигідніше покластися до сну.

— Я на долівці!

Піднісся поволи, отяжіло на ноги, та зараз знову повалився на долівку. Глухо стукнула голова...

— Що мені?

А в жолудку так млоїло, в горлі давило...

— Ох!

— Що діється зі мною?

Став роздумувати, пригадувати собі.

— Ага, стріляли! Взяли на ціль лісничівку — —
Я з Вірою хотів утікати в ліс — — А деж Віра?..

— Вірочко!.. — закликав хрипким голосом і став надслухувати.

Не відзивалася. Над головою щось так дивно тріскотіло.

— Де вона? — тремтіло-щеміло в душі.

— Віро!!!

Мовчала. Волосся наїжилося четареві на голові. Забув про страшну млість-нудьгу, яка випирала з нього внутренності..

— Треба її шукати! — й став повзати по кімнаті.

— Що тут сталося? — дивувався. — Все попервертане, побите — — Невжеж?..

— Віро!! — заревів й похолов на страшну думку, яка виринува йому в умі.

Та лиш тріскотіло, шуміло, ламалося...

Схопився на ноги й хоч щось давило, збивало його з ніг, став кидатися по кімнаті. Розпука огорнула його душу. Він уже все зрозумів, догадався. В хату попала граната й вона то відкинула його геть від дорогої дівчини.

Нараз завадив о щось ногами й перевернувся. Став дотикатися руками перешкоди.

— Ух!..

У нього під руками було тіло коханої дівчини.

А повала почала дужче тріщати, вгинатися. В кутку заблестіли вогняні язики. Гострі, злющі — —

— Горить!! Хата горить!! Віро, втікаймо!

Але вона не рухалася, мовчала.

— Чуєш кохання, мерщій!.. — й став потрясати її за рамя, немов бажаючи збудити з важкого сну.

Та годі було ждати. Повала вигнулася вже у великий каблук. Полум'я пробило густий дим й освітило кімнату. Не теряючи ні хвилини, схопив тіло дівчини в рамена й кинувся крізь двері до сіней. Мільйони жарких іскор посипалися на його голову, придавили ціле тіло до долу. Лютий, пекучий біль пронизив ціле єство; у грудях не стало віддиху — —

— Рятуй дівчину!! — закричало щось в ньому і, добувши усіх сил, піднявся й вискочив з сіней на подвір'я, стрясаючи зі себе блискучі іскорки.

Притиснувши безцінний тягар сильно до грудей, пробіг іще кілька кроків крізь подвір'я й без пам'яті повалився у стіп дідусевої могили.

А за ним у пекольному тріскотінні запалася лісничівка.

— — — — —

Не чув четар, як по шляху котилися гармати, брязчала зброя, роздавалися різкі прикази в польській мові. Не чув, що гарматня грюкнява перенеслася ген, за бір, за село й що кріси десь далеко вискотіли, заходилися хлипанням.

Не чув — — Він погрузився у глибокій темряві...

* * *

Чорна темінь розпливалася — — Ясне проміння свідомости зазоріло в мізку — —, але мисли не збиралися, блукали ще в тьмі...

Розкрив твердо заплющені повіки й... зжахнувся. Побачив, нахилених над собою, двох жовнярів у ясно-блакитних одностроях.

— Ух!! Поляки!!

Задріжав і знову заплющив очі.

— Вставай! — закричав по польськи до нього один жовняр і копнув його в бік.

Охнув й поволи сів на землі. Вдивився в них витріщеними зіницями.

— Нарешті!.. Вставай, ти більшовик! — й знову копнув четаря.

Не зважаючи на побої поволи піднявся четар зі землі й попрямував до могили дідуся.

— Стій! — закричав польський жовняр. — Стій!

Пристанув. Приступили грізно до нього. Не стривожився, всміхнувся.

— Чого вам тут? — спитав їх.

Не зрозуміли його. Люттю блисли жовнярські зіниці.

— Де твоя збруя?

— Моя збруя?.. — махнув рукою. — Що збруя, тут вир — —!

— Це божевільний... — завважив один жовняр. — Киньмо його!

А він зареготався.

— І тут прийшли!.. Доконати нас!.. Та тут — — Ха-ха-ха!

— Ходім! — налягав жовняр на свого товариша.

— Ха-ха-ха! — реготався невпинно четар. — Тут смерть! Тут вир! Він вас змеле!.. Ха-ха-ха!

Жовнярі, схопивши свої кріси, швидко вийшли з подвіря лісничівки.

А за ними летіла віщба четаря:

— . . . Побагріють ваші блакитні однострої!.. Ярко завітчаються вашою кровю!..

Спинилися жовнярі, розлючені жахливою ворожбою. Їхні долоні зловіщо стиснули кріси. Глянули позад себе: На подвірю в судорогах радісного сміху корчився четар.

— Колега?

— Що?

І в їхніх зіницях загуляв безглузний жах.

— Чого ми стоїмо?! Ходім! — закричали.

Й пігнали, гонені трівогою, в село. Там взивав їх голос полкової труби:

— Збірка!.. Збірка!.. В поход!..

Четар схопився зі землі й вслухався у звуки труби.

— Ідіть! Мерщій ідіть в нутро виру! Там, де ви нас загнали... Хай і вами поіграється ненажерлива кручія..!
Сів при воріттях і глядів, як йшли...

— — — — —

Нараз потер долонею чоло й розглянувся довкола себе. Спинив зір на згарищах лісничівки.

— Вірочко! — закликав.

Його переляканий голос пішов луною по лісі й вернувся. Більш ніхто не обзивався... Тільки воїни польські, що сунули на Схід, понуро глянули...

— Таж я її виніс з пожежі... — пригадував собі, оглядаючи обсмалену одіж.

— Вірочко!.. — закликав знову низкою неспокою.

Знову тільки луна і навісний регіт якогось жовняра...

А біля дідусевої могили червоніло...

Хитаючись на німечних ногах підійшов до неї.

— Вірочко... — й без стону, без скарги припав до мертвої дівчини.

— — — — —

А шляхом котилися гармати...

Збруя брязчала...

Це польські полки йшли на Київ.

А там нутро кручії...

XVI.

Понад лісом гукав пугач, а в гущавині бідькали сови.

Четар пішов у бір, потонув в його темряві. Йому забаглося відвідати фіялки, погрузитись в їхній воні, забути себе, дійсність, а жити, думати тільки про минуле.

Ось тут, на цьому фіялковому килимі вона віддалася йому, серед запаху квітів, співу пташенят...

А тепер пугач гукає — —

Знову тепер! Знову дійсність! Так, вона тепер біля дідуся — — Лиш не при ньому, як тоді, недавно, коли сонце почало гріти, ліс будитися...

— Віро, моя Віро!..

— Егеж, моя... Її нема...

— А може вона прийде?.. Така ясна — —

— Вірочко!.. — закликав голосно.

— Вірочко!.. — повторив бір.

— Пугу!.. Пугу!.. — загивкав пугач.

Так жорстоко, понуро — —! Здрігнувся цілим тілом.

— Ось і відповідь... — і припав до зрошеної землі й став товкти до неї головою.

А місяць глядів своїм ясним, гранітним лицем. Тільки зірки тремтіли...

Вітрець тихо шелестів листками...

В гущавині від часу-до-часу забрехав лис, затріщало сухе ріще...

— — — — —

— Ах, прийшла!.. Я знав, що ти вернеш — —!
Яка розкішна!.. І запах такий ніжний... Фіялковий за-

пах — — Кохання!.. А я вже так стужився — —! За
вогкими зіницями — —! Пахучими, м'якими усточ-
ками — —! Кручим волоссям — —! За цілою тобою — —!
О, Віро, чом так довго ти не вертала?.. Кудюю ти блу-
кала?.. Чи по розкішних степах, полях? Чи у борі?..
А може там, ген у горі зі зірками танок виводила?..
О, Вірочко, а мені так скука серце рвала — —! В душі
хлипання заводило пісні бездонного одчаю — — О, ко-
би ти їх ніколи не почула!.. Яка твоя грудиь сніжна,
хрустальна — —! А холодна — — Так морозить моє
обличча!.. О, кохання!.. Спічни в моїх раменах... Ти
втомлена! В тебе так щічки поблідли!.. Спи, лелій сні!..
Про наше щастя — —! Правда, ти не кинеш уже мене?..
Ні, ні!.. Ти моя, на віки!! Спи в моїх теплих раменах...
Спи, а я буду грудиь твою пестити, гріти — —, бо вона
така холодна... Спи!.. Люлі-і-і... Мріє, люлі-і-і...

— — — — —

— Хи-хи-хи!!! Хе-хе-хе!!!

Божевільне реготіння викинуло його з країни ілю-
зії. Схопився на рівні ноги.

— Хи-хи-хи!! — й жахливий сміх полетів у гли-
бину бору.

Заніміла зі жаху природа лісу. Над ним затанкувало
божевілля.

— Божевільний!.. Це він!.. Син солтиса... — й пу-
стився швидкою ходою за жорстоким реготінням.

— Хи-хи-хи!!

Й зударилося до дужих пнів...

Потрясло верховіттям...

Залопотіли крила збуджених зі сну птиць...

Пугач дужче, побідніше загудів...

Зорі ще більше стали тремтіти...

Лиш місяць студено глядів.

Ішов, наче за блудним вогником. Крізь гущавину,
дебри. Невмолима сила реготіння тягнула його за со-
бою — — Зійшов у глибоку яругу. Так зловіщо, глухо
гивкав пугач — — І дерева тремтіли. А перед очами вири-
нула висока могила з темним, трираменним хрестом — —

А біля нього на тлі зіркастого неба, в жахливих, жорстоких конвульсіях, ламалася тінь людини-великана...

— Боже!

Октава божевільного виття-заводіння пронизала душу бору. Взісши над головою покручені руки, загосив божевільний низкою одчаю — —

Затремтів бір — —!

Поблідли зорі — —!

Заридали птахи, розбиваючи собі маленькі головки до дужих пнів — —!

Занімів на хвилину пугач — —!

Затріщало довкола ріща... Це чотириножні мешканці яруги кидали її у дикому переполосі.

Четар затиснув уха долонями, але голосіння було дужче, пробивало тонкі, винужділі долоні й потрійною луною розпливалося по мізкові.

А божевільний то ридав, то госив вовкулакою, взносячи грізно у гору дужі пястуки. Вкінці припав до хреста й почав ним люто потрясати, гризти його зубами.

І поплила мелюдія великої скарги — —

Скарги, від якої під ногами провалюється земля, над головою розтвараються небесні подвої. Здається, пророк Єремія не госив так над звалищами Єрусалиму.

Та ні! Це не було ридання — —!

Це була пісня, це був гимн! Гимн глуму, прокльону — —

Четареві завирувало в мізку. Схопившись руками за розхрістане волосся, почав навмання утікати перед звуками страшного гимну.

А вони гонили за ним. Танкували навкола нього — — Били його по голові, обличчі, цілому тілі — — Вдиралися в груди, розпирали серце, а в умі, в душі реготалися — —

А над головою билися лилики, бідькали сови, глумився пугач — —

Місяць поблід, зорі невпинно тремтіли, а від часу-до-часу декотра з них, дужче здрігнувшись, котилася у низ, довгим, променистим шляхом.

XVII.

В повітрі повис сум — — По небозводі гуляли сірі хмари — — Росив дрібненький дощик — —

Похиливши голову на воріття, які одинокі врятувалися від руїни, глядів четар на шлях.

Глядів, як нові наїздники гнали й везли на захід українське добро. Гонили цілі стада рогатої худоби й коней. Дужий рев круторогих волів мішався зі жалісним іржанням коней. Звірина ридала без сліз.

На сході гомоніли гармати — — А може це луною скиталися стогони гонених звірят?..

Нещасні!.. Кидали рідні пасовиська, долини. Вирвали їх з рук доброго хазяїна, зпід стаєнної, рідної стріхи й гнали у безвісти, в чужину.

Й ридала худоба без сліз — — Що хвилини спиняла ходу, повертала позад себе голову й великими, тугою й жалем сповитими очима гляділа, чи не догляне ще рідних сторін — — Та немилосерний батіг і незрозуміла для неї мова поганяли її даліше, вперед.

А з неба невпинно росив теплий, весняний дощик...

Невжеж це були сльози їхніх хазяїнів?! І рев, іржання ставало щораз то жалісніше — —

Глядів на шлях скляними очима. Над головою шуміли смереки, а серед їхнього віття шуршів дощик.

А на шляху, наче в калейдоскопі, змінюлися картини.

Тільки смуток оставав усе цей сам — —

І одчай — —!

— О, конику вороний!.. Волику сірий, круторо-

гий!.. Коли ступиш на галицьку землю, поздорови її від мене, привітай могутнім, жалісним ревом, іржанням — — —

І гляділи на нього сумними, великими зіницями. І витягнувши широкі шиї заголосили нескінченим зойком.

І нісся рев одчаю в бір — — А там луною губився по яругах.

І пересувалися стада за стадами. Четар кожній худобині, що переходила біля його воріт, давав німе припорушення.

А звірина розуміла його.

На людей, що гнали нещасну худобу не звертав найменшої уваги. Вони всі були в блакитних одностроях — — —

І йшли стада за стадами.

І котилися вози.

Рев туги бився понад верховіттям бору — —

Грізно лящіла пуга.

З гори, зі сірого, непривітливого небозводу росив дощик.

Це сльози — —!

А в сльозах купалися ластівки.

І припадали білими грудьми до чорного згарища лісничівки — —

І їхня хатка згоріла — —!

І яєчка. Майбутнє потомство — —!

Одчайно били крильцями, горесно зітхали грудьми: — Де ви, діточки наші? Де ви?..

Четар звернув зір на їхнє побивання, даремнєшукання.

— Пташата, ластівочки, лишіть це, пропало!.. Ваше щастя вже не вернеться... Як і моє... Вертайте у свою зімову країну-неньку, може вона буде лучша для вас за цієї — — Бо ця...

Враз задріжав цілим тілом. На шляху появилася громада людей, обідраних, винужділих. У них на головах були стрілецькі шапки. Мазепинки...

— Галицькі стрільці! — прошепотів зі захопленням й, відсунувши дрожачими руками воріття, наблизився до шляху.

Він не бачив, що його нещасних братів окружає

стіна польських воїнів. Що у кожного воїна кріс з довгим штиком. Цього він не бачив. Його очі голубили братні лица, змиршавілі однострої — —

— Геть! — скричав до нього польський підстаршина, коли він наблизився.

Та четар не зважав на нього, лиш, простягнувши рамена, прошепотів:

— Куди ви, друзі?!

— Геть! Не можна! — заревів один жовняр і затисненим п'ястуком штовхнув його в груди.

Захитався сердега й повалився зі шляху в рів.

— Ми в Галичину — —! — відгукнули йому стрільці. — В Галичину — —!

В їх голосах проявлялася якась мала відтінь радості. Божевільної вітих — —

— В Галичину..! — заграло чудовою мельодією в ухах четареві.

Швидко піднявся з рова.

— Я з вами, браття!.. — скрикнув, але громада полонених була вже далеко.

Схопив руками хвилюючу грудь.

— Боже! — вихопилося з горла.

— В Галичину..! Галичину..! — грало в душі.

— Нічого... Нічого... Я їх дожену... Вернись до неї, як ластівки — —

І з тихою, дивною усмішкою на лиці поплентався до могил. Припав обличчам до свіжої й покритв її поцілунками.

Захлипала берізка над могилами. Вона зачула слова прашання.

Прашання душ — —

Зашуриші дужче смереки при воріттях.

— Пращай, кохання!.. Я в Галичину — —! Там треба рук — —! А вітер віятиме й приносить тобі вісти, сльози — — Пращайте! Про тебе, Павлусю, я розказуватиму... Про твою посвяту, геройське діло — — І твій вчинок розжарюватиме багато душ, молодих, галицьких завзятців — — Пращайте!!

Тремтіла у сльозах берізка — —

А вони зрошували могили й голову скитальця — — —
Піднісся й ще раз обкинув поглядом обидві могили.
Низько поклонився їм.

— Пращайте!.. — і тихою, хиткою ходою подався
за ворота.

— Пращай..! Пращай..! — захлипали смереки.

— Ой, пращай!.. — ридала густими слізми берізка.

А він, похиливши голову, поманджав на захід.

Дощик став густо росити — —

Вітер забився у борі — —:

— Пращай!.. Пращай..!

— — — — —
А ген, на західнім обрії в сірих хмарах потапали
ластівки.

Вони вертали в обійми своєї другої вітччини...

А в маленьких грудях-серцях понесли скаргу, біль...

Захлипав бір — —:

— О, ластівочки! Коли вернете, коли принесете
заповіт нового відродження???

XVIII.

У долі, під ногами шумів Збруч...
Галицька Лета.
За ним мали забути про все...
Навіть про себе.
На широких степах, у глибоких лісах...
На довгих, без кінця шляхах...
Закаляних багровою грязюкою...
Там мали забути про все!

Про себе забули... І про свої душі.
Білим тілом погноїли Великі Ниви...
Кровю зросили степові квітки, щоб росли...
На славу, красу!..
Кістками засипали калюжі й вибої по шляхах — — —
Рідними кістками! — — Щоб легше було дістатися, до-
бутися до Ідеї.
Забули про себе — — —
Там під плиткими могилами з однораменим хре-
стом у голові.
Важким хрестом — — —
На ньому гайвороння сідає й криче:
— Вічна пам'ять!

Забули про себе — — —
Але про Неї леліють сни...
Довгі, предовгі, любі — — —
І усміхаються черепи.

Про Неї не забули — — —!
— Галицька країно, де Ти?
— За степами, за ріками й за Збручем...
— За Летою — — —
Це вітер шепотів й круки накрюкали.
Круки, наче соловії...
Добрі круки... Вісти приносять...

А душі скиглять над ними...
Над плиткими могилами, шляхами й над живими
мерцями.
Що шляються, наче тіні — — —
Мовчки, понуро, урочисто...
Очі в них світять горем, розпукою, жалем...
А уста не голосять — — —
У горлі скобоче — — —
І несеться вітром регіт — — —!
Обтяжілий слізми, німим голосінням, скаргою...
На кого?! Завіщо?!
На Того, що допустив!.. За те, що не забули!..
Чому не зіслав їм забуття?!
Чому не погрузив їхні мізки в пітьмі, глухій темряві?!
Божевільні мізки — — —
А дозволив їм думать-думать...
Навіщо?

Усі прокльони для Нього!
Прокльони, проклятих — — —
І їхнє реготіння!
І вся кров!
І кістки!
І ці плиткі могили з однораменними хрестами!
І ці круки, що співають!
Але душі, ні!!!
Хай блукають і скиглять...
На славу, хвалу!
Душі померших і цих, котрі ще у вирі...
У вирі невимоложої заглади — — —!

— Галицька країно, де Ти?

Клекотить вир, останки меле...
Галицькі останки — — —
І польські дивізії — — —
Вони зараз там воюють — — —
На спинах селян...
А червоний не спить, чуває — — —
Вже йде — — —
А мужик в розпуці! Добуток забирають!
— Смерть! Смерть грабіжникам!

Скрегоче сталь — — — Тріскотить кріс — — —
Ні! Це вир так сміється, зубами тре — —!
Польські полки — —!
А червоний радіє, напирасе...
Ух! Нове зерно, буде мука!
І вир клекоче, вирує, наче млин — — —
Дужий млин — —
Надприродний млин — —
Такого ще не було й немає — —
Ні! Був — —!
Від початку світа — —, України — —
Орди, шляхтич, білий цар — —
Ах! Цар вічної темряви!
А зараз що?
Орд вже немає — —
Шкода. Вони були культурніші — —!
А шляхтич є — — Шкура на ньому проста, шор-
стка, але вдача давня...
Ох, давня...
Забулося — —!
Білий цар — —
Де він?!
Цить, він є...
На ньому шкура червона — —

Ха-ха-ха!!!

Припали грудьми, устами — — :
— Галицька Ненько, обійми нас, приголуби до
свогого теплого, матірнього лона!
— Нам так студено! — —
— Хоч сонце світить... Ах! Галицьке сонце!..
Та воно похололо, коли побачило — — —
Страшний вид!!

Мерці йшли — — !
Чорні, сірі — — — Стирти лахміття, гною — — —
З очами в глибині — — З довгими й тонкими ногами,
руками — — —
— Ух!! Поход мерців — — —!

Похололо галицьке сонце...
Ці живі мерці, його сини — — —

І Збруч заридав...
Довго-довго — — —
Як мати над трупиком дитини.
Заридав шумом-піснею — — —
Аж чайки заскиглили — — :
— „Ой біда, біда, чайці небозі,
Що вивела діток, при битій дорозі“.
Сердешні!..

А вітер затужив — — :
— Ой люлі, люлі-і-і — — !
Кому він колисанку співає?!
Хто має заснути?!
Ці живі мерці...
Його браття.

Хай заснуть на рідній ниві — — —
А він їм співатиме.
І забудуть, що було — — Не почують, що там
клекотить — — —
Невпинно — — — Невпинно — — —
Вир танкує — — —
Ха-ха-ха!..
Польські діти пожирає!
Хай раз насититься — — !

— — — — —

— Ні, вітре-брате, цить!
— Ми не хочемо спати — — !
— Ми принесли руки довгі-довгі — — —
— Тут треба — — !
— Не пора спати!!
— Чуєш?
— Там у грубих мурах, вузких келіях ридають — — —
— Розпука бється до маленьких, закратованих ві-
кон — — —
— Птахою бється — — —
— Ні, не пора!
— Ми принесли довгі руки — — !
— Не пора спати, не час!!!

— — — — —

— Лиш бога треба, героя!.. — зажурчав Збруч.
— Одного бога й дужого!.. — підхопив вітер.

— — — — —

Бога треба!!!

Стрілиська Нові, 2. квітня 1927 року.

(Sp. 502.)

3621 y
Гр 45 54к (1986г)

(2³⁰)

~~13/104~~